

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

176
(4/2020)

Уредничкӣво

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) •
Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) •
Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нињи Новгород, Русија) •
Проф. др Ђорђе С. ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад) •
Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) •
Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредничкӣва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Др Миломир СТЕПИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

176
(4/2020)

НОВИ САД
2020

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

ЗМСДН 176

Часлав Д. Копривица
ВЕЛИКИ ИНКВИЗИТОР –
ПСИХОИСТОРИЈСКА
ДИЈАЛЕКТИКА ПОБУЊЕНОГ
СЉЕДБЕНИКА
471–498	Časlav D. Koprivica
THE GRAND INQUISITOR –
A PSYCHO-HISTORICAL
DIALECTICS OF A REBELED
FOLLOWER
471–498
Зоран Д. Симоновић и
Никола В. Ћурчић
ТЕБАНСКИ КАТАСТАР КАО
ПОРЕСКИ ДОКУМЕНТ ЦАРСКЕ
АДМИНИСТРАЦИЈЕ И ПРИМЕР
ФЕУДАЛИЗАЦИЈЕ ВИЗАНТИЈСКЕ
ПОЉОПРИВРЕДЕ
499–517	Zoran D. Simonović and
Nikola V. Ćurčić
THEBAN CADASTRE AS A TAX
DOCUMENT OF THE IMPERIAL
ADMINISTRATION AND
AN EXAMPLE OF FEUDALIZATION
OF BYZANTINE AGRICULTURE
499–517
Александар Фотић
АНДРЕ ЖИЛИЈЕН И ПРВЕ
СВЕТСКЕ КЛАСИФИКАЦИЈЕ
СРПСКИХ ВИНА 1816, 1822.
И 1832. ГОДИНЕ
519–541	Aleksandar Fotić
ANDRÉ JULLIEN AND THE FIRST
WORLD CLASSIFICATIONS
OF SERBIAN WINES
(1816, 1822 AND 1832)
519–541
Ненад Божовић
ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ ЕПИСКОПА
ДР ИРИНЕЈА ЋИРИЋА У БЕЧУ
(1906–1908)
Прилог формирању историје
српске старозаветне
библистике
543–559	Nenad Božović
DOCTORAL STUDIES OF BISHOP
IRINEJ ĆIRIĆ IN VIENNA
(1906–1908)
A contribution to the formation of
the history of the Serbian old testament
biblical studies
543–559

Биљана Љ. Мандић Biljana Lj. Mandić
ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА У THE IDEA OF YUGOSLAVDOM
НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА IN THE MUSIC CULTURE
И ПРОГРАМИМА ПРЕДМЕТА SYLLABI AND CURRICULA
МУЗИЧКА КУЛТУРА ИЗМЕЂУ BETWEEN TWO
ДВА СВЕТСКА РАТА WORLD WARS
561–578

Ивана Р. Глигоријевић Ivana R. Gligorijević
ТИПИЧНИ СРПСКИ COMMON SERBIAN
СТЕРЕОТИПИ О ПЕРСИЈАНЦИМА STEREOTYPES ABOUT PERSIANS
579–597

Катарина Мајсторовић Katarina Majstorović
МОРАЛНА ОСУДА THE MORAL CONDEMNATION
КОРУПЦИЈЕ OF CORRUPTION
599–610

Марко Г. Маловић Marko G. Malović
МАКРОЕКОНОМСКЕ MACROECONOMIC IMPLICATIONS
ИМПЛИКАЦИЈЕ ЈАВНИХ OF PUBLIC POLICIES IN
ПОЛИТИКА У КРИЗИ THE PANDEMIC-BORNE
ИЗАЗВАНОЈ ПАНДЕМИЈОМ CRISIS
611–627

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Срђа Трифковић
КЛЕМЕНС ФОН МЕТЕРНИХ: СТРАТЕГ, НЕ И ВИЗИОНАР
(Wolfram Siemann, *Metternich: Strategist and Visionary*, The Belknap Press of
Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, Engl. 2019, translator:
Daniel Steuer, 900 pag.) [превод с немачког на енглески: Даниел Штојер]
629–634

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Михаел Антоловић
КАПИТАЛНА ИСТОРИОГРАФСКА СИНТЕЗА
(Душко М. Ковачевић, *Историја савремене политичке Руске империје 1801–1917*,
Завод за уџбенике, Београд 2019, 623 стр.)
635–637

Живан Иштванић
ПРВА КЊИГА О СТРУЧНИМ ШКОЛАМА У БЕЛОЈ ЦРКВИ
[Озрен М. Радосављевић, *Стручне школе у Белој Цркви (1944–1999)*,
Народна библиотека, Бела Црква 2019, 150 стр.]
638–639

Далибор Савић
УРБАНА ЛИЦА И НАЛИЧЈА „КРАЈИШКЕ ЛЈЕПОТИЦЕ”
(Ranka Perić Romić, *Banja Luka u urbanoj transformaciji*, Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka 2018, 128 стр.)
640–643

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
645–647

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 821.161.1-31.09 Dostojevskij F. M.
UDC 82.09:27-31
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2076471K>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ВЕЛИКИ ИНКВИЗИТОР – ПСИХОИСТОРИЈСКА
ДИЈАЛЕКТИКА ПОБУЊЕНОГ СЉЕДБЕНИКА

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Јове Илића 165, Београд, Србија
caslav.koprivica@fpm.bg.ac.rs
chaslav.koprivitsa@yandex.com

САЖЕТАК: У овом прилогу бавићемо се махом иманентном текстуално-мисаоном анализом динамике односа Великог инквизитора и Исуса у *Браћи Карамазовима*. Првенствено ће нас занимати проблем иронијске дијалектике којом се преокреће однос између зачетника хришћанства, Богочовјека, и њеног историјског настављача, Цркве, тако да потоња, формално слиједећи крајњи циљ који је одредио Исус, тј. сам Бог, доспијева на посве супротну страну од њега, приклањајући се супротним начелима. Матрица по којој ћемо истраживати овај проблем јесте питање права аутора/оснивача располагањем бићем, односно историјским опстанком свога дјела, на шта се Инквизитор позива у генијалној одбрани своје исходишно криптоотпадничке, а затим и до крајности отпадничке позиције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Достојевски, Браћа Карамазови, Велики инквизитор, Сатана, повест дјеловања, право традиције

У један од највећих Достојевских романа уметнута књижевно-филозофска форма „поеме” о *Великом инквизициору*, која се од Розанова почела називати *Лејендом*, представља један од најпретресанијих предложачка теоријске и поетске анализе у повијести књижевности, који је утолико интригантнији будући да се може посматрати и засебно – не само изван романа *Браћа Карамазови* и уопште ауторовог опуса, него и изван оквира саме књижевности. У ономе што слиједи, понудићемо претежно иманентно читање овога дјела као поетско-драмске теолошко-филозофске

расправе. Тиме ћемо највећим дијелом свјесно изобзирити интрароманески оквир и функцију ове творевине унутар романа гдје припада.

АУТОР И ЊЕГОВО ИСТОРИЈСКО ДЕЛО

Појава Исуса у Севиљи у 16. стољећу није Други долазак, већ Посјета предузета из бриге и зебње за човјека, за кога се, ваљда, учинило да није на добром путу, да не бива онако како је највећи брижник човјечанства желио. Посјета је, макар према Исусовој благој намјери, требало да се одигра тихо и непримјетно. То се, као што знамо, није десило, нити је заправо уопште могло да се деси. Као обдарен божанском нарављу, он је могао да *зна* и без силаска, као што је из истог разлога могао да интервенише. Ипак, Богочовјек је изабрао да оде и види изблиза – *као човјек*. Убрзо је затворен и пријети му поновно пострадање, на ломачи, наравно као човјеку, будући да се – макар је то наративна „логика” параболе о Великом инквизитору – не спрема да употреби своје божанске моћи, уосталом као ни при Првопострадању. Зашто је Исус дошао у Посјету? Као да му, као Богу, не бијаше довољно вјечно свезнање прошлога и будућега, и као да му је потребно лично, људско *из-кусџиво* – које је „мање-знајуће”, али зато „више-(људски)-(са)осјећајуће”? На тражење народа – заправо мноштва која тражи несвакидашње догађаје и показивање наднаравних моћи да би на свој начин могло „вјеровати” – посегао је за чудима, привидно-пролазном лијеку против безвјерја маловјерних – вратио је вид слијепцу, а преминулој дјевојчици живот. Урадио је, дакле, оно што није хтио да учини када су му се ругали при Разапињању, што је одбио и када је био искушаван у пустињи.

Дубоко незадовољан самим присуством Исусовим, Велики инквизитор наређује његово привођење. Послије га бацише у тамницу. Они који му до малочас клицаху, иако несумњиво увјерени да је то Он, ћутке и без изузетка прихватају одлуку. Тиме показују да нијесу истински вјерујући у Христа, јер да јесу, не би ни били допустили да било ко ускраћује слободу Богу, да хули на њега, или би страдали одупирући се таквом архибогохулном чину. Ипак, они се, макар према шкртом опису, без имало роптања мире с тиме, показујући утолико да нијесу *народ Исусов*, него *сџаго Инквизиџорово*, тј. умјесно слободно корачајућих за Спаситељем – маловјерно робље. Овим се назначује да је послџе петнаест стољећа свједочења хришћанства, не само путем Цркве, народ, у суштини, остао иста она свјетина која је пред сџм крај живота Господовог узвикивала: „Разапни га!” Можда баш зато, пошто хришћанство, очигледно, није много одмакло у усађивању Христове истине, Исус је дошао да ствар извиди изблиза, да се суочи с одвећ маловјерним, у хришћанској врлини неодмаклим човјеком. Севиљска приповијест, посматрана сама за себе, поред осталог је прича о *узалудносџи џовијесџи хришћансџива*, чак и повијести уопште – уколико она треба да спроведе у дјело нешто што је плодно, заиста вриједно. Но Исус пристаје на опасност по људску страну свога бића, не мирећи се с узалудношћу свог човјекољубног подухвата – из неисцрпне *љубави* према човјеку.

Који су Инквизиторови разлози за заробљавање Исуса? Зато што самим својим присуством *смейта*, штавише све што је таква Црква стољећима градила квари, из основа руши. Инквизитор оптужује, преузимајући на тај начин, макар донекле, парадигматску улогу јудејских фарисеја, оних чији су кривовјерје и злоба саучествовале и у повијесном појављивању и страдању Исусовом, а тиме, такође негативно, и у настанку и Цркве, *оне* којој би и Инквизитор требало да припада: „Јер ти си дошао да нам сметаш, то и сам знаш” [Достојевски 1988/1/1: 274]. А Христос можда то заправо не жели да зна, не зато што би му, као Богу, било ускраћено увиђање, него зато што га – иако он зна све шта ће Инквизитор рећи [Достојевски 1988/1: 282] – баш као таквога, занима „сама ствар”: добробит и спасење човјечанства, а не обзир према историјски насталим, *коначно-ојраниченим* назорима, истинама, интересима, најпослије и установама каква је и сама Црква, макар то била и Црква Његова.

Оно што је непролазно актуално, штавише горуће питање хришћанства и на њему саздане хришћанске културе, чак и данас, када је она увелико постала постхришћанска, јесте какав је суштински историјски однос између Завјештаоца вјечне истине и земних старалаца за испуњење Завјештања. Зато генијална *йарадимайична консирукција* Фјодора Михајловича доноси пројаву могуће историјске истине о ономе што је сама срж истине хришћанства – Други долазак, свеваскрсавање, спасење (праведникā). Штавише, Инквизиторова фигура, и поред историјских референција, представља оличење онога што хришћанин и хришћанство – и онтогенетски и филогенетски, тј. увијек изнова, појединачно, и једном заувјек, саборно – треба да савладају на путу духовног искушења да би коначно савладали сумњу која се структурно генерише јазом између времена и вјечности, фактичког и суштинског човјека. Коначно, као што показује библијска прича о Христовом искушавању, и Он сām био је суочен с искушењима, којима је касније био изложен и потоњи Инквизитор и сваки хришћанин, који се, утолико, парадигматски вјечно налазе пред животним избором између христосљедништва и христоодступништва.

Из Инквизиторовог видокруга, као онога ко је органски срастао с оним што се, како он представља, заправо збива у људској повијести и чије је знање о човјеку, макар формално посматрано, коначно-исторично, људско – иако дрскошћу његовом самоапсолутизовано – Посјета представља неопростиво пренебрегнуће оне истине која за њега важи безусловно, као истинитија од Истине Христове, у коју је некада, према личном свједочењу, и сām покушавао да вјерује. Из несразмјере Инквизиторове и Христове „епистемологије” произлази и њихова етичка несамјерљивост. Инквизитор *аисолијизује ситуайивну коначност* као полазиште истине о човјеку, док Христос и у ђовоземљу истрајава при ширини и благиности које му даје становиште вјечности. Управо зато први „мора” рећи: „[а]ко постоји неко ко је највише заслужио ломачу, онда си то ти” [Достојевски 1988/1: 285].

Високосвјештеник потајно одметнутог земног намјесништва Христовога каже и ово: „Ти немаш права да додајеш било шта ономе што си

раније казао” [Достојевски 1988/1: 274]. Заправо, накнадним преиначавањима не смије да подлијеже не само што је Исус за земаљског живота био казао него Он наводно нема право ни да покуша да „преправља” све што је изворно, при Првом доласку, био учинио. Први долазак и све што се учинило и збило тада, на неки начин је самостално дјело, а потоње хришћанство је повијест његовог, наравно нипошто спонтаног *дјело*-вања. Наиме, из угла Божјега, који се Васкрсењем повукао из овога свијета, ствари су махом препуштене спонтаном дешавању, што ипак није неспособно с Провиђењем. Ипак, сама Христова посјета Севиљи, најзнаменитијем граду од Мавара тек недавно повраћене Андалузије, представља израз прећутног неповјерења спрам Провиђења. Спонтаност дешавања у земаљској сфери, наравно, не искључује организовање унутаровосвјетске људске акције, као што, поред осталог, показују људи попут Инквизитора и установа којој он припада. Посјета, које, мимо намјере, није остала незапажено, објективно се – опет према начелу повијести дјеловања чина – преокренула у накнадну интервенцију Аутора у своје Дјело, иако дјелотворац у својој безазлености, то вјероватно није намјеравао.

Инквизитор, чисто иманентноинституционално посматрано, ако се, барем на трен, занемари оно што је, последице свега, у бићу Цркве најважније, а то је њена земаљска мисија Цркве, има право када пребацује да Посјета, већ сама по себи, представља вид накнадне, чак радикалне интервенције. Утолико је упутно Розановљево запажање:

Оно [Учење] је већ ушло, као угаони камен, у изграђени део васељенске историје, и касно је сада било шта исправљати, прочишћавати или сужавати у њему. То би уздрмало петнаест столећа рада на његовом утемељењу, и то не само у односу на човечанство [...] већ и у односу на Бога – што би било ново Откровење, *дођуна* већ реченоме, ако не и признање недовољности онога што је речено, и то коме? Онога што је рекао сам Бог!” [Розанов 1982: 288].

„Аутор” – у овом случају Исус, који као такав више не може интервенисати у своје дјело (условно казано, јер Црква је заправо дјело троједнога Бога), овдје поново посеже у њега – да би га, теоријскохерменеутички казано, ипак уподобио својој *изворној ауторској интвенцији*. Утолико Посјета фактички чини надаље излишном саму Цркву, као завјештано оличење повијести дјеловања, тј. посредовања Христовог Дјела, као завјетног продужетка Христове земаљске мисије које је он сâм препустио својим ученицима, а посредно и њиховим потоњим настављачима. Доћи у Посјету значи угрозити властити Завјет, који већ као један завјет, а нарочито Божански, носи обиљежје светости. Онога тренутка када је све што је, сходно Промисли, Богочовјек био учинио, учињено је заиста *истиоријски-фактички* постало одигравајућа, тј. у *повијести дјеловања* вазда-склапајућа цјелина Дјела, нешто што треба да има самостално биће, вриједност и живот, тако да никакве накнадне дораве с „ауторске” стране нијесу могуће – без бацања сјенке на првоучињено.

Иако *начелно* свемогућ, Бог, према Инквизиторској позицији, нема право да своју свемоћ примјењује на своје Дјело, јер би то било довођење у питање иманентне законитости односа између дјела и дјело-творца, која би требало да важи и с оне стране разлике између ограничене и неограничене моћи/слободе. Та законитост у конкретном случају треба да има већу тежину од уопштеног става о Божанској свемоћи, јер би у супротном био дубоко нарушен поредак стварности, што, имплицитно претпоставља Велики инквизитор, ни сâм Бог не би могао пожељети да учини, као што, примјера ради – гласи стари схоластички аргумент – Бог не може пожељети да својом свемоћју доведе у питање своју доброту. Зато је Исус убудуће, све до Другог доласка – предвиђеног његовим изворним Дјелом, требало да остане трајно „нијем”, тј. „бездјелан”, као што и остаје током цјелокупног њиховог „разговора”. Ћутање Исуса пред Инквизитором заправо је естетска мимеза поетолошки структурно изведене безизнимне *неоїхностїи ауїорскої ћуїања*, тј. затајивања изворне, ауторске интенције пред својим дјелом, пред оним што је током спровођења интенције од ње настало.

Исус, као ни било који други творац, нема *їраво* да интервенише у своју творевину. То није тек некакав херменеутички канон, већ на томе почива читав космос. Према овоме, Он чак наводно не би имао право да поново дође и посегне у повијест *своје* Цркве – макар она, чак очигледно престала бити заиста Његовом. Иманентно, *земноценїирично їраво* треба бити јаче и од небеског права, правде и вјечне Истине. Та свему-надређена *Iustitia* највише је слово назора да се све у оностраности има збивати *као да нема оносїраностїи*, као да оне нијесу у вјечности сједињене, што би требало да се једном збије и у времену. Ту предност дјела пред дјелатником Инквизитор нарочито подвлачи: „[а]ли на срећу, одлазећи, предао си целу ствар нама. Ти си обећао, ти си потврдио својом речју, ти си нам дао право да везујемо и дрешимо, и сад, наравно, не можеш ни помишљати да нам га одузмеш” [Достојевски 1988/1: 276].

Дотично право није *expressis verbis* даровано и зајамчено, али Инквизитор, иманентно тумачећи логику сваког предања, за шта ни Свето предање није изузетак (као што је касније, додуше за протестанте, библијско штиво постало штиво међу штивима, а не еминентни текст), сматра да недвосмислено истинито излаже његову срж. Кључна ствар на коју се он позива јесте право, *суцїїинско їраво*, које проистиче из саме „логике” бића предања, а не некакво позитивно право – било оно црквено или свјетовно. То је *їраво самосїалностїи їредања* спрам својег зачетника, односно својих зачетника, односно, још шире: епистемички, морални и онтолошки примат иманенције над трансценденцијом.

Некакви аргументи, иако посредни, у прилог оваквој Инквизиторовој тези могу се пронаћи и у претхришћанском добу. Платон у свом *Фегру* говори о „слабости писаности”, јер уз писано штиво обично нема њеног „оца”, тј. аутора, да припомогне читаоцима при његовом тумачењу, тј. при рецепцији. Напротив, писанџ је препуштено читалачкој „милости и немилости”, без обзира на степен читаоцеве спремности да се носи са темом

и новим штивом. Зато је највећи Атињанин најважније дијелове својег учења саопштавао готово искључиво усмено. Исусово Васкрсење и „повлачење” у оностраност може се схватити као формално равно „одсијецању”, додуше неписаног, дјела од својег аутора. Свето писмо је, уосталом, покушај – макар и безнадежан – да се животно-повијесно дјело Исусово, како-тако, предањски установи. И Свето предање – које, као предање, увијек може негдје изневјерити Првопредајнину – има исту намјеру: да фиксира изворно Дјело Христово. Зато је накнадно појављивање у покушају интервенисања – и аутора штива и Исуса, који је препустио својој судбини „штиво” повијести спасења, све до Другог доласка – нешто што крши природу ове ситуације предања. Исус својом интервенишућом Посјетом у суштини доводи у питање тај *формални канон свакога предања*. Црква, или за Достојевског: Римокатоличка црква, оличење је важења тог налога када је ријеч о насљеђу Христовоме.

Према инквизиторском расуђивању, Исусу мора бити трајно и без изузетка забрањена било каква посјета која би била само Посјета, а не записани и најављени Други долазак, што је срж хришћанског предања, па утолико никакво накнадно „додавање”, већ испуњење од самога почетка најављене интенције. А Посјета која би била не-Долазак, колико се зна – и из видокруга саме Достојевскове каже, а и иначе, историјски – није се збила. Сама фиктивна инсценација Великог инквизитора прилика је да се штошта каже о човјеку, установама, повијести, гријеху, власти и најпослије Цркви, макар у њеној римокатоличкој верзији. Инквизитор предочава Исусу да је дубоко погрешно схватио ситуацију у којој се нашло његово Дјело, односно човјечанство које је требало да живи према њему, тачније ка њему. Одвојеност аутора од дјела понавља се као одвојеност овога и онога свијета, што се поетски, на нивоу саме Легенде о Великом инквизитору, најпослије пројављује и као Инквизиторово говорење и Христово ћутање. Све друго, укључујући и Посјету, није само излишно, непотребно него и крајње штетно и неодрживо, чак – то је врхунац Инквизиторове тезе: самоизневјерење Христово.

Отуда и овако аподиктичан Инквизиторов суд:

„Имаш ли ти право да нам саопштиш било коју тајну с тог свега, из кога си дошао?”, пита њега мој старац и сад одговара уместо њега: „Не, немаш, да не би додавао оном што си већ раније казао и да не би одузео људима слободу, за коју си се тако залагао, када си живео на земљи. Све ново што би рекао угрозило би код људи слободу вере, јер би било чуд[о]” [Достојевски 1988/1: 275].

Дакле, сама Посјета, уколико би била препозната као посјета Исусова – а другачије није могло бити – већ би била чудо, па утолико и интервенција, чак и да Исус ништа није био урадио, а јесте, прибјегавши интенционалним, већ помињаним чудима. „Међутим, свако ново Откровење са небеса јавило би се као чудо и унело би у историју принуду, одузело би људима слободу избора, а са њим и моралну заслугу” [Розанов 1982: 288].

Христ је, дакле, учинио *ipresīuyi* против онога што је сâм тражио: истинску вјеру, намјесто вјере у чуда. Наиме, самосталност живота човјечанства последице Васкрсења, тј. самосталност дјела у односу на аутора, овдје је доведена у питање на начин који се овдје тумачи као кршење слободе. Посјетити, тј. интервенисати, значи ускратити догађајима повијести људскога свијета, као повијести спасења, слободу спонтаног одвијања. А није ли се, како упозорава, Инквизитор, управо Исус уздржао од земаљског самоспасења при Разапињању, да би људима омогућио да у Њега повјерују слободно, а не због засијењености чудом [Достојевски 1988/1: 280]. Утолико он Посјетом није засметао само (Римокатоличкој) Цркви него је изневјерио и себе, чинове чудесног прогледања и васкрсења да и не помињемо.

ИНКВИЗИТОРОВ СПОР СА ИСУСОМ

У суштини, Велики инвизитор Христу пребацује двије ствари: недоследност у дјеловању (немање права) и неразумијевање човјека, које се завршава у фактичком, не и намјерном, нечовјекољубљу. Одбивши да претвори камен у хљеб, Христ је, према Инквизиторовом тумачењу, *суштински* расуђивао овако: „Али ти ниси хтео да човека лишиш слободе и одбацио си предлог, јер си закључио: каква је то слобода, ако је послушност купљена хлебом?” [Достојевски 1988/1: 277]. А опет, Посјета представља мијешање у слободу човјека и човјечанства, тј. у збивање повијести, и општељудске и живота свакога човјека понаособ. Зашто је Христ ријешио да, такорећи, дође на мала врата, умјесто да „суди живима и мртвима” када се коначно и неповратно „испуни вријеме”? Зато што је – нагађамо логику *Летенге* – видио да се ствари с човјеком не одвијају сходно жељеноме. Хипотетички, да је тренутак Другог доласка, односно Страшног суда, пао у час Посјете, то би се – и даље нагађамо – завршило вјечном пропашћу за огромну већину људи. Значи ли то да је Исус онда обичног човјека и историјско човјечанство био процијенио слично Великом инквизитору? А баш тај полом вјечне људске судбине човјекољубиви Исус неће и зато се, посежући у збивање Свијета, према Инквизитору, огрешује не само о своје дјело него и о човјека – каквога је сâм видио, или, условно казано, „пројектовао”. Стрепећи над човјековим добром Он је угрозио његову слободу, а управо је Он хтио човјека слободнога, тако да слобода и добро буду неодвојиви. У свему овоме, један од можда најважнијих момената у Легенди јесте то да за Исуса више нема мјеста у овом и оваквом свијету – не зато што би Велики инквизитор или нека друга сила или ауторитет, могли и хтјели прогањати. Обратно, Инквизиторов прогон Исуса симболизује то што за њега нема мјеста ни у „Цркви Христовој”, ни у свијету којим она влада, нити у било каквој, самоослоњеној оностраности.

Исус је на почетку човјеку даровао слободу, што је, испоставиће се у овој фиктивној конструкцији била одсудна грешка: „Уместо да овладаш људском слободом, ти се је увећа[о]” [Достојевски 1988/1: 279]. А у ствар-

ности, људима је она тегобна, највећа им је напаст. Зато, „[н]ема трајније и мучније бриге за човека од тога да, кад остане слободан, што пре нађе пред ким ће да се поклонити” [Достојевски 1988/1: 278]. Поклонити се заправо значи поклонити је, вратити слободу натраг – не обавезно ономе што/ко ју је човјеку „даровао”, али у сваком случају – одрећи је се. Овдје Достојевски безмало пророчански сазире човјекову, у најмању руку епохалну, ако не и генеричку ситуацију, будући да последије освијешћења властитог „остајања-слободним” спектар модалитетā *враћања своје слободе* – стварним или измаштаним ауторитетима, фетишима, идолима или чему све не – постаје безмало непрегледан. У том погледу ова, и још неколико слично интонираних реченица, може се сматрати претечом онога што је у 20. стољећу с пророчком изражајном снагом препознао и саопштавао Хајдегер (Martin Heidegger), а последије њега Критичка теорија, и многи други: парадокс „слободног” одустанка од своје слободности. Све су то облици слободног самовезивања, стварања нових облика квазирелигиозности, тј. неслободне, притом свакако и ненужне обавезаности. Ријечју, ту је на дјелу неаутентична реакција *homo religiosus*, који не може издржавати у својој чистој, *невезаној слободи*, коме се оспорена или неправо прихваћена могућност религиозности пројављује као властита, *самойо-рекнућа слободност*.

Иако Свезнајући, Исус је погријешио у процјени човјекових онтолошких могућности, наравно не из (незамисливог) Божанског „незнања”, него из Богочовјечанске љубави. Мјера његове грешке представља јаз између онога шта човјек јесте и шта може, на једној страни, и онога шта је Исус очекивао и желио да ће он узмоћи, на другој. Инквизитор то Исусу најдиректније „баца у лице”: „Према томе, поступио си *као да их уопшћие не волиш*, и то као онај који је дошао да за њих дâ свој живот!” [Достојевски 1988/1: 279; истакао Ч. К.]. Суштину повијесног искуства човјека који је покушавао да живи по Христу Инквизитор сажима на сљедећи начин:

Осврни се и оцени, ево прошло је петнаест векова, хајде погледај их: кога си уздигао до себе? Кунем ти се, човек је створен слабијим и нискијим него што си ти о њему мислио! [...] Поштујући га толико, поступио си као да си престао да саосећаш с њим, зато што си сувише много од њега захтевао – и то ко, онај ко га је волео више него самог себе! [Достојевски 1988/1: 281].

И поново то *као да*. То што је Исус желио да види таквог човјека у пракси, у повијести дјеловања изворног Христовог учења – све док одступило крило Цркве ствари није преузело у своје руке, постало је равно Његовој као-да-несаосјећајности, тј. изостанку љубави, до чега је, међутим, дошло управо због њене неограничености. Из тога се изводи одлучујући суд: „Према томе, ти си сам почео рушење својег царства и не криви за то никог више” [Достојевски 1988/1: 280]. А Исус никада није имао, нити је могао имати намјеру да гради некакво царство – на земљи. Штавише, он је „Антиутемељитељ” Царства земаљскога, онај ко је устао против Свијета. Но, за Инквизитора то значи да је баш Христос од самога почетка

упропастио своје Дјело, тј. оно што је према његовом апсолутизованом земаљском суду требало да буде прави смисао Христовог Дјела – будући да је за њега једини начин опредењања неког дјела – његова земаљска дјело-творност, тј. његово повоземљење. Он је крив за неуспјех својег подухвата будући да је то што је од човјека очекивао било „нереалистично”. Испало је тако, на концу, да је онај кога назваше Спаситељем само увећао невољу човјечанства.

Тада, на почетку – да покушамо да реконструишемо ток Инквизиторовог расуђивања – биле су могуће слједеће алтернативе: да пропаст постане видљива и тиме, поред осталог, вјероватно и неповратна, или да се прије објелодања почетног слома предузме нешто да ствар буде спасена, па и по цијену повијесног изневјеравања њеног изворног духовног смисла. Овога другога се, додуше не на почетку, већ с протоком времена, прихватио Инквизиторов сој, тип старатеља човјечанства који су, охоло вјероваху, човјека боље разумјели од самога Бога, и који су на тај начин спријечили потпуно рушење „Христовог царства”. Разлика између њих и осталих људи јесте висока свијест о ономе што је код човјека најзаступљеније и спременост да се преузме брига за недовољно свјесне и смјеле. Они ни не покушавају да слиједу пут Христове врлине, зато што их је трезвеност у погледу *реалне* људске природе одвела другим путем, али и тада да би се спровео Христов завјет бриге за човјека и његовог (овоземаљског) спас(ењ)а – од себе самих. Укратко, Инквизитор и „инквизиторовци” очували су „Христово царство” и Христов завјет – његовим суштинским кривотворењем, сакривши, наравно, од стада околност своје *христодоосцијуиности*, упорним позивањем на Њега и на своје наводно христосљедбеништво. Иронично, Инквизитор је остао „вјеран” Исусу захваљујући својој издаји, а Богочовјек је готово упропастио човјека захваљујући својој безграничној љубави према њему. Дакле, Христ се показује као *иpаtични итворац дјела сiаса човјечансiива*, чији *иаg у меiаиpонију* прикривају они који се неосновано позивају на Њега.

Иронијска дијалектика, та препознатљива одлика раних Платонових дијалога, у сржи је и драмске структуре, али и концептуалних и практичних дилема које се излажу у овом ремек-дјелу духовног искуства и стварања. У њој се сусрећу, чеоно додирују супротности, концептуално се преплићу, али се, на концу, праксеолошки разводе. То успјело доводи до појма Розанов: „У њој [*Леiенги*] се ватрена љубав према човеку спаја с крајњим презиром према њему, крајњи скептицизам са ватреном вером [...] замисао највећег злочина који је икада био извршен у историји са *необјашњиво великим разумевањем иправеднои и светиоi*.” [Розанов 1982: 317; истакао Ч. К.]. Но ту „необјашњивост” непуних стотинак страница раније сам је „објаснио” – указујући на непоновљиву Достојевскову способност „у себи да састави ’оба понора – горњи и доњи’” [Розанов 1982: 224]. На тај начин, јасно је, књижевноструктурној и појмовној линији придружује се трећа – искуствено-биографска: „Преживевши у себи самом титанску борбу с Богом, Достојевски је сачувао разумевање за најузвишеније стране такве појаве” [Лоски 1982: 189]. Достојевски је већ био на Ивановој, па

и на Инквизиторовој страни, и наднијевши душу над понором, повратио се. Зато тако и убједљиво безмало „ваја њихове карактере, али и не остаје на њиховој позицији”. Могло би се чак рећи да његов духовни пут не само концептуално него и нормативно представља инверзију Инквизиторовог, с тим што се Достојевскова лична душевна дијалектика – макар у идеалној екстраполацији – окончава јеванђеоским, а Инквизиторова адским исходом.

Генијални дијалектички иронизам Достојевскове параболе прелази у наредну, вишу фазу Инквизиторовим неочекиваним питањем-тврдњом, којим он тражи *признање* од Богочовјека за своје тобоже суштинско извршење Његовога дјела, тј. за наводно испуњење Његових циљева, на другачији, могући, „реалнији” начин: „Реци, јесмо ли били у праву када смо проповедали и поступали тако? Зар ми нисмо волели човечанство кад смо тако смирено схватили његову немоћ, са љубављу олакшавши његово брем[е]?” [Достојевски 1988/1: 282]. На један изопачен начин Инквизитор показује да му је Христос и даље драгоцјен и мјеродаван, јер да је – према властитом саморазумијевању – у потпуности презрео Христа и његово дјело, признање му од Њега не би било неопходно. Ко би тражио признање од некога ко се опажа и тумачи само као непријатељ? Заправо право непријатељство је и посљедица немогућности доласка до било каквога (узајамнога) признања. А Инквизитор покушава нешто што је иманентно концептуално тешко замисливо – да истраје у својем непријатељству Христу, тј. његовом повијесном дјеловању, а да од њега добије признање – за успјешније, чак једино могуће претварање у дјело онога што је Богочовјек био наумио. Инквизитор је трагични сљедбеник Исус, који је завршио у издаји Исуса, али не зато што је напросто издајничке нарави, као Јуда, већ зато што га вјерност Исусовом позвању нагнала на издају Исусове личности.

Инквизиторова љубав према ниском, непоправљиво палом човјеку почива на знању и на самилости, јер се он одазвао вапају слабе људске феле: „[с]пасите нас од нас самих” [Достојевски 1988/1: 283]. Инквизитор и његов сој спасли су наводно човјека од себе самога, и тиме су постали истински јунаци човјечанства, тј. његови прави спасиоци. Утолико, Севилски инквизитор безмало тврди да је Његово дјело, тј. дјело њега и оних који су тако поступали прије њега и који ће то чинити и послје њега, *христјосушнице од наводно њромашеної дјела Христјовоїа*.

Достојевскова метафизичко-драмска градација сљедећим кораком прелази у вишу фазу:

И ако у име хлеба небеског пођу за тобом хиљаде и десетине хиљада, шта ће она бити са милионима и десетинама хиљада милиона бића која неће бити у стању да потцене хлеб земаљски ради хлеба небеског? Зар су теби драге само десетине хиљада великих и снажних, а остали милиони слабих [...] треба да послуже само као материјал великим и снажним? А не, нама су драги и слаби. Они су порочни и бунтовници, али на крају ће постати послушни. Они ће нам се дивити и сматраће нас боговима. Зато што смо им се ставили на чело и

присјали да њодносимо слободу и господаримо њима [Достојевски 1988/1: 278; истакао: Ч. К.].

Побуњеник је онај ко се буну због неправде и/или неслободе, јер бунити се због неправде значи не пристајати на неслободни живот који на њој почива. Ипак, иако је ово изворно значење побуњеника и побуњеништва, Инквизитор прави разлику између побуњеништва/бунтовништва, као вјечнога незадовољства и непристајања малословјесних створења слабо обдарених врлином, који своју духовну убогост безнадежно „надоконађују” повременим, било витално-цикличним или ресентиментом мотивисаним побунама против поретка. Хронични побуњеник није онај који устаје ради слободе, већ онај ко, будући, као емпиријска особа, лишен довољног степена и моралне и разумске врлине, устаје против *било каквој* поретка – био он заснован на правди или неправди. Да би човјек устајао за слободу он мора знати да је препозна, једнако као и неслободу. Ако је необразован, односно ако је непродуховљен, он ће у сваком поретку видјети неслободу, као оличење ускраћености његових, ма како можда бизарних прохтјева, и утолико разлог за побуну. Такав хронични побуњеник је злосрећно онтолошко пасторче повијести које не разликује слободу од ропства, и које, у својој духовној убогости, стално казује *Не*, не само сваком цивилизацијско-културном обрасцу – био он праведан или неправедан – већ и довршењу, односно оплемећењу своје затечене, сирове нарави. Вјечни побуњеник („револуционар”) је заправо вјечни примитивац.

Соју управљача својствена је повишеном свијешћу о сржи *conditio humane*-е, на шта се у реалности реагује двојако. Прва могућност је *оглућити се* за себе – давањем пристанка на ношење *крстиа слободе*, уз изричиту извјесност о томе шта све то собом носи. Томе може, али не мора, да се прикључи одлука за друге, за све остале, који нијесу кадри за мучно суочавање са властитом слободом. Ова одлука за друге и у име других комплементарна је прећутној одлуци тих других да избјегавају своју слободу. Самостављање на чело слабих ради господарења њима није првенствено израз некаквога властољубља, већ је то само спољња појавност суштинског догађаја прихватања на себе бремена туђих слобода. Дакле, властољубље би, строго узевши, *и требало бити изопачење љубеће брије* јаких за слабе. Напротив, „инквизиторски” друштвени (л)ој властодржаца антрополошки је одређен као тип људи способних и вољних да на својим плећима понесу терет свеколике људске слободе – из љубави према људском племену, које је, с изузетком рођених за слободност, недорасло таквом задатку. Утолико, Велики инквизитор и њему слични чине тип *исеудохришћанској најчовјека*.

Шта би се десило да није било овог, благо речено, не баш општеочигледног чина (све)човјекољубља, притом у повијеснопојавно често праћеном и окрутностима слободоносних управљача према слободе неудојенима? То се дало наслутити још за Достојевсковога живота, што је на непролазан начин учинио у *Злим дусима*. Ипак двије године послије његове смрти рођени Ортега и Гасет [José Ortega y Gasset] и концептуално

је – не само *умјетничкимисаоно*, као Фјодор Михајлович – овјековјечито тај *метафизички догађај*, преточивши га у идеју *побуне маса*. Та фиктивна, метафизичка гомила, која је у модерности неколико пута, захваљујући успјесима ставрогинско-шигальовских „политичких технолога”, и повијеснофактичка бивала ин-сценирана као *колективни квазиактер* великих преврата („револуција”) – састављена је од некадашњих приносилаца своје слободе, који су у једном повијесном тренутку одустали од њеног приношења. Тада се могло схватити да одрицање од своје слободе није једнократан и неповратан догађај, већ нешто што мора да се дешава свакодневно да би читав „инквизиторски” социо-ментални аранжман остајао на снази, али и стога што сваког тренутка може бити повучено – било тако што ће се појединац *пробудити за властиту слободу* и пристати на њу, било тако што ће се придружити *отпочињуће-отпочелој* побуни маса.

Егзистенцијално посматрано, прикључење њој представља неаутентичну варијанту пристанка на властиту слободу – јер се тиме заправо тражи право на неусловљено, аутономно дјеловање, али без прихватања терета нужности и, у крајњем, вишеструких одговорности. *Побуњеник из масе*, дакле, остаје не-одговоран, као и његова неслободна претеча, али зато он потеже за *правом* – које се историјски најпослије опримјерује у виду „Правā човјека и грађанина” – које завидљиво препознаје код управљачког соја, „превиђајући” притом њихов колосални метафизички терет општељудске слободе. Због те погрешне перцепције, побуна маса, и када историјскополитички успије, окончава се егзистенцијалним сломом „умасовљеника” – тако што побуњеници из масе поново „враћају” властиту слободу, с том разликом што је сада тај прећутни „чин” забашурен масовном културном индустријом производње привида среће, политичким парапозориштем званом „избори”, при чему се управљачки слој из некадашњих свјесних носилаца бремена слободе цјелокупног човјечанства преображава у тип манипулатора који имају сличне идеале као и „њихово” стадо. Они стога нијесу спремни да прихвате одговорност за све, већ с колосалном неодговорношћу владају свима ради остваривања партикуларних интереса, а у име, у крајњем, „плебејских” идеала (у Ортегином смислу) које дијеле са потчињенима. Послије успјеха побуне маса малтене било ко из тог отргнутог стада може се наћи на њеном челу – без одговорности, без поретка, без истинске бригае за човјека, не само за другог него и за себе самога. Штавише, „натчовјек” можда није ништа више до злослутни одјек почетка, односно најавна довршетка те побуне. Могуће је да се „натчовјек” од „потчовјека” не разликују етосно-онтички, дакле никаквим вишим карактером нити позвањем, већ само за „подземног човјека” типичном дрскошћу обмане – себе и свих других – која даје „овлашћења” за преокрет поретка, односно за самостављање на чело „стада” [Шестов 1979: 129–130, 147–148].

Сигуран знак да се Достојевсково виђење бунтовничких „недовршених, пробних, за подсмех сазданих створења” [Достојевски 1988/1: 286] уклапа у Ортегину парадигму, тј. да је Достојевски у Великом инквизитору био ортегиста *avant la lettre*, ако не и надахњивач бритких идеја

шпанског мислиоца, види се и по инсистирању значаја среће код слабог човјека масе: „И сви ће бити срећни, сви, милиони бића, осим стотине хиљада управљача њихових. Јер само ми који чувамо тајну, само ћемо ми бити несрећни. Биће хиљаде милиона срећне деце и сто хиљада страдалника, који су узели на себе проклетство познања добра и зла” [Достојевски 1988/1: 284]. За Ортегу, насупрот „рођеним” племениташима – који то јесу по особености своје животне врлине, а не по случајној чињеници припадности неком друштвеном слоју – тежња за срећом и, управо сразмјерно томе, бјекство од одговорности – кључне су онто-карактеролошко особине плебејскога типа. Но, док код „Ортегиних” племениташа несрећа није неизбјежни исход свеопштог животног избора, који се чини у име прегалаштва у неизвјесност, „Инквизиторови” управљача неминовно завршавају у несрећи. Други, још важнији момент назначен на овом судбоносном мјесту јесте да разликовање добра и зла није одлика свих људи, већ само (само)изабраних, несрећних управљача. Другим ријечима, тобожња срећа пратећа је последица заборављања истинске разлике добра и зла, јер ко њу заиста познаје, према овоме, не може бити срећан.

Наиме, према овоме, *истина* је да се човјек тобоже не може утврдити у добру, „настанити” се у његовој близини, тј. истина говори у прилог (реалности) зла. И зато, насупрот сократовском схватању да нико не може намјерно чинити зло, Велики инквизитор прави судбоносни заокрет, будући да и онај ко ту разлику добро разумије – може свјесно изабрати зло. Истина је овдје виша вриједност од добра, као што су, на другој страни, истина и добро сукобљени, тј. наводно, неспојиви. Онај ко свјесно устаје против добра на себе навлачи проклетство, али само зато што је у ситуацији наводне неспојивости двију врхунских вриједности – добра и истине – а у немогућности њиховог посредовања и измирење, у том кјеркегоровском или-или – изабрао истину, зарад среће милиона, тј. зарад човјекољубља, као реалистички претумаченога Добра. Како је могуће да огромно стадо слабих може бити у заблуди у погледу разлике добра и зла? Они, наравно, не могу бити жртве колективне амнезије, али *знање за* постојање те разлике не мора нужно водити дубинском *познања* њене природе. Штавише, манипулисање етичком свијешћу малосвјесног стада може бити „погодан” начин да се у име позивања на Добро стадо ефективно доведе у стање помућености или чак заборављања разлике добра и зла.

Побуњена маса, састављена од некадашњих добровољно-прећутних „абдикатора” слободе (не само онтогенетски него и филогенетски посматрано), одбацује оно што Ортега назива „космичким тлачењем”, које су аристократе – не као друштвени слој, већ као антрополошки сој – били прихватили и носили и у своје и у име свих осталих. Дакле, заједничко страдалном соју Инквизиторовом и Ортегиним племениташима јесте самопријегор и жртвовање за друге – само што то први чине у име *мал-реализма* (схватања о неодољивости стварности зла), док ортегинска идеја благостања не само што не мора бити везана за зло него, као идеја, подразумејива над-детерминисаност реалним, као и пројекцију добро-бити (благо-бити). Космос, као поредак, мора да „притиска”, да се носи

као бремене, које је, с друге стране, неопходно, јер стање поретка доноси више уљуђености, слободе, најпослије и добра – у односу на стање беспоредачности. Бремене космоса (као обавеза, стање) и бремене слободе (право, могућност) – двије су стране истокоријеног терета, који пројављује срж *conditio humana*-е. Наиме, у беспоретку нема никаквога терета слободе, будући да се он може појавити, као притискајући, само у *цивилизованом стању*. Тзв. „космичко тлачење” космолошка је пројава антрополошке *conditio libera*, јер човјек може бивати слободан само под теретом извјесних друштвено-заједничких потреба и неопходности – никако у „бестежинском стању” дивље акултурности, гдје постоји само природна нужда. И слобода и неопходност морају се, дакле, прихватити уједно, као разнопојавни облици човјековог истокоријенског културног стања. Ако неки за то можда нијесу кадри, то ће, како видимо – и код Достојевског и код Ортеге – морати учинити неко други умјесто њих. Свакако, ту остаје значајна разлика између два типа, или можда само двије дескрипције, (под)носилаца свеколике људске слободе, будући да шпански мислилац – иронично, на трагу фиктивног Великог инквизитора из шпанске Севиле – аристократски слој посматра као титанске добротинитеље остатка човјечанства.

Ипак, да ствар буде још занимљивија и „вјеродостојнија”, будући да „компликација” о којој ће бити ријечи, прије представља сложеност људске ситуације, Велики инквизитор не остаје код „антрополошког пессимизма”, што је, нема сумње, водећи тон његовог схватања (већинскога) човјека, те његовог, томе одговарајућег опхођења с њим. Међутим, овај додатак прије се може схватити као свјесно загонетни уметак него као заокрет у односу на водећу линију инквизиторске антрополошке етике. Он, наиме, за човјек – човјека уопште, што укључује и „човјека стада”, каже и ово: „Јер тајна постојања човековог није у само у томе да живи, већ у томе због чега живи. Без поузданог сазнања због чега живи човек неће пристати да живи, и пре ће уништити себе него што ће остати на земљи – па макар око њега били све сами хлебови” [Достојевски 1988/1: 279]. Ако је порив за срећом кључна особина етичко-естетски простачког (ортегинског) плебејца, тада је безусловна тежња за идејом, и то не било каквом, него оном која јамчи смисао сопственом животу – нешто што суштински одликује племениташа и што га неопозиво разликује од првог типа. Ово је у високом степену на трагу познатог концепта шпанског мислиоца *идеје блајосијања*. Суштинска особина једног од двају људских типова – при чему је овај, без обзира на своју (мало)бројност – суштински људски, јесте неспремност на пуки живот без („субјективног”) оправдања и смисла. Ово је уједно најозбиљније одступање у односу на у *Лејенди* мјеродавну антрополошкопессимистичку (не и мизантропску) интерпретативну линију Инквизиторову. Ипак, оваквих мјеста нема у *Лејенди*, па се, чини се, слободно може рећи да аутор не „сумња” у праву нарав Инквизитора, односно „инквизиторско” друштвеног пројекта (био он „хришћанске” или секуларне изведбе). Како, онда, објаснити ово „колебање”?

Као да Достојевски, у стилу Платонових сократских дијалога, прибјегава *дијалектичкој иронији*, која подразумеива у књижевну технику

мимикрије, тако да не само што није јасно гдје из јунака проговора ауторово становиште него и шта је оно што сами јунаци заступају. Концептуално посматрано, Инквизитор није могао заступати и ово и све оно што даје тон његовом монологу с Богочовјеком у тамници. Излаз из ове интерпретативне дилеме може бити (најмање) двојак. Или је овдје ријеч о „шифрованој” истини коју, ироније ради, саопштава сâм Инквизитор, или он, упркос својем исповиједању пред Господом, и даље задржава крупне недоумице у погледу онога најважнијега у сопственом пројекту, без могућности да нађе излаза из *концептуално-еџичке айорије*, из *еленкоса* у који је самог себе сатјерао. Отуда можда и оно жудно тражење признања од Бога за своје богоотпадништво.

РАЗИЛАЖЕЊА У ПОГЛЕДУ ЧОВЈЕКОВЕ МЕТАФИЗИЧКЕ СУДБИНЕ

Као обдарен божанственошћу, Христос је могао да оствари све што је нашао за сходно, да му није било стало до људске слободе, да није бескрајно цијенио личност у њему, тј. присуство одраза-заметка властите нарави у њему. То нас доводи до једног од кључних чворишта *Леџенде* и Достојевсковог опуса, којим се можда дотиче сама тајна човјека у повијести. Инквизитор, наиме, излаже разрешење квадратуре круга човјековог мјеста у повијести тако што полази од тога *као да Бога нема*, будући да је изворна верзија Истине која почива на Откровењу, према његовом разумијевању, човјека само унесрећила. Утолико, Инквизитор је суштински првопретеча нововјековног, секуларног хуманизма, какав је био непознат и у антици и у средњем вијеку. Уз све велике разлике између античког-паганског и хришћанског хуманизма – заједничко им је што не вјерује да сâм човјек може бити мјера, а само људско ослонац свеколиког космоса.

Велики инквизитор је, на свој начин, очински забринут за човјека, и покушава да му помогне из сажалења над његовом ништавношћу и беспомоћношћу, док нововјековни хуманисти, нарочито они секуларни, њега идеализују. О оба случаја, мисли се и дјелује без Бога, само што је у првом случају то прикривено, као тајна, која послије неког времена, неминовно, мора изаћи на видјело, али не тако што ће је неко разобличити, већ тако што ће постати видљиво оно од чега се већ неко вријеме потајно полазило – да треба дјеловати као да Спаситеља нема, односно уз суспензију неких од кључних поставки његовог Откровења. Инквизиторов човјекопрезирни (не и мизантропски!) песимистички хуманизам нужна је историјска претпоставка човјековоздижућег, оптимистичног хуманизма, који изричито исповиједа непотребност Бога, да би врло брзо дивинзовао човјека у секуларног Човјекобога. Заједничко објема верзијама без-Божног хуманизма јесте темељна хипотеза о аутореферентности – насупрот поимању хетерореферентности Божанског свијета.

Свјетоназор с оваквим полазиштем има најдиректније, далекосежне последице на поимање човјековог повијесног опстанка. Ако се пође од човјекове социо-космичке самодовољности, тада ће се прије или послије,

при осмишљавању његовог колективног, временског опстајања, доћи до тезе о неопходности коначног заокруживања идеала људске egzистенције – као *реализованог идеала*. Баш то је била замисао свих тотализујућих нововјековних идеологија, које су се у пракси испоставиле као *идеолошки-идеалистичке*. Њихов циљ је био уређење човјечанства у складу с једном свеобухватном идејом, при чему је, по правилу, сврси (цјелини) морало бити подређено средство (појединац). Међутим, историјско искуство је показало да је на путу до Човјечанства човјек бивао не само средство него да је и човјечност у човјеку страдавала, при чему су исход биле чудовишне идеолошке праксе, започете у име људске среће. Зато човјек може бити средство за нешто више од себе самога, ако то води остварењу – његовом личном или његове заједнице. Он чак може себе добровољно жртвовати зарад безусловних вриједности (слободе, истине, правде), али оно човјечно у човјеку не смије бити средство, а камоли жртва никаквог идеолошки пројектованог *Човјечанства*. Штавише, партикуларна, на самој себи, тј. на идеолошкој само-вољи почивајућа пројекција Човјечанства баш то тражи као свој услов и/или као средство, и утолико је то сигуран знак да је такав свјетоназор неприхватљив.

Човјечност у човјеку не узимати за средство – то је критериј разграничења између прихватљиве и неприхватљиве међуљудске свакодневне, односно историјске праксе. И баш наратор *Лејенде*, Иван Карамазов, кога Сергеј Булгаков назива „свјетским [књижевним] обрасцем” – као што су то, на примјер, Фауст, Дон Кихот, Хамлет, будући да су у трансепохалној културној уобразиљи, због своје узорности, постали типолошки „суштственији” од већине фактички реалних људи – истиче неприхватљивост било каквог општега плана, уколико он треба бити плаћен сузицом невиног дјетета које страда на правди Бога. (Додуше, њихова „свјетскост” налачје је њиховог „егоизма” који је показао да је њихова лична драма заправо космичка, вјечна: „Сви трагични јунаци су ’егоисти’. Сваки због своје несреће тражи да им целокупна грађевина света полаже рачуне” [Шестов 1979: 148; превод прилагођен]). Иако је његова критичка оштрица интенционално усмјерена против неке опште хришћанске *идеологије*, она на сваки начин, ако не и још више, важи за било какав антропоцентрични идеолошки пројект. Како Лоски примјеђује: „Неповерење према Богу, према Цркви и могућности остварења апсолутног добра код Ивана Фјодоровича, у вези је с његовом љубављу према добру...” [Лоски 1982: 184]. То га, да парафразирамо Булгаковљеве ријечи о Ничеу, чини „незаконитим духовним сином социјализма” [Булгаков 1902]. С друге стране, Бердјајев повлачи директну и закономјерну везу између Великог инквизитора и „позитивне религије човјечанства – социјализма” [Бердјаев 1907: 5]. Расплитање сложених веза сличности, али и разлика између изокренутог хришћанства, Ничеовог нихилизма и социјализма одвело би нас предалеко.

У сваком случају, упркос свом цинизму, Инквизитор – макар интенционално-саморазумијевајући – воли добро. Он не бира, тачније не жели зло. Он устаје против Бога зато што у њему препознаје симбол оног учења које је у име највише вриједности, а која је према њему недостижна:

Охолост може да доведе до титанске борбе с Богом, али у тој борби може бити у знатној мери и племенитих мотива. У лику Ивана Карамазова Достојевски је приказао управо тај облик охолости у којој се открива узвишени, позитивни источник такве страсти – свест о достојанству личности и њеној апсолутној вредности. У свету створеног личност је највиша вредност [Розанов 1982: 188].

Треба уочити да је личност, тачније личносност у особи, тј. човјечност у човјеку, највиша вриједност – само уколико се не може створити таква заједница у којој ће особа у другој особи препознавати личност. Дакле, личност је највиша вриједност уколико се пође од тога да у повијести не може настати заједница личности. То значи да истицање личности као највишег добра, што је карактеристика персонализма, треба да послужи као предохрана против свих пројеката гдје би човјечност/личносност била сведена на пуко средство, када је и могуће да оно што је започело као пројект остварења идеала, оваплоћења добра, буде преокренут у подухват који стоји у знаку зла. Када се створе услови да се средство претворити у сврху – где није ријеч о људскости као самосврси – при чему изворна сврха (добро, благостање, добробит) бива „заборављена”, тада је испуњен предуслов да се у неком тренутку и зло може потурати као добро – уколико се апсолутизују средства, а забораве изворне, уопштено обично неспорне сврхе.

Иванова „охолост”, коју помиње Розанов, заслужује још мало пажње. Хришћански посматрано, то представља дрскост суђења о Божанском домостроју по којем се равна свијет. Но с друге стране, ако је човјек направљен по подобју Божјем, и ако је једна од највећих благодати способност разликовања добра и зла сопственим разумом, да ли се морална аутономија смије сматрати олошошћу? Наравно, то није исто што и судити о праведности Божанскога надзирања свјетских збивања. У сваком случају, морална позиција Ивана Карамазова ни најмање није за потцјењивање. Ако је за њега патња невиних тако неподношљива, не говори ли то о његовој човјечности, која би га требало учинити у најмању руку блиским хришћанима. Уз сав свој цинизам и оштрину у суђењу о стварним људима, Иван воли човјека, као и „његов” Велики инквизитор. Но док се Иван задржава на негативном – на моралном чину „враћању улазнице” и проглашавању безусловности човјекове личносности – метафиктивни лик (Инквизитор) фиктивног лика (Ивана) започиње позитивни пројект, чији је исход устанак против Исуса/Бога, те одустанак од њега.

У свему овоме можда је најзначајније да и Човјекобог, чији је духовни предак Велики инквизитор, и слѣдбеници Богочовјека имају заједничко изходиште – човјекољубље. То је можда највиша истина понуђена у *Лејенги*. Ипак, од начина идејнога опхођења са својим човјекољубљем, а затим и од особености дјелатнога опхођења с човјеком, „примаоцем” тог човјекољубља, зависи да ли ће се продужити путем охолости, самодовољности коначног ума, или ће се освијестити своја коначност – не недовољност, као неподобност за апсолутизовање и својег суђења и својег дјелања. Идејногенеолошка једноизворност богослѣдбеништва и (човјекољубне)

богоотпалости повратно налази израза у дијалектичкој испреплетености ових позиција приликом њихове реалне реконструкције – при сусрету Богочовјека и титанске фигуре Човјекобога.

Нововјековне без-божне тоталитарне идеологије живјеле су од сна о могућности остварења апсолутног добра. За разлику од њих, Велики инквизитор зна да то није могуће, и да је оно што он нуди, платоновски казано, *грући најбољи њући* – смањење патње и повећање среће створења које би, да нема („његовог”) пројекта стварања овоземаљскога царства, због своје моралне слабости и духовне убогости било осуђено на вјечну патњу. А све нововјековне тоталитарне идеологије, у одређеној мјери и антрополошки цинизам политичког либерализма, произашле су из мантије Великог инквизитора. Наиме, он, као и њихови корифеји, вјерује да *зна* (апсолутизовану, „земноцентричну”) Истину, као и да има снаге да живи по њој. Надаље, он се с мјешавином презира и љубави опходи с онима који нијесу имали способности и спознају (авангардни натчовјек има снаге да понесе терет слободе цијелог човјечанства/цијеле нације, да би донио срећу свим људима/су-Народницима) и зато што има смјелост да на своја плећа стави терет читавог свијета, да постане оличење (над-)човјека као мјере свих ствари. То што се Инквизиторов *ићићански анићројомеићризам* формално-јавно позива на Бога ништа суштински не мијења, будући да је не само он суштински богоотпао него је то и најсуштинскији дио самосвијести оне цркве која се одрекла Бога.

Инквизитор, међутим, не признаје своје суштинске премисе – да је окренуо леђа Богу, да човјека сматра јадним и да је његов пројект најбоље што се може постићи, када обичан човјек већ није кадар за боље. Напротив, он призива и „рекламира” земаљско „Царство Божје”. Он, дакле, неапсолут издаје за апсолут – знајући да идеално не може бити *реализовано*. Реално је одмјерљиво идеалним, али га у времену не може неопозиво оваплотити и тиме окончати догађање повијести. Зато повијесно вријеме не може имати крај. Зато, насупротив амбицији временског измирења реалног и идеалног, које није могуће, и које се увијек извргне у зло жртвовања реалних људи неостварљивим, а у горем случају и погрешним, чак недостојним идејама, треба увести предохрански, регулативни критериј против свих великих пројеката узаједничења народа/човјечанства – *ићерсоналисћички* критериј безусловне вриједности људске личности. Но он, за разлику од неких познатих персоналистичких учења, не би смио подразумијевати апсолутне вриједности реалних људи, као *хићоићеићичку истћину айћолућићизовања реалносћићи људскоћа* – колико год она у конкретним случајевима била далека од *идеала људскоћа*. Напротив, ту би била на дјелу додјела суштинске вриједности оном личносном у човјеку, дакле, онога што га чини кадрим да се односи према највишем, безусловно вриједном, непролазном. То није ни примат идеје пред реалношћу (то је Хегел, а на његовом трагу, додуше уз додатно поједностављивања, и све тоталитарне идеологије), нити пак реалности пред идејом (тако што је реалност постала „идеализована” – идеологија људских права), већ нормативни примат идеалнога у реалноме у односу на све друго чега има у

реалноме. Када је ријеч о човјеку и његовој (философској) психологији, такав однос концептуалног приоритета, макар за потребе ове анализе, назваћемо *исџинским ѿersonализмом*.

Суштина такве позиције била би у томе да човјека чини заиста вриједним оно *сушџинско*, заиста личносно, а не пука чињеница што је он, родивши се као човјек, некаква емпиријска особа. То значи да га неприкосновеним чини *реално ѿприсусџиво идеалноџа* у њему – *џарусија* вјечног Образа – у *мјери* у којој она јесте присутна у конкретном појединцу. Ипак, будући слободан, што подразумијева слободу да се и од своје душе чини шта је појединцу воља, човјек може присуство тог вјечног Образа, онога што га спаја са Вјечним (Богом најпослије), толико унаказити, да његово (поновно) пројављивање постане (врло) мало вјероватно. Истина, хришћанство, доктринарно-теолошки, вјерује да је повраћај суштинскидужевога могућ увијек и код најгорих грјешника, чак и код самога узора грјешности, Палог арханђела – Сатане.

ТЕРЕТ СЛОБОДЕ

Борба носилаца општељудске слободе с теретом који већина људи осјећа носећи га, окончана је уз извјесност – нећемо рећи „поробљених”, већ *обеслобођених милиона* – да су они заиста слободни, и да, штавише, врхунац њихове личне слободе лежи управо у њеном „враћању” кадрина да понесу терет и туђе и сопствене слободе – у дезилузионисаном господарењу над њима:

Петнаест векова мучили смо се са слободом, али сада је то завршено и то поуздано. [...] Ипак, знај да су сада и управо сада ти људи убеђени више него икад, да су потпуно слободни. А они су нам донели своју слободу и покорно је положили пред наше ноге [Достојевски 1988/1: 275–276].

Таква је судбина „дјецe слободе” [Достојевски 1988/1: 281], којима је суђено да заувијек остану дјецa, у непролазном „малољетству”. Коначан повијесни исход таквог подухвата поништења слободе зарад колективног ображења среће изгледа овако: „Говоре и проричу да ћеш ти поново доћи и победити, да ћеш доћи са својим избраницима, са својима поносима и моћнима, али ћемо рећи да су они спасли само себе, а ми смо спасли све” [Достојевски 1988/1: 284].

Зато ни пројектовани епилог није изненађујући: „[м]и смо узели на себе грехове њихове ради среће њихове, ми ћемо стати пред тебе и рећи: ’Суди нам, ако можеш и смеш’” [Достојевски 1988/1: 285]. Овај изазивачки завршетак, без обзира на несумњиво инквизиторско-куријско изневјеравање духа Дјела Исусовог, некако, на трагу већ поменутог очекивања признања за сопствену издају, рачуна на Његову праведност, који би, ако би био безусловно и непогрјешиво истинољубив, као што јесте, наводно морао схватити да су христоодступници били у праву, а не Он, јер њихова ревизија хришћанства представља *врхунац исџоријски мођућеџ реалноџ*

човјекољубља. Преузимањем терета укупне људске слободе и гријеха сој познавалаца човјека и његових истинских љубитеља, са свим његовим слабостима и нискостима – постиже добробит свих; додуше, не и оноземалско спасење, али зато исходује максимално могући привид среће у Царству земаљскоме. Инквизитор, у крајњем, не жели признање за своје заслуге, већ за то да његова издаја Исуса није потпуна издаја и да је на неки начин била оправдана, изнуђена. Утолико, у неком смислу, је неиздаја, већ виши, изокренути/спекулативни облик вјерности.

Оваквим заокретом Христос се, макар у Инквизиторовом огледалу, показује као етички максималиста, „елитиста”, кога занимају само духовно најснажнији, а не реални човјек и стварно човјечанство. Он чак ингениозном *дијалектичком иронијом*, у виду „инверзне повијести дјеловања”, Христа представља као *иронионичеовца*, који води рачуна само о довољно духовно јакима, односно, комплементарно првome, као протохегеловца, за којег су слаби само пука *ираћа* за оне који воде повијест, укључујући и земаљску Повијест спасења, будући да би њен исход могао бити спас(ење) само малобројних. Дакле, онај ко је подлегао „духу земљином” (како то именује Инквизитор), који налаже срећу за све – умјесто слободе (за духовно слабе), те власт – умјесто изворног Христа (за духовно јаке) – он Христу пребацује да људе дијели по врстама, безмало *еишичко-онийишким касијама*, и да је слабој већини, и не хотећи, одредио знатно недостојнију судбину него што су они из „странке” Великог инквизитора.

И Христос и Инквизитор људе дијеле на двије врсте, само што то Христ превиђа, игнорише, и тиме омогућује духовну благодат малобројнима, а све остале, у исходу, осуђује на проклетство, док супротна страна, познајући добро човјека, настоји да свима обезбиједи добробит – тамо и онако гдје је то могуће – „тиху, мирну срећу, срећу слабашних створења” [Достојевски 1988/1: 283]. У исходу, Инквизиторов декларисани *формални елитизам самозване касије свесјасилаца* – насупротив Свеспаситељу – јесте саможртвовање у гријеху и облик радикално редефинисане „филантропије”, док је Исусово изабраништво, иако самоскривено, а, с изузетком оних врлином изабраних – по својем учинку претежно мизантропско.

Пребацивана антрополошка незнавеност Исусова у погледу људске природе утолико је неопростивија, будући да, како му се пребацује, „[н]иси оскудевао у упозорењима и саветима, али их ниси послушао”. Наиме, „[с]трашни и мудри дух, дух самоуништења и небића [...] велики дух је говорио с тобом у пустињи” [Достојевски 1988/1: 276]. Тај страшни и мудри дух је за Инквизитора ни мање ни више него апсолутан: „[в]ећ по самим тим питањима, само по чуду њихове појаве, могао си схватити да немаш посла с обичним људским умом, већ са *вечним и айсолућним*. Јер у та три питања као да је сливена у целину и пресказана цела даља повест човечанства” [Достојевски 1988/1: 277; истакао *Ч. К.*]. Инквизитор пориче Исусову присност с начелом знања, које приписује другој инстанцији, чија се нарав испрва тек тајновито наговјешћује. Чак је, тобоже, Исус по чудесности већ саме појаве Питача у пустињи требало да погоди о коме је ријеч, будући да му је непосредни, Божански увид наводно био ускраћен,

као да нема Божанску природу, или пак, што је друга могућност, као да не Бог, већ неко други, има монопол на начело знања. Аргумент је притом мањкав: нити је чудо нужно доказ апсолутности, пошто су се, како и сâм Исус рече, она дешавала и раније. Друго, зар би *ишо* требало да буде упечатљив доказ Исусу, Богочовјеку, да сâм Бог није апсолутан? Нарочито је важно наглашавање да је у тим трима питањима „сливена у целину и предсказана цела даља повест човечанства”. Према овоме, апсолутно је оно знање које објашњава, односно предвиђа повест, тј. на концу, само знање (од) овога свијета може бити апсолутно. Тиме се, типично модерно, оностраност претпоставља ононостраности, а временитост вјечности, у чему лежи и прџтов џеџџос модерног пројекта. Инквизитор, као надахнут „темпоралним Апсолутом”, себи допушта увјерење да боље зна него Богочовјек, односно Бог. Његова овосвјетска мудрост за њега је непољуљива.

Шта је тај Апсолут, или боље: ко је он? Другдје га назива „духом земљиним”, овдје „духом самоуништења и небића”. Како самоуништавање може бити апсолутно? Ријеч је о нечем концептуално префињенијем – о самопоништавању, самоукидању, о нечему што у себи оличава *начело (унутрашње) неџаџивности*, која се испоставља и успоставља негацијом своје унутрашње другости као властите пређашњости. Ово је, вјерујемо не случајни, опис Хегеловог поимања Апсолута, тј. заиста страшног и мудрог Духа, који своју апсолутност показује баш у времену, а не само у празном „мудровању” у/о непролазу. Међутим, оно што се спекулативно одређује као Апсолут, као *моћ концепџиуалне неџације*, као мудрост овога свијета/дух земљин итд. – има и своје личносно оваплоћење. Инквизитор и то прилично саопштава, али без директног помињања имена: „Ми нисмо с тобом, већ с њим, то је наша тајна! Ми већ одавно нисмо с тобом него с њим, већ осам векова. Равно пре осам векова узели смо од њега оно што си ти с негодовањем одбацио, онај последњи дар који ти је понудио, када ти је показао сва царства земаљска” [Достојевски 1988/1: 282]. Узгред, Црква, или њено отпало крило, није одмах прихватила Божјег Изазивача. Осам стољећа је покушавала да вјерно слиједи Христов пут – и није ишло. И онда је прихваћена подука о човјеку коју је увијек изнова давала стварна повијест – предање се одвојило од предањске ствари, вријеме од вјечности, а Христови „сљедбеници” од самога Христа. То је учињено приклањањем „мудром”, „моћном”, „страшном” духу – што су *alia nomina* Сатанина. Инквизитор га, према овој фиктивној самоинсценицији, наводно не слиједи због свог некаквог изворног „сатанизма”, већ бира *саџаносљедниџиџво* због „реализма”, зато што Сатана оличава врхунац познавања истине (од) овога свијета. Он је истински Зналац, а Исус, тј. Бог, „идеалиста”.

Суштина Инквизитору блиског сатаносљедништва – насупрот сатанистичком обожавању зла – јесте увјерење у непобједивост, свереалност реалнога, ненадилазивости оностранога, односно несусштаствености идејнога. А, подсјећамо, Платон је поставио темељну, плодотворну идентификацију суштаства (*усије*) и образа (*ејџоса*), чиме је, према Јану Паточки (Jan Patočka), саздао духовни образац на којем почива Европа. Ако

се вјерује да је заиста стварно само оно што је реално, да мимо и изнад њега нема ничега вишега достојнијега, за стварност, тј. о-стваривање подобнијега, тада из тог схватања о *дејтерминисаној фактичком* проистиче клањање пред моћи, а затим и пристанак на зло, најпослије и прилазак њему. Вјеровати да истински јесте оно што је фактички реално, да ништа нема јаче од фактичке моћи, на концу води приклањању и служењу Злу, које се негативно може описати као увјерење у непостојање/немоћ над-реалнога и не-овостранога.

На овакво схватање инсистенције реалнога, као једине могуће изведбе онога што јесте, односно што „суштаствује”, надовезује се немогућност поимања било чега самосврховитога, само по себи и због себе достојнога, вриједнога, суштаственога. Ако је све што јесте само реално, почива на реалноме и „улива” се у реално, тада ништа није довољно важно и драгоцјено да би га морало бити, него све подлијеже свеопштој инструментализацији, манипулацији реконтекстуализацији и употреби, док не постане безвриједно. Свијет универзалне и безизнимне инструменталности јесте свијет лишен димензије светога, свијет у којем је све подложно суштинској пренамјени, гдје појава губи било какву везу са суштином. Тоталност обесвећености, привидности и обмане знак је да је у таквом свијету завладао првак *сйрашне мудросйи* – Сатана. Без богочовјештва, као благодатне интенционалности усмјерене од Бога ка човјеку, које, „у супротном смјеру” – од човјека ка Богу/тајни – допуњује светост, човјек би остајао у кругу аутореференцијалности у којем се све људско, у крајњем, односи на само-људско. Без „искока” ка Божанскоме, све људско било би „претвориво” у нешто друго, такође-људско, нешто што исто тако не би имало вриједност нити смисао у себи и својем бићу. И баш то самоодносно самољуђе врхуни у нечовјечју, у хуманистичком универзализму који, пошто је без Бога, мора окончати у окриљу Сатане: „Сатана *sum et nihil humanum a me alienum puto*” [Достојевски 1988/2: 342].

Инквизиторово исповиједање невјере, у облику солилоквија пред Распетим, уједно је, како рекосмо, и тражење од Њега признања, али и једна врста *сйшанодикеје*. Заправо читав тај интензивни монолог с Богочовјеком може се схватити и као једна врста фиктивне елиптичне исповијести Сатанине, којом се он оправдава пред оним од кога је отпао, уједно се и разрачунавајући с њиме. Розанов добро уочава да ово излагање не личи на „оно што би могао да помисли човек о Ђаволу који на њега вреба, већ оно што би могао да каже о себи сам Ђаво” [Розанов 1982: 338]. И то је још један момент који има (макар) двојни изглед. То не значи да у *Лејенди*, отрцано речено: ништа није као што изгледа, али свакако стоји да различите наративне, карактеролошке, фабуларне појединости, као и концептуалне констелације и прелази – често имају вишеструку мотивацију. Штавише, Достојевски је читаву структуру своје стваралачке минијатуре тако ингениозно поставио да није искључена могућност уочавања додатних мотивисања и раз-игравања ових и неких других књижевномисаоних момената – чак и мимо саме ауторске намјере. Узгред, тиме би се и на структурном метанивоу бића овога „дјела” поновило оно што

је једна од кључних теза Инквизиторове *disputatio adversus Christum* – да је дјело превасходније од дјелотворца.

Сада долазимо до још једног иронијског обрата унутар ове раскошно текстуално-мисаоне структуре: они који су почели као хришћани, слѣдбеници Исусови, који су се, као и они, излагали искушењима у пустињи, схватајући непроходност Његовог пута, а држећи и даље на уму Христов циљ добробити људске – у најширем смислу, бирају његовог највећег, суштинског непријатеља. Ако би Инквизитори и остали, њему сродни, могли доћи до циља, и ако би се могло бранити да је баш то највише што се човјеку може понудити – а не, напротив, сурова дистопија – тада би испало да су „Христовци” који су слиједили Сатану његови успјешнији, а за оне до крајности склоне цинизму – и реални насјављачи, умјесто правовјерних хришћана. Зато Велики инквизитор, као и многи прије и послје њега, у суштини, „мора” да понови Сатанин богоодступнички образац, с разликом да је Кардинал тога савршено свјестан.

Ако је полазак путем Сатаниним омогућио да се постигне највећа могућа срећа највећег броја људи – да, макар хипотетички, прихватимо ово квантификовање, претходно обично банално претумачене среће – као „замјене” за њено суштинско одређење, тада би не само Инквизитор него и онај ко га је надахнуо у његовом „реализму” – сâм Сатана, био испостављен као реално најприхватљивији слѣдбеник ствари Исусове. Уколико би Инквизитор, као врхунски *advocatus Diaboli*, добио спор пред вишњим Судијом – који нема могућност да буде „страна у спору”, будући да је чврсто обавезан својом свеправедношћу – Сатанина побуна била би не само извињена него и оправдана као изворно христо(при)сушна, јер је он тобоже и човјека и Богочовјека разумио боље од самога Бога – у ономе шта Он хоће, односно шта треба радити да би се његово Дјело у земним условима могло успјешно привести концу. Зато, уз сву корјенитост своје побуне, Инквизитор не кида сваку везу с оним од којег се еманциповао, јер раскид није потпун. Инквизитора не би било без Христа, нити Сатане без Бога. Зато обојица жуде за признањем од онога од кога отпадоше. У вези с тим упада у очи да се Сатана овдје не одређује у првом реду као начело Зла, већ као *Начело стварности*.

И баш ту може настати озбиљан не само теоријски него још више морално-метафизички заплет. Као онај ко је одступио од носиоца Добра, он мора стати на страну Зла. Заправо он тај етички пол као такав уопште утемељује и персонализује, будући да се Зло конституише побуном против Добра. Тиме оно престаје бити чиста негативност – као *privatio boni*. Но други пут у тумачењу Сатане био би да је он оличење начела стварности, прихватања нужности *conditio terris*, којима сведобри Бог није (био) дорастао. Ако Инквизитор од Христа тражи признање за своје (не-)дјело, као тобоже неиздајничко, вјерно Њему, тада би то, у свјетлу његовог признања да су они и њему слични слиједили Сатану, значило тражење признања за Сатану. Умјесто вјечне алтернативе или Добро или Зло, одлуке између крајности међу којима нема измирења нити посредовања, овдје би се тражило концептуално измирење (начела) стварности и (начела)

идеалности, као оних који не могу једно без другог. Дакле, појмовно посредовања између двају начела – које би се завршио и стварним мијешањем – био би начин да се разријешу њихов космолошко-телеолошки спор, чиме би он био ретроактивно и укинут као непомирљива супротност између Добра и Зла. У свијету лишеном познања Добра више не би могло бити ни Зла.

Срж таквог стања одговара ономе што се зове морални релативизам, и баш то примјерено концептуализује оно шта заступа Сатана, а не безусловно, чисто Зло:

Сатана ставља себе на место Бога и хоће да исправи Божје дело. Он одбацује божанско добро под изговором да је нешто такво неодрживо. Труди се да усрећи свет саблажњујући га добром које је сам створио у намери да га обмане и да га – помоћу лажног добра – коначно потчини себи. Понашање и природа таквог створења испуњени су противречностима, јер само божанско добро може бити истинско добро. *Баволско добро је саблажњива смеша* [истинског] *Добра* и [истинског] *Зла* [Лоски 1982: 167; истакао Ч. К.].

Питање одређења Добра и његовог остваривања у свијету претвара се у сучељавање Добра и Зла – и концептуално и у стварности. Међутим, противрјечности (претпостављамо у дословном значењу – контрадикторности) не проистичу само из Сатаниног лажног поимања и практиковања Добра. „Дијалектички” заплет, а читава Легенда представља документ дијалектичке повезаности добра и зла, настаје и при довољно промућурно мисаоном опхођењу с овим питањем, чак и када не постоји зла намјера да се лажно добро, односно зло, представи као истинско. Шта је, уосталом, друго учење о теодикеји него покушај да се исплива из дијалектичких тјеснаца, чувајући исходишну претпоставку Богодоброте?

Један могући образац разрешења овога сучељавања двају начела постоји код Платона. Он је спор једнога и двојине, односно Добра и Зла (у претхришћанском смислу, који нема везе с персонализовани Злом, већ с квинтесенцијом неуређености, лишености мјере итд.), разријешу тако што је установио да је њихова сарадња неопходна да би било стварности, да би уопште било бивајућега, с тим што Добро (као умско начело мјере) мора имати превагу над Злом (као неумским начелом безмјерја). Но, с друге стране, Добро не може само од себе и из себе изњедрити и одржавати стварност. Потребна му је припомоћ, додуше подређеног, начела умножавања, које је, узето само за себе неограничено, неумјерено и зато – зло.

Ипак, примат добра над злом, који у паганству још нијесу могли бити персонализовани, није оно што предлаже сатански Инквизитор, већ њихово мијешање тако да иза привида добра остане преимућство зла. Но, као што рекосмо, „овакав” Сатана не би представљао изворну склоност ка стварању зла, како се у хришћански инспирисаним традицијама често представљало. Сва његова зло-творност би секундарно потицала из његовог клањања пред (фактичком) Стварношћу, као тобоже премоћном, а онда изведено (на основу логичко-моралне грешке) и нормативно

неприкосновеном. У крајњем, оно против чега се Сатана побунио била је, условно казано, неodrжива свевладавина начела идеалности над „начелом” реалности. Он је први позвао на разборитост – на узајамно умјеравање (а затима и мијешање) двају етичких полова, на диобу власти (с Богом), на међусобно суспрезање начела реалитета и начела идеалитета итд. Сатана се зато побунио, издржао у побуни и до данас опстао. А баш то је оно што човјек не може – „[н]емоћни су бунтовници, који не могу да издрже сопствену буну” [Достојевски 1988/1: 281]. Поклекли у побуни нужним начином постаје трагични јунак, а на крају, често, и метафизички отпадник. То је најдаље докле може стићи човјек – уколико је ослоњен само на самога себе. Да би, међутим, издржао у својој побуни, да би постао истински превратник, револуционар, онај ко узима ствари у своје руке мора се позвати на Првопревратника, Сатану, првог револуционара издржалог у *космичком преседању метафизичке њобуне*. А истрајати у побуни, иако у томе имају подршку мудрог, моћног и страшног Апсолута, могу само малобројни, они који су се, као Инквизитор, у *њошаји њобунили*, извршили преврат против Исуса, Бога, Поретка и преузели установу која је требало да их земаљски оличава, а онда свој метафизички устанак прикрили – што је врхунско „лукавство (апсолутног) ума” сатанскога.

Овај момент Инквизитор додатно прецизира: „Али ми ћемо рећи да смо послушни теби и да владамо у име твоје. Ми ћемо их поново обманути, јер тебе више нећемо пустити к себи” [Достојевски 1988/1: 278]. Ово можда естетски и иманентноидејно посматрано није најбоље мјесто, јер постоји ризик да, овако формулисано, буде схваћено као пад у идеологему, што би срозало врхунски мисаоно-естетски ниво читаве „Иванове” Каже. Инквизитор и његови једномишљеници и једнодјелници током повијести нијесу напросто обмањивачи, већ су побуњено-освијешћени извршиоци радикално претумачене „Христове” мисије, који су у њеном спровођењу потпуно промијениле методе, а на крају и саме циљеве, иако је њима и истинским сљедбеницима Христовим циљ заједнички: људска срећа. Разумије се, њихова два одређења среће знатно се разликују. Чак би се, без обзира на Инквизиторову вјешту аргументацију, коју није увијек једноставно разлучити од пукe „демагогије”, могло рећи да су два одређења среће међусобно директно супротстављена. Но, формално говорећи, и Исус и Побуњени првосвјештеник хоће људску добробит и срећу... Инквизитор и његов управљачки сој желе да одбране своју наводну иманентну легитимност истинских насљедника Христових. Они су процијенили да је Сатана пут до „реалистичког” остварења мисије Христове. Уосталом, он је одметничка „фракција” изворне војске Господње.

Инквизитор је необични, дијалектички спој безбожног натчовјека и онога ко за Бога зна, али у њега више не вјерује, јер мнијева да је спознао праву истину, другачију од Христове. Иако разликујући добро и зло, он и њему слични окренули су се Сатани – дакле злу у име добра, тј. због радикално ревидираног схватања добробити милиона, према којима Инквизитор и управљачи гаје својеврсну љубав, дакако доста другачију од оне коју им је једном усадио сâм Христос. Насупрот провизији Кантове

теореме о нужно дјелујућем чистом практичном уму, који човјека императивно одређује у слободном избору врлине, односно добра, или пак персоналистичке, управо Христом надахнуте теореме о човјековом „апсолутном достојанству” које је постулисано као вредније од све његове среће, чак голог опстанка, свјетских поредака [Бердяев 1907: 3], Велики инквизитор, иако свјестан постојања разлике добра и зла, притом и не бивши лишен духовног учешћа у њеном разумијевању, најпослије бира зло – у име ревидиране врлине, односно редефинисаног поимања добра.

Како рекосмо, мимо своје *јривајтне извјесности* да је пред њим Исус, Инквизитор не зна ништа, јер се знање установљује по строго утврђеном *јосџујуку*. „Ин-квизитор” је онај ко, дословно, *исџиџује* шта је истина, да би на основу тренутно досегнутог увида доносио правду. Својом посјетом Исус је прекршио такође обавезни – иако у *Лејенги* неекспликовани – *узус мейога*. Наиме, поново је понудио непосредност првочетне Парусије, а тиме и непосредне Истине, умјесто посредованости њенога истраживања и, коначно, „инквизитивног” знања. Инквизитор је истраживач истине, који је дотад, ослањајући се на мудрост протеклих стољећа, и симболички и фактички сабране у њему, односно у његовој установи, сакупио пуно искустава и увида о стварним људима и о њиховом свијету. Он је оличење традиције учења човјечанства о себи и свијету из повијести само на основу „природне свјетлости ума”, а инквизиција је симбол институционализоване традиције стицања, похрањивања и примјене. За Инквизицију, односно за ону цркву која је репрезентована њоме, вријеме је „старије” од вјечности. Људско знање о човјеку које је ослоњено само на властито расуђивање, које „ставља у заграде Откровење”, то је философија. Притом, Инквизитор није изворно философ, неко ко би могао заступати некакав постулативни а-теизам, већ, напротив, онај ко је до „неопходности” искључења неких откровењских истина доспио путем повијесног учења. Инквизитор је, дакле, Философ (условно казано, јер и он о моралне норме, нефилософски, подвргава прорачуну цјелисходности) које га је философском заокрету подучила повијест, а не изворна жеља да мисли без Бога. А Установа која је на основу властитих, земноцентричних извјесности његовог соја саздана, јесте *орјанизам Духовне имџерије*, гдје се извјесности одабраних, оних који носе терет слободе читавог човјечанства, узима као основ организације друштва и заједнице – путем послушности (стада) налозима инквизиторске касте. Тај страшни дух наставља да живи у Европи и послје побједи секуларности. Инквизитор је парадигматска фигура на себе ослоњеног знање, и на извјесности самоослоњенога знања саздана је и његова Инститиција. То су *секуларне одлике par excellence*. Зато се може рећи да је Света инквизиција, као један од симбола Римокатоличке цркве, као, такорећи, Цркве од овога свијета, уједно и један од кључних симбола Запада, чак и у времену када је он одавно постао секуларан.

Метод испитивања истине, то велико откриће Запада, заправо је залога и оличење учења из традиције, тј. традиције учења од традиције, гдје се полази од тога да непосредно, непосредовано, а најпослије и ауторитетом незајамчено знање – није довољно. Потребно је, наиме, методско,

а затим, изведено, и традицијски-институционално ригорозно посредовање да би се дошло до поузданог, иако *историјско* знања. Инквизитор оличава покушај концептуално контраинтуитивног измирења знања утемељеног у људском овоземаљском стању, с безусловним, ситуативно неусловљеним извјесностима. Зато његово знање није напросто коначно (што урачунава извјесност сопствене погрешивости), већ, парадоксално: овоземаљско-апсолутно. То је „знање” оног типа човјека који је историјски на путу да себе прогласи мјером заиста свих ствари. Но чак и тада, да би засновао ову позицију, он мора да се позове на *алтернативну исеудо-транценденцију* гдје пребива сâм Сатана. Другим ријечима, и оваква, побуњеничка позиција посредно показује да је немогуће оно што жели секуларни човјек: да буде самоослоњена мјера свега, јер он не може издржати у *космичком аниројометризму*, као што ни побуњени човјек не може издржати у својој побуни – без подршке Сатане.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бердяев, Николай (1907). Великий Инквизитор. У: Николай Бердяев, *Новое религиозное сознание и общественность*. Санкт-Петербург: М. В. Пирожков, 1–32.
- Достојевски, Фјодор М. (1988). *Браћа Карамазови*. Књ. 1–2. Превео: Милосав Бабовић. Београд: „Рад”.
- Лоски, Николај (1982). Достојевски и његово хришћанско схватање света. у: Никола Милошевић (ур), *Руска религијска филозофија и Ф. М. Достојевски*. Превео: Мирко Ђорђевић. Београд: Партизанска књига. Књ. 10.
- Ортега и Гасет, Хозе (1988). *Побуна маса*. Превео: Бранко Анђић. Чачак: Градац.
- Розанов, Василиј (1982). Легенда о великом инквизитору. У: Никола Милошевић (ур.), *Руска религијска филозофија и Ф. М. Достојевски*. Превео: Милан Чолић. Београд: Партизанска књига. Књ. 8, 215–340.
- Шестов, Лав (1979). *Достојевски и Ниче*. Превео: Мирко Ђорђевић, Београд: Слово љубве.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Булгаков, Сергей (1902). Иван Карамазов (в романе Достоевског *Браћа Карамазови*) как философский тип. Доступно на: <http://www.vehi.net/bulgakov/karamaz.html>; Приступљено: 24. 3. 2020.

THE GRAND INQUISITOR – A PSYCHO-HISTORICAL DIALECTICS
OF A REBELED FOLLOWER

by

ČASLAV D. KOPRIVICA
University of Belgrade
Faculty of Political Sciences
Jove Ilića 165, Belgrade, Serbia
caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs
chaslav.koprivitsa@yandex.com

SUMMARY: In the contribution, we will deal with an immanent textual analysis of the dynamics of the relationship between the Grand Inquisitor and Jesus in *Karamazov Brothers*. We will be primarily interested in the problem of the ironical dialectics that reverses the relationship between the originator of Christianity, the God Man, and His historical successor, the Church, so that the latter, strictly formally observed, following the ultimate goal set by Jesus, ie. God Himself – reaches the very opposite side, obeying totally contrary principles. The matrix by which we will investigate this problem is the question of the author's/establisher's right for disposition of the sense, that is, the historical continuance of his work, to which the Inquisitor refers in his ingenious defense of his initially crypto-apostate, and finally fully apostate position.

KEYWORDS: Dostoevsky, Karamazov Brothers, Grand Inquisitor, Satan, effective history, right of tradition

ТЕБАНСКИ КАТАСТАР КАО ПОРЕСКИ ДОКУМЕНТ ЦАРСКЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ И ПРИМЕР ФЕУДАЛИЗАЦИЈЕ ВИЗАНТИЈСКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ

ЗОРАН Д. СИМОНОВИЋ
zoki@medianis.net

НИКОЛА В. ЂУРЧИЋ
nikolavcurcic@yahoo.com

Институт за економику пољопривреде
Волгина 15, Београд, Србија

САЖЕТАК: Тема рада је Тебански катастар, најзначајнији извор из ког се може пратити развој феудализације византијске пољопривреде. Текст катастра настао је у другој половини 11. века. Аутори су на основу текста овог извора покушали да укажу, и објасне промене које су се десиле у својинским односима у византијској пољопривреди. У анализи датој у раду може се приметити да Тебански катастар представља извор из ког се може директно уочити на који начин је дошло до укрупњавања поседа, односно до стварања великих феудалних пољопривредних имања. На основу свега тога аутори сматрају да овај извор представља најважнији документ који се односи на проблематику везану за нестанак малих независних пољопривредних имања и стварање великих феудалних поседа. У Тебанском катастру дати су конкретни случајеви који директно прате поједине пољопривредне произвођаче с њиховим именима као и имена дината (моћних људи) који су откупљивали њихове поседе. Управо у томе се огледа значај Тебанског катастра. На основу записа који се налазе у њему могу се пратити промене у земљишном власништву. С ове временске дистанце можемо слободно да кажемо да су те промене директно утицале на даљи развој византијске пољопривреде.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пољопривреда, мали поседи, велика пољопривредна имања, производња, Тебански катастар

Наше знање о општим приликама у пољопривреди Византије, а самим тим и својинским односима у периоду од 7. до 11. века врло је оскудно. Разлог за то треба тражити у чињеници да није остало много сачуваних извора који се баве овом проблематиком. Најбоље сачувани извор из овог периода, о коме је већ раније писано [Симоновић 2012: 326–327], јесте *Земљораднички закон*, настао највероватније у периоду између 7. и 9. века. Прецизно датирање закона због недостатка информација није утврђено. Текст закона углавном се односи на својинске односе између суседа у руралној заједници. Тај сегмент овог закона за даља изучавања представља важну компоненту, јер из самог законског текста сазнајемо да су у време када је закон настао постојали слободни и независни пољопривредни поседи који су директно плаћали порез цару, односно држави. С ове временске дистанце не може се са сигурношћу одредити да ли је закон донесен за целу територију Царства или се примењивао само на неки одређени регион [Brubaker and Haldon 2011: 568–569].

Време раног средњег века у Византији који обухвата период од 7. до 9. века обележавају својеврсна транзициона кретања у својинско-земљишним односима која доводе до пропадања старе земљишне аристократије и до развитка новог војног племства. У периоду раног византијског феудализма долази до јачања провинцијске администрације која својим мерама доводи до консолидовања и јачања привредног живота. Овај период транзиције византијских социјалних структура обележава независни поседник земље који производи на својој земљи, за себе, а плаћа порез директно држави [Нагву 2002: 14].

У ово време када се држава бори за опстанак долази да успостављања тематског система, који је првобитно формиран у Малој Азији и представљао је одбрамбени систем. Византијско царство је успоном ислама било принуђено да се брани на својим источним границама. До данас није у потпуности јасно, како је овај систем био примењен у пракси. Другим речима, овај систем није уједначено уведен као државни систем на целој територији Царства, односно уведен је првобитно само у граничним областима у којима се водио рат. Тематски систем био је војни систем вршења власти у којем је „војник сељак” представљао његов основни сегмент. У војничком селу по овом тематском систему, војницима, стратиотима, држава је давала земљу одређене величине и они су се издржавали пољопривредним производима које су узгајали на тим земљишним добрима. Непотребно је истаћи да су војници под оваквим системом служили држави.

Византијска држава наставила је да назива своје административне округе темама и после 10. века. Дотле су се арапске и исламске претње релативно смањиле. Поређење са стварном ситуацијом у 7. веку још увек је тема о којој треба да се расправља, али што се тиче 10. и 11. века, који се овде истражује, истакнуто је да тадашња стварност војничких села да она нису била састављена искључиво од група сељака војника. Када су цареви Македонске династије доносили новеле, „дужност војне службе”, војника или стратиота, у тексту који се односи на „војничка села”, раз-

ликовали су се од једног до другог цара. Аутор Лемерл је међу првима истицао да је велика вероватноћа да стратиоти нису увек били они који су заиста ишли у војну службу. Своју тврдњу је доказивао другим термином, који се користио у то време – стратеомен (strateuменos) [Lemerle 1979: 150–156]. Укратко, то би значило да стратиоти, који су били дужни да служе војну службу, само су на себе преузимали обавезу да хране и наоружају оне који су заиста обављали војну службу. Тако се претпоставља да су људи који су заиста служили војну службу били посебна група. Вероватно је то била стварна ситуација на терену.

Држава се за време владавине царева Македонске династије трудила да одржи оваква села. Зато су и донели толики број новела које се баве проблемом очувања малог приватног сеоског поседа. Разуме се да су царски службеници били упућени да организују сваки округ и живот у њему. Инспекције на лицу места које су вршили царски службеници имале су за циљ одржавање функционисања овако успостављеног система опорезивања у византијској држави.

Овако успостављени порески систем почео је да се мења средином 10. века. У овом периоду долази до територијалног проширења Царства. Држава има велике трошкове, који су настали као последица финансирања рата. Све ово довело је до неминовног повећања пореза у пољопривреди, који је често убиран насилним методама. Ова повећања пореза често су била праћена и произвољним опорезивањем [Oikonomidès 1996: 146–147].

Време које претходи Тебанском катастру је време владавине царева Македонске династије који су својим новелама покушавали да спрече започети процес феудализације. Мере које су они предузели садржи читав низ правила којима су законским путем покушавали да спрече феудализацију села. У томе цареви Македонске династије нису успели. Одложили су само оно што је било неминовно за пар деценија. У томе су им у много чему одмогли и представници службеничке администрације.

У том смислу треба и посматрати текст Тебанског катастра који у својој суштини представља фрагмент византијског фискалног документа из 11. века. Из овог документа покушаћемо да утврдимо какве су биле способности византијске бирократије да одржи формални централизован систем опорезивања. Друго основно питање је да ли овај документ представља најбољи доказ да је феудализација византијског села ушла у завршну фазу.

ОПШТЕ ПРИЛИКЕ НА ВИЗАНТИЈСКОМ СЕЛУ У ВРЕМЕ НАСТАНКА ТЕБАНСКОГ КАТАСТРА

Систем успостављен у 10. веку био је подржан идеолошким ставом који је тражио баланс између жеље појединца за профитом и друштвене потребе за стабилношћу и фискалном правдом. Правда је давана као и заштита онима који су били слабији и сиромашнији. Концепт заштите слабијих имао је широку употребу не само у текстовима новела које су биле написане са отворено идеолошким ставом, него и у државним мерама,

које су предузимане у циљу заштите сељаштва, али и у законском регулисању стицања профита. Као резултат свега тога је било да је привреда прошла кроз период постепеног развоја и просперитета. И становник града и сељак могли су да преживе са својим примањима или од своје производње, иако се у периодима кризе дешавало да резерве стечене на овакав начин нису биле довољне.

На овај начин је у 10. веку успостављен систем уравнотежене економије. Овакав начин управљања економијом имао је противнике који су повремено изазивали тензије. Временом је дошло до смањења отпора сеоских заједница приликом формирања великих имања. Овом приликом држава је одиграла недоследну улогу, јер је усвајала одређене мере које су доводиле до промене постојећег система. Да не говоримо о томе да је задатак царске администрације требао да иде у правцу очувања постојећег стања. Продаја земљишта појединцима доводила је до веће акумулације земљишта. У овом периоду држава је и даље била највећи власник земље. Осим тога, систем који је напред описан добро је служио за неке потребе, али је и уједно представљао препреку за даљи економски раст [Симоновић и Костић 2019: 130–131].

Мере царева Македонске династије биле су драстичне, оне понављају исте прописе строже и одлучније, опомене и оптужбе су ригорозније. Примена ових мера показује да је државни врх био свестан да основна снага Царства лежи у слободном сељаку и зато је настојао да га одбрани. С друге стране, средњи и нижи делови царске администрације, руковођени својим интересима беспошtedно су тлачили сељаке [Антонић 1995: 276]. Доводили су слободне сељаке у веома тежак положај изнуђујући од њих и више него што је држава прописала ради наплате пореза. Овом приликом они су примењивали и мере тортуре и мучења да би дошли до новца за своје лично богаћење.

Овакав однос појединих царских службеника довео је до тога да су цареви у другој половини 11. века одустали од напора које су у претходним деценијама предузимали представници Македонске династије, а односили су се на покушај заустављања или смањења отимања земље слободним сељацима. Одлика овог периода је прогресивно одустајање државе од своје традиционалне фискалне политике, која је била заснована на наплати пореза од власника земље. Истовремено држава почиње да даје све веће и све чешће привилегије појединим земљопоседницима, али и црквама и манастирима. Привилегије су се састојале од изузећа корисника од плаћања пореза. Ако власник некретнине или земље није био изузет од опорезивања, плаћао би порез држави на своју имовину. Изузећа од наплаћивања пореза најбогатијим поседницима земље и најбогатијим црквама и манастирима крајем 11. века постали су честа појава. Готово да су постала систематска.

У периоду скоро целог 11. века државна земља је стално смањивана, јер је поклањана црквама и манастирима, али и представницима провинцијске аристократије. Све је то довело до смањења наплате пореза који је држава прикупљала. Дошло је до ситуације да се повећају трошкови

државе с једне стране, а да се с друге стране до тада сигурни приходи смањују. Фискалне услуге су у овом времену постале крајње поједностављене. Неки цареви су покушали да зауставе овај процес, а међу првима био је цар Исак I Комнин (1057–1059). Он је сагледао државне трошкове и потребе новца који је био неопходан за војне кампање. Закључио је да је неопходно да покрене штедњу, повећа порез, смањи плате функционерима, и, што је најважније, да врати земљу у стање у коме је она била у време његових претходника [Attaleiatēs 2012: 101]. Цар је решио да конфискује извесне поседе, и то како световне тако и црквене. Овај поступак цара изазвао је оштар сукоб са моћним патријархом Михаилом Керуларијем [Острогорски 1969а: 321].

Ипак, и поред свих ових проблема дошло је до брзог економског раста у 11. веку. Брзи економски раст био је условљен са неколико фактора. Прво, систем који је био успостављен у 10. веку није се показао као добар. Друго, држава је била у стању да се прилагоди потребама новог времена. Треће, континуирани раст је омогућио да аграрна производња дође до стадијума када је могла да одговори на нове услове, који су стварали могућност за остваривање профита. И на крају, створени су општи услови за просперитет Средоземља. У овом периоду долази до отварања тржишта у западној Европи. Све ово заједно указује на важну чињеницу да је византијска привреда на ову новонасталу ситуацију могла да одговори са изузетном флексибилношћу.

О САЧУВАНОМ ТЕКСТУ ТЕБАНСКОГ КАТАСТРА

Од документа Тебанског катастра сачувана су четири листа. Ови листови су додати трактату из 14. века, а представљају византијску компилацију која садржи мали трактат о практичној геометрији и стереометрији. Ова збирка текстова састављена је од разних компилација. Тако, на пример, у ову збирку убачени су и неки делови из Диофантеа и *Геометрике* Касијана Баса. Ова два трактата чине целину из које је направљен приручник из геометрије-стереометрије, који служи као увод у појмове метрологије и мерења који су потребни онима који се баве пољопривредом и аграрним питањима уопште [Svoronos 1959: 1].

Према свему судећи четири листа која представљају овај документ потичу из другог, старијег кодекса (крајем 11. века), који су додати, можда због своје садржине, најкасније под понтификатом папе Павла V (1605–1621), када су највероватније били повезани. Ови листови су прво означени бројевима 192–195. Мрље од влаге су разблажиле мастило на неким местима и учиниле су читање неколико речи тешким, понекад немогућим. Срећом, ових места у самом тексту је мало. Маргине текста су тешко оштећене, али су пажљиво обновљене, а листови су током повезивања учвршћени помоћу трака папира залепљених око њихових ивица. Рупе су такође прекривене провидним папиром, али су их нажалост пробушили црви.

Из свега изложеног можемо да видимо да сачувани делови Тебанског катастра имају историјску вредност, која се може пратити само на основу

извесних фрагмента. Као што је већ истакнуто главни текст Тебанског катастра односи се на четири сачувана листа. То је за сада једина пронађена оригинална верзија. Овај документ је преведен на француски језик, а превод је урадио Николас Зворонос [Svoronos 1959]. На енглески језик превод делова текста документа урадила је Леонора Невил у оквиру своје докторске дисертације [Neville 1998].

На основу прегледа литературе можемо уопштено да приметимо да су на ову тему писали многи савремени аутори. Поред већ поменутих Николаса Звороноса и Леоноре Невил који су о овој теми писали детаљније, на тему Тебанског катастра писао је опширније 2003. и Ален Харви [Harvey 2003], као и Пол Лемерл [Lemerle 1979]. Други аутори попут Оикономидеса, Каждана, Лефорта, Лаиоуа и Мориса тематику везану за Тебански катастар дотичу углавном успут. Не улазе у детаљнију анализу.

На ову тему од наших аутора детаљно је писао Георгије Острогорски [Острогорски 1969а]. Исти аутор је о Тебанском катастру писао и на француском језику.

Аутори попут Звороноса и Лемерла са једне стране и Острогорског с друге стране, полемисали су око питања да ли је постојао феудализам у Византији. Зворонос и Лемерл су заступали становиште да феудализма у класичном облику у Византији није било. Главно упориште за овакву тврдњу им је управо био текст Тебанског катастра [Svoronos 1959: 145]. Лемерл је истицао став: „Развитак Византије иде много мање у правцу феудализације него у правцу етатизације, а ова два појма су у ствари контрадикторна, тако да је у питању сам смисао историје Византије” [Radojčić 1965: 384]. Острогорски је заступао супротан став. Он је сматрао: „Несумњиво је да јака централна власт, наслеђена од Рима, дала развоју Византије умногоме потребан карактер. Она је деловала успоравајући на процес феудализације Царства. Али у X веку, после драматичне борбе, одлука је пала. Феудалне снаге су надвладале сломивши отпор централне власти. Тада и почиње и брза феудализација Византијског царства, а упоредо са тим и нагло слабљење централне власти” [Острогорски 1969б: 121]. Ми такође заступамо став Острогорског о присутности споре феудализације Византијског царства. Феудализацију су током целог 10. века безуспешно покушавали да зауставе цареви Македонске династије читавим низом новела, које су на крају како се показало биле безуспешне. Оне су само одложиле оно што је било неминовно, а то је феудализација Царства. Оваквог мишљења је и Ален Харви који истиче да је независни сељак предат од стране државе приватном власнику земље, посебно ономе који је постао динат у самом селу [Harvey 2003: 76].

У погледу стила писања и палеографских карактера, овај документ даје леп пример списа који су већ познати, а какве пишу јавни бележници и службеници разних царских служби, посебно званичници из области финансија. Главне карактеристике оваквог начина писања су, с једне стране, китњасто украшен и луксузан стил, а с друге стране, скраћенице и тахиграфски (стенографски) знакови, који означавају и наглашавају „технички” карактер текста [Svoronos 1959: 3].

Текст Тебанског катастра писан је с многобројним скраћеницама и врло је тежак за дешифровање. Из издања које смо ми користили можемо да приметимо да је Зворонос као приређивач то веома предано и детаљно урадио. Документ Тебанског катастра није сачуван у целини, а према Звороносу састављен је у 11. веку [Svognos 1959].

Сâm документ катастра даје попис више сеоских општина у околини Тебе. Наводи имена власника земље, као и земљу коју поседују. На крају сваке рубрике убележен је порез који је одређен сваком појединцу са ознаком да ли плаћа пуни порез, или ужива, додуше у ретким случајевима, неку мању или већу повластицу. У ретким случајевима неки од пописаних власника земље уживали су и потпуну повластицу неплаћања пореза.

Посебно интересантно је што се у тексту катастра налази велики број поседника који потичу из редова византијске службеничке аристократије. Наведимо само неке од њихових титула и звања као што су: спатариије, спатарокандидат, протоспатариије, протокуратор, проедер, стратор, другарије, комес, протоканкеларије, дикита, анаграфи, нотари итд. Многи од њих су везани међусобним сродством и припадају угледним породицама као што су Потоси, Пардоси, Полетијани, а с овим последњима у родбинској вези био је и протоспатариије Георгије Манијак високи државни службеник и војсковођа [Ostrogorskiј and Miakotine 1962: 159].

Према сачуваним деловима овог документа можемо да приметимо да има највише протоспатариија, чак девет. Према Острогорском ни они ни проедери (*πρόεδρος*) више од друге половине 11. века не припадају врховима византијске службеничке хијерархије. Углавном су присутни достојанственици средњег статуса с релативно скромним поседима, али и поред тога ови функционери и носиоци почасних титула припадају вишем друштвеном слоју, односно они су „динати – моћни људи”, и то према терминологији царских новела из 10. века, које убрајају у ову терминологију не само велике магнате, него и управо војне и цивилне функционере нижег ранга [Острогорски 1969б: 116]. Истој овој класи такође су припадали и високи црквени и манастирски великодостојници. У друштвеној и економској структури Византијског царства манастирска и црквена имовина као и они који њоме управљају имали су значајан утицај. Подразумева се наравно да ови достојанственици не обрађују сами своје поседе, већ то препуштају својим парицима. Они углавном не седе на својим поседима већ, као што је то у Катастру на многим местима изричито написано, живе по градовима, неки у Теби, неки у Атини и на полуострву Еубеји.

У сеоским општинама пописаним у Тебанском катастру поред поседника феудалаца има и поседника сељака, који изгледа сами обрађују своју земљу, као и сељака закупаца, али ни једни ни други нису многобројни. Један земљопоседник по имену Андрија Трула је означен као *πτωχός* (у попису В66) што би значило сиромах, често и прост сељак [Svognos 1959: 51]. Према сачуваним деловима катастра поседници земље ове категорије били су ретки, тако да се овај назив издваја са списка у коме се

налазе имена са звучним титулама [Harvey 2003: 74–75]. То значи да сва друга имена поред свог у овој обимној рубрици имају неку титулу, односно припадају средњим или вишим слојевима [Svoronos 1959: 144].

Дакле, у Тебанском катастру у целом попису поседника земље, који обухвата више сеоских општина има само 11, односно 8 слободних сељака, јер за три случаја може се рећи да су непрецизно одређени. Остали поседници као што смо већ навели припадају редовима службеничке аристократије [Svoronos 1959: 142]. Као класа независно сељаштво полако, али сигурно нестаје. Управо захваљујући овом катастру имамо доказ о нестанку некад јаке класе слободних сељака [Симоновић 2012: 326–327; Симоновић 2019: 119–125]. Општине слободних сељака се постепено гасе и нестају. Преостали поседи слободних сељака се налазе притиснути измеђуседа који су прешли у руке феудалаца (моћних људи). На тим поседима слободне сељаке су постепено заменили парици (зависни сељаци).

ТЕБАНСКИ КАТАСТАР КАО СРЕДСТВО ЗА НАПЛАТУ ПОРЕЗА

Наплата пореза у другој половини 11. века вршила се тако што се порез прикупљао према унапред одређеним износима. Након завршетка инспекције приходи је прикупљао посебан окружни орган. Окружни порезник (диоикете или практор) био је други највиши цивилни функционер у теми (провинцији). Он је састављао спискове пореских обвезника за свако село и слао је своје подређене у сеоске општине. Понекад је и он сâм надгледао поступак сакупљања пореза. Сакупљачи пореза су третирали сеоске општине као фискалне јединице, које су биле састављене од појединачних пореских обвезника. Наплате пореза су углавном биле полугодишње, и то у септембру (када је започињала византијска година) и марту. Део пореза се морао прикупити у злату. Сваки порески обвезник морао је да плати своја дуговања држави. У случају да није могао да измири своју обавезу, сеоска општина је била у обавези да измири његов порез. Платилац пореза је добијао потврду, а уписом у регистар наведено је „како је порез платио”. Такав унос у катастру је представљао претпоставку да је тај који је платио порез био власник те парцеле. Наравно ово није било апсолутно право које се могло оспоравати и другим доказима [Brand 1969: 43].

На основу фрагментарних информација о продуктивности земље, вредности жита и познатим порезима који су се плаћали за одређене површине земљишта, Зворнонос верује да су сељаци који поседују земљу плаћали износе од 1 до 2% својих прихода од усева, док су парици као зависни сељаци плаћали 6 или више процената. Ове бројке сугеришу да је то био порез на окућницу, стоку и сл. То је вероватно био додатни порез на земљу [Svoronos 1959: 141].

Прегледом сачуваних листова Тебанског катастра можемо да утврдимо да приликом састављања овог документа није примењена никаква метода јер је присутна недоследност и непрецизност. Начин на који је

урађено евидентирање и одређивање износа пореза у Тебанском катастру делује као да је овај текст писан насумично и стихијски. Информације које су у овом документу дате у доста случајева су нетачне и непрецизне. Доследност и прецизност били су неопходни да би централни порески систем био довољно ефикасан и одржив. Ефикасност прикупљања пореза на основу спискова који су дати у катастру претпостављамо да је била изузетно тешка.

Регистрација пореских обавеза у Тебанском катастру одређена је према сеоским општинама. Из документа је тешко одредити тачно које се земљиште опорезује и које је име пореског обвезника. Кратки текст, који је преживео само у фрагментима, као и границе нашег познавања византијског фискалног система чине документ тешким за дешифровање. Л. Невил, која је писала на ову тему, тврди чак да ни византијски званичници нису могли сами да користе овај документ. Сматра да они нису били у стању да утврде основна питања везана за опорезивање сеоских општина које су наведене у Катастру [Neville 2001: 32–33].

Име пореског обвезника за сваки унос не може се тачно утврдити. Одељак који дефинише имовину која се опорезује често је укључивао имена других људи који су у прошлости били власници имовине. Део уноса који идентификује пореског обвезника такође може садржати имена више појединаца. Често није јасно које име означава ког пореског обвезника. Није јасно ко су други људи који су набројани у одељку, и у којем се својству они налазе у односу на пореског обвезника и опорезовану имовину. Чини се да је основни однос наследство или пренос власништва, али није јасно ко је коме пренео земљу.

Према почетној поставци читања документа Тебанског катастра од које је пошао Звронос, а касније наставила Леонора Невил могло би се очекивати да се име тренутног пореског обвезника налази одмах после термина Δα. Тако на пример, према следећој ставци очекује се да је порески обвезник био Филип Агалианосов син:

Δια Φιλίππου υίου Αγαλλιανού. Ὑπέρ μέρ(ους) στά(σεως) τών κλη(ρη)- (ον)(όμων) Θε(ο)δώ(ρου) κόμ(η)τ(ος) ἡτ(οι) Ἰω(άννου), Νίκο(λάου) του παιδ(ός) του Μελιτ(ι)ν(ού). (v(>μ·) μl^π)”¹. I

Међутим ово није правило. Постоји недоследност у употреби овог термина у другим документима овог времена. Најбољи пример за то је пренос власништва на манастир Иварион. У овом случају имамо 30 евидентираних имена која се налазе у фискалном регистру, а односе се на сељане у Добробикеји (Δοβροβίκεια). Ови сељани су прво били регистровани пре продаје, а затим и након што је манастир купио њихову земљу. Пре него што је манастир купио земљу мештани су били регистровани. Будући да знамо да је манастир на крају поседовао ово земљиште, јасно је да овде термин Δα значи да је власништво пренесено на новог пореског обвезника и да је особа која је наведена одмах после пописа била претходни порески обвезник [Neville 2001: 33]. Посебну занимљивост представља на који је начин одређивана наплата пореза манастиру Ивариону.

Уз сваки износ пореза наведено је укупно 39 парцела или имања. Износи пореза које је требало платити израчунати су у складу с површином и продуктивношћу. При томе, подаци о површини нису дати за сваку парцелу појединачно, односно ретко су описани. Категорије имања су одређиване на основу пољопривредне производње. Постојале су различите категорије како је наведено у даљем тексту. Другим речима, категорије укључују „поља”, „пашњаке”, „винограде”, „имовину села”, „мочварно земљиште”, „утврђења”, „планинско земљиште”, „пусту земљу” и „необрађену земљу”, и још много тога. Садрже и острва (острво Кауканадес у Болелону), „станове у власништву манастира” и „воденице”. Познато је да је сва та имовина била сврстана у пореску јединицу манастира Ивариона, а налазила се у оквиру царског пореског система [Otsuki 2008: 284].

Поред тешкоћа у одређивању ко је порески обвезник, у великом броју случајева име једног пореског обвезника могло је да представља групу људи. У пет случајева група пореских обвезника се наводи као „наследници” некога.

Друга потешкоћа са којом су се сусретали порезници приликом коришћења овог документа је што су порески обвезници били регистровани у појединим сеоским општинама, али често нису живели тамо. Стога је за неке пореске обвезнике забележено да живе у другом селу или граду, као на пример дроунгарије Самуел Геронтас који је живео у Теби. Наследник Михајло Гарасде живео је у Теби као и Ђорђе Кампос. Проедер Сисинос и монах Наона живели су у Еурипосу. Могуће је да је Лав Моролон из Анисоса живео на свом имању, али подједнако је могуће да је живео и на свом имању у Тахеу, Анисосу или Теби. У његовом конкретном случају не може се прецизно утврдити где је живео.

Неки од оних које називају Атињанима вероватно су живели у Атини. Тако, на пример, наследници Стратегија били су дужни да плате порез на земљиште и у Тахеу и у Озији, те су можда они живели у тим местима или су пак живели на неком другом месту. Ови поседи би имали свог домаћина (*oikonomos*), који би представљао одсутног власника земље, али износ пореза који се плаћао на ове поседе указује да су можда били исувише мали да би били вредни за наплату.

Постојање пореских обвезника који, чини се, не живе тамо где је њихов порез наведен, ствара озбиљне логистичке и методолошке проблеме за наплату пореза. Стандардна слика поступка наплате пореза била би да је порезник морао да иде у сваки град или село са регистром из кога би видео колико новца треба да прикупи од пореских обвезника. Тако, на пример, поставља се питање, када би порезник дошао у Тахе и утврдио да неки од пореских обвезника нису ту, да ли би онда отишао у Тебу или Атину или у сва друга места у којима су они могли да живе? Такође, може да се постави и ово питање: када је био у Теби, у кући Самуела Геронтаса, да ли је порезник онда прегледао све уписе у Катастру у потрази за подацима из којих би се утврдило које све порезе је Самуел морао да плати?

Смисао формалних схема централно регистрованог опорезивања је покушај централне власти да се одупире утицају локалних моћника. Борба против центрифугалних сила регионализма и локалних магната мотивише државу да изгради формална средства за одређивање и наплату пореза. Тежина утврђивања од кога наплатити порез је у томе што у неким ставкама Тебанског катастра нема довољно података да се ван сваке сумње може утврдити ко је тренутни платиша, а да притом порезник не мора да се обрати за помоћ локалном становништву. Доказ да је порезницима била потребна помоћ локалног становништва да би обављали свој посао јасан је знак слабости у раду централне царске власти.

Очигледно је постојао велики проблем око наплате пореза у сваком конкретном случају. Још једна претпоставка која се појављује је и да се порез можда наплаћивао од других пореских обвезника који су живели у истој сеоској општини према принципима који су раније били регулисани Земљорадничким законом. То би отприлике изгледало овако: за десет модија (један модиј је износио 889 m²) земље прве класе плаћао се порез који је износио један златни солид [Oikonomides 2002: 1001]. За земљу другог квалитета плаћао се порез у износу половине солида или семис, а за земљу трећег квалитета 1/3 златника или тремис. Организација пореског система је крајем 8. века ревидирана од стране надлежне финансијске службе која је имала седиште у Цариграду. Регистровање становништва и земљишта и даље је рађено на локалном нивоу, као и сама наплата пореза. Порез у овом периоду није био претерано велики. Плаћања пореза у пољопривреди била су јасно одређена. Повећање пореза нису била претерана, а царска администрација је чинила напор да се наплата врши на праведнији начин. Овај систем наплате пореза такође се заснивао на катастру и убирао се сваке треће године [Laiou and Morrisson 2007: 50–51]. Према овом порезу појединачне сеоске општине су представљале посебне фискалне јединице. Земља и куће свих сељака биле су пописане и забележене у катастру. На крају сваке треће године надлежни државни органи формирали су износ који су сељаци тог села морали колективно да плате. Ако неко од сељака није могао да плати свој део пореза, његов износ дуга плаћали су други сељаци из истог села [Симоновић 2012: 330].

Међутим из другог фискалног документа који је настао средином 10. века – *Тракијашки о пореском систему* – види се да сељаци обично нису били у стању да поред своје пореске обавезе снесу и обавезе својих суседа и да би радије побегли и сами пре него што би предузели тај накнадни терет, макар и уз право коришћења напуштене суседске земље. То је ситуација коју Земљораднички закон није могао да познаје, а која у доба Трактата представља општу појаву и објашњавала је зашто је овај порески документ донет. У правом смислу речи Трактат је представљао систем пореских олакшица које су намењене слободним сељацима. Да не би претрпела још већу штету држава је у таквим случајевима одустала од наплате пореза за напуштање земље, тј. привремено је укидала пореске обавезе слободним сељацима. У пракси је то значило да је царски

порески инспектор анулирао пореске обавезе на напуштеној земљи. Мера је донета да се не би у потпуности преостали сељаци додатно осиромашивали и због тог осиромашења и напуштали село [Острогорски 1969б: 109].

Када су власничка права на напуштеној имовини истекла, напуштено земљиште се конфисковало. Овакво земљиште било је изузето из свих евиденција сеоске општине и држава га је могла изнајмити или отуђити. Пошто је одузета земља смештена на територији сеоске општине, држава је, као поновни власник пољопривредног земљишта, била обавезна одредбама раније споменутих новела које су доносили цареви Македонске династије.

Као што Трактат указује, постојале су две категорије или класе земљишта. Прва категорија било је матично земљиште. То је у ствари било раније напуштено земљиште на које је сеоска општина плаћала порезе. Друга категорија било је земљиште на које су порезе плаћали закупци који земљиште изнајмљују од државе [Gorecki 1981: 204–205].

У овој другој категорији, изигравање претпоставке забране куповине земљишта било је прилично поједностављено. Због врло широке интерпретације ове институције од стране царске администрације, купац који је обрађивао земљу и тако плаћао порез за њу вероватно је био укључен у прву групу субјеката с насловом куповине конфисковане земље. Ову категорију земље која се на овај начин претварала у посебну закупци обично купују, и управо на овај начин потврђује претпоставку о кршењу забране о њеној куповини [Brand 1969: 41–45]. Дакле, на овај начин су под кринком законитости, велики поседници земљишта наставили да се инфилтрирају у сеоске заједнице, и да гомилају пољопривредну земљу, упркос званичним препрекама.

Поштовањем права на куповину конфисковане земље која је претходно била напуштена, а за коју је сеоска општина плаћала порезе, законски сељак који је живео поред ње имао је право да је купи. На овај начин од стране државе покушавало се одржати постојеће стање. Земља је била у поседу сељака тридесет година. У тренутку када је постала конфискована, земљу су обрађивале отприлике две генерације сељака који су у њу уложили свој рад и капитал. Стога је постојала добра шанса да би ови сељаци могли бити заинтересовани за одржавање постојећег стања.

Цар Роман Лакапин (919–944) и његови непосредни наследници у 10. веку увели су нове мере које су као циљ имале спас осиромашене сеоске економије Царства. Чини се да нове мере нису уопште биле нове. Још једном је византијски законодавац из 10. века пронашао у времену цара Ираклија (610–641) и тадашњем финансијском систему, старе фискалне институције које је комбиновао с новим, а све у циљу повећања пореских прихода. Старији аутор М. Ростовцев (Михаил Иванович Ростовцев) позно Римско царство видео је као „државу која је била заснована на сељацима и земљи” [Rostovtzeff 1910: 62–63]. Истражујући разлоге економске нестабилности у Царству, он је подвукао два фактора: државну политику према земљи и депопулацију села. Ростовцев у том смислу каже: „Важна

карактеристика овог система је даљи развој принципа присиле нарочито у сфери опорезивања. Систем опорезивања је претпостављао неупоредиву пропорцију и, пошто се није користио као помоћно средство, већ као главни ресурс владе, постао је права „куга”. То је поткопало, и уништило, и просперитет Царства, и дух његових становника [Isto, 449–450]. Главне особине живота у римској провинцији Египат у 3. веку биле су постепена депопулација и повећање напуштања земље, као и њена непродуктивност. Напуштено државно земљиште постајало је постепено синоним. Држава је могла доделити земљу сеоским општинама или богатим поседницима земљишта и на тај начин их оптеретити порезом [Isto, 480–481].

Ситуација у стварности била је сасвим супротна. Социјални положај сељаштва у Византији био је незавидан, пре свега, због високих пореза. Тако је „Никола Музалон, цариградски патријарх (1147–1151) написао песму у којој описује свој боравак на Кипру и невоље кипарских сељака. Између осталих неприлика истиче сакупљаче пореза који су куљали по селима, хватали сељаке због немогућности да измире своје дугове и везивали их за дрвеће заједно са изгладнелим псима. Шибање је било редовно средство за изнуђивање новца” [Каждан 2006: 86]. Већ сâм овај запис говори колико је сељак био подјармљен. У то време било је најбитније извући што више пореза не питајући сељака да ли такав намет угрожава његову егзистенцију. Сељак није имао времена за друштвени живот јер је све било подређено измиривању дугова како не би постао беземљаш. Он је често био приморан да позајмљује новац како би платио порез. То је била нека врста интабулације¹ јер је сељак да би добио новац обично давао у залог своју земљу. Уз то он је на позајмицу плаћао интерес. Многи сељаци нису успевали да врате новац па су тако остајали без своје земље. Беземљаша је у то време било много. Земљу нису преузимали само зеленаши: „познат нам је само један сегмент овог процеса. Наиме, сачуване су само монашке архиве, оне су једностране будући да превасходно приказују пораст манастирских имања. Без сумње, световни земљопоседници имали су удела у преузимању земље од сељака а понекад и од манастира” [Каждан 2006: 87]. Оставши без имања многи сељаци су узимали у најам земљу и улазили у зачарани круг који је значио губљење слободе. То свакако није било својом вољом, али се тако објашњавало. Сељаци су практично сами себе препуштали зајмодавцима за које су одрађивали кулук. Део таквих „слободних” сељака често се селио бежећи од порезника, господара, турских освајача итд. Они су се једном речју борили за голи живот. Сељаци који су некако успели да плате порез и сачувају своја имања живели су у сталном страху од природних непогода које би их учиниле беземљашима, односно бегунцима без наде.

Овакво стање било је присутно на византијском селу у времену када је написан Тебански катастар.

¹ Упис у земљишне књиге чиме се безусловно стиче власништво или друго стварно право на некретнину назива се интабулација.

КАТАСТРИ КАО ДОКУМЕНТИ ПОРЕСКЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ

Из свега што је изложено може се приметити да катастар представља важан документ пореске администрације. Ако се посматра текст катастра у ширем контексту запажа се да се два питања намећу сама по себи. Та питања су:

- 1) Да ли је катастар могао да се користи за тачно процењивање појединачне наплате пореза од свих регистрованих власника земље?
- 2) Зашто је царска администрација предузимала велике напоре у састављању овог документа?

Друго питање поставља се из једноставног разлога што израда оваквог документа у својој суштини представља велики административни посао, а који је у коначном омогућавао наплату малих сума новца [Svoronos 1959: 10].²

У самом катастру присутна су одступања у степену неажурности која се огледају у неким деловима текста, али и у његовом изгледу. На први поглед стиче се утисак да је документ уредан и упечатљив, а његове грешке постају очигледне тек систематским читањем.

Леонора Невил сматра да су катастри, који су се користили као порески регистри, имали значајну улогу у процесу све присутније феудализације и опадања централне царске власти, и то без обзира на тачност података који су се налазили у њима. Чак и да нису били корисни у одређивању од кога и колико би се пореза требало наплатити, порески регистри су требали да изазивају страхопоштовање, према тада утврђеном општем мишљењу царске администрације [Neville 2001: 41]. Грађани чија се имена налазе у државним списима могли су да виде распрострањену моћ и ауторитет царске владе. Пропусти у катастрима били су мање очигледни. Иако неки катастри можда нису добро функционисали као средства за вођење евиденције, они су задржали велику моћ као оруђе за убеђивање становништва да удовољи захтевима порезника. Војници су пратили порезнике и можемо да претпоставимо да је физичка сила била део процеса наплате. На овај начин се све радило да се смањи отпор неплаћању пореза, а самим тим се одржавала ефикасна наплата предвиђених износа пореза. Напокон, опорезивање представља узимања новаца од људи који би га радије задржали. Од катастра се очекивало да садржи информације о имовини сваког грађанина. Из тих информација је произашла одговорност и обавеза да се плати порез. То у ствари значи да катастри треба да створе утисак да царска влада зна шта ради. Они би у ствари повећали ауторитет власти, без обзира да ли су порезницима давали прецизне и тачне податке о томе колико ко дугује.

У временима када су катастри били тачнији, или мање сложени, вредност вођења уредне евиденције била је такође веома значајна. У раном

² Укупни износ пореза који треба наплатити према овим сачуваним листовима Тебанског катастра, а односи се на 39 ставки, износи свега 15 златних номизми и 132 фолиса.

9. веку цар Нићифор I (802–811) предуzeо је генералну ревизију пореских обавеза. Притом је увео неке посебне порезе [Oikonomidès 1996: 33–34]. Вероватно да су цар Нићифор I и његови наследници имали користи од тачне регистрације која је омогућила боље опште економско стање у држави, јер је опорезивање било колико толико правично, и није довело до осиромашења слободног сеоског поседника. Знамо да су се катастри ажурирали само периодично. У тим ажурирањима долазило је до цикличних варијација у њиховој тачности и у најбољим временима [Brand 1969: 55]. Као што може да се види из првог дела овог рада, чини се да се фискална пракса мењала и прилагођавала, а и временом се развијала. У временима када је тачност података из катастра била мала, као што је било у случају Тебанског катастра, порезници су вероватно узимали све што су могли, користећи при том традиционалне методе застрашивања. Ипак, значај катастарa као алата у ритуалу процеса опорезивања је остао. У доба кад су катастри били корисна база података, њихова церемонијална функција је пратила и надопуњавала њихову функцију вођења евиденције.

У том смислу, катастри су били један од неколико формалних механизма које је Царство користило да одржи и ојача идеју царске власти и реда који је из ње произлазио. Преживеле информације о царским церемонијама снажно сведоче о њиховој улози у стварању и одржавању царске моћи [Cameron 1987: 106–136]. Давањем неке врсте награде, односно плате коју је сваки званичник примао из руку самог цара током церемоније која се одржавала једном годишње за време Васкршње недеље, била је врста обредне представе која је за циљ имала да веже сваког службеника у односу према служби коју обавља и послушности према цару [Maguire 2004: 199–214].

Како је овај систем функционисао у 10. веку? Држава је прерасподељивала велики део својих прихода кроз исплату плата цивилним, војним и црквеним званичницима. Вршена су улагања у инфраструктуру државе. Прављени су обрачуни за војне кампање. Вршени су обрачуни трошкова за поклоне који су давани, било добровољно било принудно, страним владарима. Плате су биле највећи годишњи трошак. Делимично, плате су финансиране и продајом титула. Један број административних места и почасних титула могао је да се купи, и за живота њихових носилаца. Ово је представљало значајно инвестирање самих носилаца права, посебно зато што се овај капитал никада није могао повратити. У овом случају купци титула добијали су годишњу плату која је износила 2,5–3,5% од оригиналне суме, или, у случају високих звања, она је била у распону 5,55–8,33%. Поред оваквих случајева, који нису били толико чести већина плата је за државу била чиста потрошња. Високи званичници примаоли су плате из руку цара, једном годишње, у злату и свиленим хаљинама. Лиутпранд из Кремоне оставио је упечатљив опис сцене дељења плата и поклона у Великој палати у Цариграду на Цвети 950. године [Liutprand iz Kremone 2011: 25–27].

Катастри су на сличан начин били нека врста ритуала који је повезивао главу сваког домаћинства са царом преко његових посредника. Пошто је свако домаћинство забележено у царском регистру, свака породица била је стављена у однос са царом и државом. Кроз низ посредника, опсег цареве моћи обухватио је сваког човека у Царству.

Општа регистрација земље која се опорезује била је манифестација царског реда и поретка. Ово је такође била пракса, која је потицала из римских времена. Регистрација читаве Екумене³ отвара друго поглавље Лукиног јеванђеља и она је свакако најпознатија референца за опорезивање у време Римског царства. За оне који су на власти, одржавање Катастра је представљало одржавања поретка успостављеног у време Римског царства и представља континуитет наплате пореза. Као што је познато Византијско (Ромејско) царство је представљало управо тај континуитет.

Ритуали оваквог типа имају моћ када им људи који у њима учествују дају значај. Ако би из било ког разлога катастри престали да имају значај за пореске обвезнике и пореске службенике, њихова вредност а самим тим и значај би се смањили. Њихово одржавање у том случају не би било више важно. Промене у структури власти довеле су до тога да се смањи ефикасност катастра као средства у ритуалу царске моћи. Ове промене су можда изазвале постепену замену катастарског система системом практика.⁴ Фискална пракса је можда тако одговорила на промене става „моћних људи” према цару и држави, као и на промене у економији [Kazhdan et al. 1985: 56–62]. Можемо да претпоставимо да су катастри помагали у одржавању веза између грађана и царске власти кроз обред прикупљања пореза, са свим импликацијама везаним за њихову употребу, али и злоупотребу.

Катастри су у временима која следе, а то је прелаз из 11. у 12. век, били у широкој употреби од стране провинцијске администрације, чији је главни задатак била наплата пореза. Од њих се такође очекивало да одржавају ред и континуитет царске власти. Неки од њих су именовани из Цариграда: као што је, на пример, званичник с титулом анаграф, који се бирао на три године, друге је постављао гувернер провинције (теме), попут ниже ранжираних службеника који су службовали у дужем временском оквиру. Финансијска администрација се почев од 10. века стално мењала. Промене које су водиле ка потпуној феудализацији настале су као резултат реформи које је извршио цар Алексије I (1081–1118). Реформе су довеле до раста права службеничке администрације у провинцијама царства. Нека службеничка звања су потпуно нестала, другима су титуле поједностављене, али функције које су и даље обављали остале су у својој суштини непромењене [Herrin 1975: 270–271].

³ Екумена или васељена (старогрчки οἰκουμένη — „насељено”, „насељена земља”) је израз који је изворно у антици означавао тада познати свет, односно Земљу.

⁴ Практик је представљао попис свих поседа и прихода који је његов власник добијао од својих добара и својих сељака [Острогорски 1951: 69].

ЗАКЉУЧАК

Тебански катастар даје прилично јасну представу о стању у сеоској заједници у другој половини 11. века. Ту се мисли пре свега на правни и социјални статус сеоских општина. Статус пољопривредног земљишта које је описано у овом документу је разнолико. С једне стране постоје парцеле које припадају власницима који су директно уписани именом и презименом, или с друге стране, парцеле нових власника који су парцеле добили путем наследства, поклона, или куповином.

Из претходно изложеног следи закључак да се имовина сеоских општина пописаних у Тебанском катастру налазила махом у поседу „моћних људи”. На основу овако утврђеног стања следи да Тебански катастар представља доказ да је пољопривредно и друго земљиште сеоских општина у свом већем делу углавном било феудализовано, и то у другој половини 11. века када се сматра да је овај документ настао. То директно доказује да мере које су предузимане крајем 10. века и у првој половини 11. века нису дале никакве резултате. Односно, новеле цара Македонске династије нису могле да спрече феудализацију византијског села. Разлог за овакво стање треба тражити у чињеници да су ове мере наишле на опструкцију оних који су требали да их спроводе. Неспровођење мера од стране моћних људи из редова цивилног племства, појединих припадника службеничке администрације, разних магната, али и црквених великодостојника довело је до напуштања ранијег система власништва над пољопривредним земљиштем.

Из Тебанског катастра који је анализиран у овом раду проистичу три главна закључка. Први, Тебански катастар је део државног регистра земље, који је периодично одржаван уношењем нових информација и података битних за одржавање система опорезивања. Други, квалитет вођења евиденције у Тебанском катастру није био довољно добар. То је сигурно отежавало рад порезницима на терену. И трећи, Катастар поред свих недостатака које садржи, био је једини извор информација и података битних за редовно прикупљање пореза. Дакле директно је утицао на ојачавање и одржавање царског ауторитета.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је део истраживања финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан (1995). *Изазови историјске социологије*. Београд: Институт за политичке студије.
- Каждан, Александар (2006). *Византијци*. Приредио: Гуљелмо Кавало. Превели с италијанског, француског, енглеског и немачког: Сања Бурковић, Ђорђе Трајковић, Богдана Николић и Јелена Костић. Београд: СЛЮ.

- Острогорски, Георгије (1951). *Пронија. Прилоџи историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*. Београд: Византолошки институт САНУ.
- Острогорски, Георгије (1969а). *Привреда и друштво у Византијском царству*. Београд: Просвета.
- Острогорски, Георгије (1969б). *Историја Византије*. Београд: Просвета.
- Симоновић, Зоран и Александар Костић (2019). *Геономика – енциклопедија пољопривреде*. Београд: Институт за економику пољопривреде.
- Симоновић, Зоран (2012). Економска реализација земљишне својине према византијским законима VII и VIII века: еклога и земљораднички закон. *Теме*, XXXI(1): 321–333.
- Attaleiatēs, Michael (2012). *Michael Attaleiates*. Translated by Kaldellis, Anthony and Dimitris Krallis. (Vol. 16). Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Brand, Charles M. (1969). Two Byzantine treatises on taxation. *Traditio*, 25: 35–60.
- Cameron, Averil (1987). The construction of court ritual: the Byzantine Book of Ceremonies. *Rituals of Royalty-Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Cambridge University Press.
- Gorecki, Danuta M. (1981). Land Tenure in Byzantine Property Law: iura in re aliena. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 22(2): 191–210.
- Harvey, Alan (2003). *Economic expansion in the Byzantine Empire, 900–1200*. Cambridge University Press.
- Herrin, Judith (1975). Realities of Byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205. *Dumbarton Oaks Papers*, 29: 253–284.
- Kazhdan, Aleksandr Petrovich; Ann Wharton Epstein, Annabel Jane Wharton (1985). *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*. Berkley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Laiou, Angeliki E. and Cécile Morrisson (2007). *The Byzantine Economy*. Cambridge University Press.
- Lefort, Jacques and Christian Guilpin (1974). Fiscalité médiévale et informatique: Recherche sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIV e siècle. *Revue historique*, 252, Fasc. 2 (512): 315–356.
- Lemerle, Paul (1979). *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth century: The Sources and the Problems*. Galway, Ireland: Officina Typographica, Galway University Press.
- Liutprand iz Kremone (2011). *Dva poslanstva u Konstantinopolj*. Loznica: Karpos. Preveo i priredio sa latinskog: Dejan Acović, 25–27.
- Maguire, Henry (Ed.). (2004). *Byzantine court culture from 829 to 1204*. Dumbarton Oaks, 199–214.
- Neville, Leonora (1998). *Local provincial elites in eleventh-century Hellas and Peloponnese* (PhD Dissertation). Princeton University, 236–237.
- Neville, Leonora (2001). Information, ceremony and power in Byzantine fiscal registers: varieties of function in the Cadaster of Thebes. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 25: 20–43.
- Neville, Leonora (2017). Taxing Sophronia's Son-in-law: Representations of Women in Provincial Documents. In: *Byzantine Women*. Routledge, 77–89.
- Oikonomidēs, Nicolas (1996). *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe–XIe s.)*. (Vol. 2), Fondation nationale de la recherche scientifique, Institut de recherches byzantines.
- Oikonomides, Nicolas (2002). The role of the Byzantine state in the economy. *The Economic History of Byzantium*, 3: 973–1058.
- Ostrogorskij, Georges and Hélène Miakotine (1962). La Commune Rurale Byzantine: Loi agraire–Traité fiscal–Cadastre de Thèbes. *Byzantion*, 32(1): 139–166.
- Otsuki, Yasuhiro (2008). Monastic property and the imperial taxation system-as seen in Ivron documents. *Mediterranean world = 地中海論集*, 19: 263–296.

- Radojčić, Borislav (1965). Actes du XIIème Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 10–16 Septembre 1961. Tomes: I–III, Belgrade 1963–1964. *Balkan Studies*, 6(2): 382–390.
- Rostovtzeff, Michael Ivanovitch (1910). *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, 1. BG Teubner.
- Simonović, Zoran (2011). Elementi kreditne politike prema Vizantijskim zakonima VII i VIII veka – (Ekloga, Zemljoradnički zakon i Pomorski zakon). *Ekonomika*, 57(3): 170–179.
- Svoronos, Nicolas G. (1959). Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes. *Bulletin de correspondance hellénique*, 83(1): 1–145.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THEBAN CADASTRE AS A TAX DOCUMENT OF
THE IMPERIAL ADMINISTRATION AND AN EXAMPLE OF
FEUDALIZATION OF BYZANTINE AGRICULTURE

by

ZORAN D. SIMONOVIĆ
zoki@medianis.net

NIKOLA V. ĆURČIĆ
nikolavcurcic@yahoo.com

Institute of Agricultural Economics
Volgina 15, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The aim of our work is the Theban cadastre, which is the most important source from which the development of the feudalization of Byzantine agriculture can be traced. The text of the cadastre was written in the second half of the 11th century. Based on the text of this source, the authors tried to point out and explain the changes that took place in property relations in Byzantine agriculture. In the analysis given in the paper, it can be noticed that the Theban cadastre is a source from which it can be directly seen in what way the consolidation of estates took place, i.e. the creation from large feudal agricultural estates. The Theban cadastre gives specific cases that directly follow individual agricultural producers with their names, as well as the names of dinats (powerful people) who bought their property. This is exactly the significance of the Theban cadastre, because on the basis of the records contained in it, changes in ownership can be traced. From this time distance, we can freely say that these changes directly influenced the further development of Byzantine agriculture.

KEYWORDS: agriculture, small estates, large agricultural holdings, production, Theban cadastre

UDC 663.2(497.11)''18''
UDC 663.2:929 Julien A.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2076519F>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

АНДРЕ ЖИЛИЈЕН И ПРВЕ СВЕТСКЕ КЛАСИФИКАЦИЈЕ СРПСКИХ ВИНА 1816, 1822. И 1832. ГОДИНЕ

АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
afotic@f.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду су анализиране прве светске класификације српских вина на основу чувене *Топографије свих познатих виногорја* коју је написао Андре Жилијен још 1816. године, а потом проширио 1822. и 1832. године. Анализа обухвата виногорја на простору данашње Србије (Карловци, Вршац, Бела Црква, Београд и Приштина). Указано је на значај Жилијеновог дела, расветљене су околности у којима је дело настало, методологија, смисао и врсте података, и што је посебно важно, идентификована је већина извора које је аутор користио.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Андре Жилијен, 19. век, класификација вина, виногорја, Срем, Банат, Србија

У јеку српске борбе за ослобођење од османске власти, потом на самом почетку постављања темеља модерне европске државе још недокучивих обрису, српска вина поменута су и класификована у вероватно најутицајнијој књизи о виногорјима и винима, написаној у првој половини 19. века. За то је заслужан Андре Жилијен (André Jullien, 1766–1832), трговац, иноватор и, изнад свега, изузетан вински ентузијаста из Париза [Jullien, André 2015; Fielden 2015]. У Србији данас мало ко зна да је Жилијенова књига изнела на светску винску сцену српско вино, колико год да је том вину посвећен скроман простор. Такође, о српском виноградарству тог доба готово да нема модерне научне литературе. Сврха овог рада је да укаже на значај Жилијеновог дела за распростирање знања о српском

винарству широм света, иако су најугледнија вина званично посматрана као мађарска вина. Први и неопходни корак свакако јесте расветљавање околности у којима је књига настала, као и смисао и врста података које је аутор наводио. Посебан изазов у истраживању чинило је трагање за ретким и непознатим Жилијеновим изворима. Без интернета и садашњег степена дигитализације старих и ретких књига такво истраживање било би готово немогуће, или изузетно тешко и дуготрајно и то само у највећим светским библиотекама.

Име Андреа Жилијена познато је сваком винословцу јер је он 1816. године поставио темеље савременој светској класификацији и категоризацији вина и виноградарских положаја у својој *Тойографији* [Jullien 1816; 1822; 1832; 1848; 1866]. Иако је и пре њега било сасвим успешних класификација, оне су биле локалног карактера. Жилијенова књига обухватила је сва иоле позната виногорја на свим континентима. Треће допуњено издање из 1832. године добило је престижну награду Француске академије наука. Академијино образложење публиковано је у првом следећем, постхумном издању [Jullien 1848: 13–20]. Велики и прилично трајан утицај, и изван Француске, оставило је такође и његово модерно тумачење улоге сомелијеа, као познаваоца вина, подрумара и трговца [Jullien 1813].¹ Жилијен је патентирао неколико изума и метода који су били запажени у то време: средство за бистрење вина и двадесетак инструмената, углавном у вези с пуњењем флаша и декантирањем, од којих је највише пажње изазвао онај заведен под именом *cannelle-aérijfère*. Попис патената додавао је на крају свих издања својих књига. Многи од њих претходно су представљени у научним часописима, па чак и у књизи изабраних изума од Француске револуције до 1820. године [*Bulletin de la Société...*, IX, 15, 1809: 52–62; XI, 91, 1812: 18–23; XIX, 187, 1820: 38–42; *Dictionnaire chronologique...*, II, 1822: 205–206, 360–366, 446–447]. Иако је био трговац, његово огромно знање о виноградарству и винарству препоручило га је за писца одреднице о вину у *Новој енциклопедији историје природе*, где је један од уредника био нико други него чувени хемичар, физичар и агроном Жан-Антоан Шаптал (Jean-Antoine Chaptal), академик и Наполеонов министар, чији је научни рад у значајној мери утицао на правце развоја технологије справљања вина [Jullien 1819: 1–55].²

И поред свега тога, Андре Жилијен је у Србији сасвим непознат. Објављено је пет издања *Тойографије* од 1816. до 1866. године, уз по једно енглеско (1824) и немачко (1833–1835). Тим издањима треба додати и више фототипских и CD издања у последњих неколико деценија, што показује колики интерес и данас влада за ову књигу и какво место она заузима у винској литератури. Па ипак, његових књига нема у српским библиотекама (барем из базе података COBISS-а).

¹ И овај приручник доживео је десетак издања и превода.

² Набрајајући виногорја Аустријског царства Жилијен је поменуо карловачко и вршачко виногорје [Jullien 1819: 51].

АНДРЕ ЖИЛИЈЕН И ЊЕГОВА КЛАСИФИКАЦИЈА

Уколико желимо да разумемо историјски значај Жилијеновог дела и његове класификације вина, поред ретких вести о професионалној биографији, морамо истражити његове мотиве, начин прикупљања података и упознати се са методологијом коришћеном приликом оцењивања вина. Историјски контекст и географска знања о свету и времену у коме је настала његова *Тојоџрафија* далеке 1816. године помоћи ће да откријемо разлоге неочекиваног помена имена Србије, као и категоризацију српских вина изван територије коју је Жилијен називао турском провинцијом по имену Србија.

Већ прво издање *Тојоџрафије* изазвало је интересовање какво није запамћено у винском свету, како француском, тако и светском. Жилијен је пре свега био трговац вином на велико. У то доба, од трговца се захтевало изузетно познавање свих вина. Његова реч и његова роба гарантовали су квалитет. То знање било је неопходно јер су многи од трговаца откупљивали вино од многобројних малих винограда (нарочито после Револуције 1789, када су велики поседи распарчани) да би потом правилни комбинације мешавина које су продавали под својим именом (што се уосталом и данас чини). Жилијенов циљ састојао се у томе да предочи трговцима, пре свих других, светски преглед виногорја и квалитета вина, како би могли да сагледају разлике, посебности и евентуалне трошкове уколико би се одлучили за увоз. Такође, намера му је била да отвори простор и уживаоцима да истражују и пронађу вина која одговарају њиховом укусу, ма где да се та вина налазе у свету. Уз кратке описе специфичности виногорја, сортимента, начина узгоја и основних карактеристика самих вина, често је давао податке о географској ширини неког виногорја, количини производње, запреминским мерама и транспортним могућностима. Најдетаљније је приказао француску винску сцену, што је сасвим очекивано. Жилијен је пуно путовао и многа сазнања о страним виногорјима стицао је лично, чак и на тада веома егзотичним, удаљеним местима. Друге податке добијао је из литературе, научне и путописне, као и из преписке с мање или више поузданим познаваоцима локалних винских сцена. Није изостављен ни један континент, нити регион о којем је постојала бар површна вест. Ако је и пропустио понеки податак то ни уколико не умањује његов труд.

Сасвим је извесно да није посетио османски Балкан, где је тада свом снагом буктао Први српски устанак. Поуздано се може утврдити да је био у Бечу, а да ли је ишао даље на исток за сада се не зна. Сазнања о винима у југоисточној Европи, о областима у аустријском или османском поседу стицао је из географско-статистичке и путописне литературе. Треба напоменути да је то време када је Аустријско царство држало словеначке, хрватске, славонске, далматинске крајеве, као и Барању, Бачку, Срем и највећи део Баната. Није лако ући у траг изворима које је користио јер их је он изузетно ретко наводио у тексту. Многи од њих ипак су препознати и у томе је један од доприноса овог рада.

Жилијенов приступ специфичан је по томе што француска вина суштински није поредио са светском сценом. Обрадио их је и класификовао посебно у првом делу књиге. Класификација француских вина тема је која је највише интересовала научнике у свету јер је представљала круну свега онога што је парцијално рађено у 18. веку. Тај део нама није интересант осим у смислу бољег разумевања начина на који је Жилијен категорисао вина, нарочито врхунска, која је најбоље и познавао. Друга половина књиге још је оригиналнија јер садржи јединствену општу класификацију вина из целог света. У уводном делу књиге он је потанко објаснио своју замисао. Морао је да осмисли неколико врста неопходних класификација: према боји, квалитету и постојаности (*consistance*), другим речима према количини резидуалног шећера.

Основна и најважнија подела била је она према квалитету, на пет класа или разреда. Био је изузетно строг у категорисању, нарочито у оквиру прве класе. „Велика вина” (*grand vins*) јесу само она најбоља према свим критеријумима (боји, мирису, укусу, снази/алкохолу и постојаности). Од прве класе наниже вина су категорисана према постепеном губљењу квалитета у истим критеријумима: добра боја нестаје између друге и треће класе; мирис и буке одвајају „добра вина” од оних „осредњих”; пријатни укус нестаје у четвртој класи; у петој класи вина се не одликују квалитетом осим снагом алкохола – и то је једини разлог зашто се пију. Чак је и у оквиру класа издвојио вина према квалитету. У трећој класи су вина која назива „добрим винима” (*vins fins*) и „средње добрим винима” (*vins demi-fins*). У наредној, четвртој класи, јесу „осредња, (ординарна) вина првог квалитета” (*vins d'ordinaire de première qualité*), док су у петој класи „осредња вина другог и трећег реда [квалитета]” (*vins d'ordinaire de seconde et de troisième qualité*) као и „обична [проста] вина” (*vins communs*) [Jullien 1816: X–XIX]. Детаљнија анализа његових класификација јесте тема за посебан чланак, јер је из ње израсла чувена класификација вина из Бордоа 1855. године, као део припрема за светску изложбу у Паризу, одржану исте године.

Жилијенова класификација у потпуности се ослања на квалитет вина одређен према укусу и представља коначну победу таквог приступа који се полако развија од 17. века. Од антике, преко средњег века и ренесансе, па и надаље, мислиоци и доктори процењивали су квалитет вина углавном на основу корисности одређених вина за здравље појединца. Према хуморалној теорији, сваки појединац има другачије потребе у зависности од свог карактера, или здравственог и физичког стања. Такав приступ не омогућава јединствену категоризацију. Како је Беноа Мисе (Benoit Musset) закључио, вредновање квалитета вина, од медицинских и дијететских аргумената ка „укусу”, мењало се постепено, под недвосмисленим утицајем нових друштвених, економских и културних фактора [Musset 2016].³

³ О различитим критеријумима који су узимани приликом вредновања вина, поготово здравственим, постоји бројна литература. Међу одличним прегледима која обухватају шири хронолошка раздобља вреди истаћи радове Булеа и Гриека [Boulay 2015; Grieco 2009].

За разумевање Жилијеновог дела од велике је важности како се преводи термин *vignoble*, јер је то појам с више значења. Поред основног значења „виноград” (и у множини), ту су и друга значења, још чешће коришћена у тексту. У зависности од контекста, термин *vignoble* углавном ће бити превођен као „виногорје”, „виноградарски положаји” и „виноградарска област”.

Како боја вина не би изазивала недоумице било је потребно да се пружи објашњење. У необавезујућем тексту *vins rouges* свакако се може превести као „црна вина” зато што је на Балкану то уобичајено и историјски утемељено. Како овај текст захтева прецизност црна вина називана су црвеним винима. Тим пре што Жилијен и те како препознаје црна вина (*vins noire*), прихвата и користи тај израз, иако их у крајњој класификацији ради лакше организације смешта у црвена вина. На исти начин, вина свих светлих нијанси, све до ћилибарских, посматра као бела вина. Иако у тексту где се помињу српска вина нема таквих прецизних описа боје, превод ће бити доследан.

ЖИЛИЈЕН И ВИНОГОРЈА НА ПРОСТОРУ ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ

У раду ће бити детаљно анализирани сви подаци који се односе на простор данашње Србије. Наравно, сасвим је извесно да се историја виноградарства у Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини такође не може замислити без српског учешћа. Жилијен је „Србијом” у оквиру Османског царства називао „провинцију” знатно ширу од територије Смедеревског санџака (у литератури често недовољно прецизно називаног Београдским пашалуком). Подаци о винарству на том простору више су него скромни. Од осталих виноградарских регија које је Жилијен навео, посебно ће бити проучене оне у којима су на било који начин у производњи вина учествовали Срби. За нека вина, вероватно ни сâм аутор није знао да би их могао назвати српским, а још су мање то могли знати његови тадашњи читаоци и вински уживаоци. Таква су вина настајала у Срему, тада у Аустријском царству, у чијим ће границама, без обзира на доцнију промену имена државе, остати све до краја Првог светског рата. Свету су сремска вина представљана под називом „мађарска вина” јер су аустријска и угарска вина приказивана посебно без обзира на чињеницу што је реч о једној држави. Сремска вина, пре свега она карловачка, која се и истичу најчешће, недвосмислено можемо назвати српским винима, будући да су винограде у знатној већини обрађивали и притежавали Срби. И Мартин фон Швартнер (Martin von Schwartner), професор на Пештанском универзитету, у својој често цитираној *Сџајисџици* (1809) то потврђује: „Земплинско виногорје [Токај, *џрим А.Ф.*] обрађују Мађари, виногорја Руста и Еденбурга Немци, фрушкогорско Срби и менешко (најмање од свих) Власи”.⁴

⁴ *Die Zempliner Weingärten bearbeiten Magyaren, die Ruster und Oedenburger Deutsche, die Sirmischen Hügel Serbler, das Menescher Gebirg (das kleinste unter den genannten) Walachen* [Schwartner 1809: 309].

О тадашњем виноградарству у Срему иначе знамо нешто више јер је исте године када и Жилијен раковачки архимандрит Прокопије Болић у Будиму штампао књигу под називом *Совершен виноделац* [1816]. С друге стране, највећу заслугу за развој виноградарства у Вршцу и Белој Цркви носе Немци досељени после 1718. године (делом и из Мозела). Управо је немачко знање и предузетништво издигло Вршац и Белу Цркву у важна, у винском свету препозната средишта производње квалитетних вина. Нема основа да вршачка и белоцркванска вина тог времена називамо српским јер су Немци били главни поседници, произвођачи и трговци [Милекер и др. 2003: 33, 37–38, 63–64]. Ипак треба рећи да су и Срби учествовали у производњи, макар заиста малим делом. Најобавештенији познавалац виноградарства јужне Угарске Франц Шамс оставио нам је 1833. године свој став о вршачком виногорју: „... и Срби нису без удела у виноградарству, иако се више баве ратарством и сточарством ... већину виноградарских радова обављају Румуни, онда Срби и Немци, а тако је исто и у Белој Цркви” [Милекер и др. 2003: 33].⁵ Суштински је бесмислено и готово немогуће тражити проценте учешћа у производњи према националном кључу. Средиште пажње усмерено је пре свега на тероар, виноградарска подручја позната готово два миленијума.

О карловачком виноградарству и винарству с краја 18. и током првих деценија 19. века понешто се и зна, пре свега на основу Болићеве књиге и покојих расутих извора, као и давно написаног чланка Косте Петровића [1940]. Ту је свакако и књига професора Симе П. Лазића [1982]. Слично је и са банатским виноградарским положајима, мада у нешто мањој мери. Међутим, виноградарству у самој Србији тога доба није посвећена никаква пажња. То је сасвим разумљиво када се има у виду да је Србија пролазила кроз бурне ратне деценије. Са смиривањем стања, добијањем аутономије хатишерифом из 1830. године и утврђивањем граница, у Србији је коначно могло да се почне и са самосталним организовањем привредног живота. Истраживачима је на располагању све већи број архивских извора. Тек у новије време, у оквиру проучавања пољопривреде у Кнежевини и Краљевини Србији, добили смо поглавља о виноградарству која обухватају раздобље од 1834. до 1867. и потом од 1878. до 1912. године [Миљковић Катић 2014: 160–167; Гарић Петровић 2017: 169–182]. Не треба наглашавати колико даље и дубље истраживање ове теме може обогатити наша сазнања. Овај чланак неће донети нове податке о виноградарству у Србији, али ће показати колико се у Европи о томе уопште знало.

ПРВО ИЗДАЊЕ *ТОПОГРАФИЈЕ* ИЗ 1816. ГОДИНЕ

У оквиру поглавља посвећеном Аустријском царству Жилијен је знатну пажњу посветио мађарским винима. За њих каже да се махом извозе

⁵ У оригиналу: ... *wogegen die Illyrier zwar auch nicht alles Antheils an der Weinkultur entzathen, jedoch mehr mit Feldbau und Viehwirthschaft sich beschäftigen ... denn die meisten Winzer – Arbeiten verrichten Wlachen und dann Illyrier und Deutsche, und so ists auch in und um Weiskirchen* [Schams 1833: 274].

у Пољску и Русију. Највише се задржао на токајском виногорју, с правом, јер је најбоља токајска вина сврстао у вина прве класе. Објаснио је до детаља и сâм начин прављења вина. Набрајајући многа виногорја помиње и Вршац у Банату (*Wersitz, dans le Bannat*) [Jullien 1816: 450]. Жилијен није морао много да трага за извором. „Прилично добро вино” из Вршца редовно се помиње у немачким и француским географијама од друге половине 18. века (*où il se recueille d'assez bon vin*) [Büsching 1769: 136].

Вина из Хрватске и Славоније приказана су у седмом одељку. Већ првом реченицом Жилијен наглашава да вина с тих простора садрже веома високи проценат алкохола и да су најпријатнија после токајских. Као најбоља посебно истиче црвена вина из Карловаца, као и она из Сремске жупаније, која се „приближавају квалитету вина из тосканског Монтепулчана”. Додао је да се „сва вина попију унутар провинције или суседних области”, а да се незнатна количина извози преко Ријеке [Jullien 1816: 450–451].⁶

Не треба да збуњује то што Жилијен Карловце подводи под Славонију јер је Сремска жупанија (комитат, вармеђа) припадала Краљевини Славонији, у оквиру угарских земаља Аустријског царства. Можда данас изгледа необично да су управо црвена вина била на међународном гласу, али извори недвосмислено потврђују Жилијенов цитат. Савременик, Франц Шамс (Franz Schams) 1820. године пише да постоји предрасуда код виноградача да бело грождје не успева добро и да се од њега не може направити добро вино. Тврди да је то „искључиво” због начина гајења лозе. Грозд је близу влажне земље јер се не пушта да чокот израсте више од две стопе у висину, а притом се не уклања вишак лишћа, што све доводи до бржег труљења [Шамс 2013: 86–87]. И Коста Петровић, знатно касније, изводи сличан закључак – да су у 19. веку, због отпорности на труљење, Карловчани садили углавном црне сорте [1940: 288].

Сремска вина ушла су веома рано у прве светске енциклопедије, и опште и оне природњачког карактера. Подаци о винима из Фон Таубеовог (Friedrich Wilhelm von Taube) историјског и географског описа Краљевине Славоније [1777–1778] већ исте године унети су у немачке енциклопедије, потом нешто касније и у француске, и од тада се цитати могу пратити готово до пред крај 19. века [Фон Таубе 1998].⁷ Глас о добрим сремским црвеним винима у француској литератури појавио се међутим и пре Фон Таубеовог драгоценог дела – најранији помен који сам успео да пронађем јесте онај у Хибнеровој (Johann Hübner) *Географији* из 1757. године (*Carlovitz ... Elle est connue à cause du bon vin rouge, qui y croît*) [1757: 445].⁸

⁶ *La Croatie et l'Esclavonie fournissent des vins qui passent pour être les plus spiritueux et les plus agréables après ceux de Tokai. Parmi les rouges, on cite ceux de Karlowitz, en Esclavonie, comme les meilleurs, et ceux du comté de Syrmie, dans la même province, comme approchant de la qualité des vins de Monte-Pulciano, en Toscane. La presque totalité se consomme dans le pays ou dans les contrées voisines; le peu d'exportation qui s'en fait a lieu par le port de Fiume* [Jullien 1816: 450–451].

⁷ Дело је преведено на српски језик с великим задоцњењем.

⁸ У првом француском издању из 1746. године нема реченице о „црвеном вину” [Hübner 1746: 359]. Изгледа да је та реченица унета у немачко издање знатно доцније [Hübner 1773: 474].

Поређење сремских вина, пре свега карловачких, с винима из тосканског Монтепулчана у француској литератури започело је још 1786. године, новим допуњеним издањем тада чувене Бишингове (Anton Friedrich Büsching) *Географије свеиџа*. Сасвим извесно, и тај је цитат преузет од Фон Таубеа – Бишинг се на више места позива на Фон Таубеово дело. Исте године када је Фон Таубе објавио први том *Историјској и географској описи Краљевине Славоније и Војводине Срема* (1777), поређење са Монтепулчаном појавило се и у следећем немачком издању Бишингове *Географије*. Код Фон Таубеа тај део гласи: „Срем има највише и најбољих винограда; онамошње црно [тамноцрвено, *ирим. А.Ф.*] вино ништа не уступа *montepulciano*-у” (*Syrmien hat die meisten und allerbesten Weinberge: der dortige dunkelrothe Wein giebt dem Montepulciano nichts nach*), што је у истом смислу пренео и Бишинг 1777. и 1786. године (*Der beste und meiste Wein wächst in Syrmien, und der dasige dunkelrothe Wein, ist so gut als der von Montepulciano; mais le meilleur vin se fait en Syrmie, au point que le rouge n’y cède point au montepulciano même*) [Büsching 1786: 190; Фон Таубе 1998: 21; Von Taube 1777: I, 12; Büsching 1777: 1653]. Исти цитат, са занемарљивим изменама појављивао се потом дуго и у другим географским делима.

Поређење с Монтепулчаном донекле је разјаснио сâм Жилијен, додавши да се ради о тосканском Монтепулчану. Није у питању сорта винове лозе звана монтепулчано, данас најкарактеристичнија за регион Аbruцо, него вино из околине тосканског градића Монтепулчана (*Vino Nobile di Montepulciano*) у коме сорта санђовезе данас чини најмање 70%. Вино из Монтепулчана Жилијен је сврстао у високу другу класу слатких вина, док је карловачко, у истој категорији слатких вина, ипак оставио у трећој класи [Jullien 1816: 398]. Међутим, карловачко вино заслужило је другу класу у категорији полуслатких и сувих вина.

Похваљено тамноцрвено вино Фон Таубеа највећим делом правило се готово сигурно од скадарке (данас познате као кадарка, према мађарском изговору). Позивајући се на архивску грађу, Коста Петровић тврди да је на гласу било само црно вино од скадарке и округлице „јер је имало сразмерно мање киселине”. Аустријанци су га куповали да би мешањем побољшали укус другим киселијим винима [Петровић 1940: 289, 291]. Жилијенов савременик, архимандрит Прокопије Болић, поуздано сведочи да су јагоде скадарке „сока пуне, слатке и веома изредно обично и сушково вино дају”. Од петнаест сорти црног грожђа (уз још неколико варијетета) похвалио је још само вино од црне тамјанике и чађавице [Болић 1816: I, 37].

Далмацији је посвећен девети одељак. Жилијен каже да Далмација обилује интересантним виноградима, али да производи таман толико колико је потребно локалном живљу. Сматра да су вина добра, али не толико да би се тражила у иностранству. Помиње *мараскино* ликер из Задра, као и винограде на Цресу, Крку и Хвару [Jullien 1816: 398].

Поглавље о винима Аустријског царства завршава класификацијом. У првој класи, сасвим очекивано, јесу искључиво најбоља токајска вина.

У другу класу ставља вина из Карловаца и доње Угарске, поред само још две области, Руста и Еденбурга (Шопрон) [Jullien 1816: 452].⁹

У трећу класу убраја вина из Вршца и делова „доње” Угарске. Посебице истиче вина из Срема, тј. Сремског комитата, као најбоља вина те класе, с тим што су у трећој класи само она која означава као „добра вина” (*vins fins*). Остала сремска вина сврстава у четврту класу, као осредња, „ординарна” вина првог квалитета [Jullien 1816: 452].¹⁰

У пету, последњу класу, улазе „ординарна вина секундарног квалитета” (*vins d'ordinaire de seconde qualité*), и „обична (проста) вина” (*vins communs*). Вреди поменути да су према његовој процени најбоља сремска вина за три класе изнад тадашњих вина Фријулија, Тирола, Корушке, Доње Штајерске, Далмације и највећег броја вина из Истре, која се сва налазе у последњој класи [Jullien 1816: 453].

Поглавље посвећено Османском царству Жилијен је организовао регионално, као сва друга поглавља. Кренуо је од европских територија. Међу другима, наведене су и „провинције”: Босна, Србија, Турска Далмација и Рагуза. Жилијен поменуте територије одређује као „провинције”, не водећи рачуна о званичним административним називима и поделама. Тај необавезујући принцип примењен је свуда у књизи.

За Босну каже да се ту праве вина с превише алкохола и да се сва конзумирају у местима производње. Очигледно је да Херцеговину не посматра у овом одељку, будући да за Босну каже да је окружена Хрватском, Славонијом, Србијом и Херцеговином [Jullien 1816: 456].

За Србију, коју просторно смешта између реке Саве, Босне, Албаније, Македоније и Бугарске, каже да има мало винограда и да вина не извози. Истиче да се „најважнији виноградарски положаји налазе у околини Београда” [Jullien 1816: 456].¹¹

Када је отворио поглавље о турским винима нагласио је да су му у истраживању много помогла *Турска њисма* лејди Мери Вортли Монтегју (Marie Wortley Montagu). То би се делимично могло односити и на Београд. Пратећи свога мужа у дипломатској мисији, она се задржала у Београду двадесетак дана јануара/фебруара 1717. године, где је уживала у вину и интелектуалним разговорима са Ахмед-бегом, ученим хедонистом префињеног понашања. Међутим, ту нема помена о виноградима у околини Београда, нити се истиче квалитет вина. При томе, остаје питање зашто Жилијен није поменуо нишко виногорје о коме је било неколико важних реченица у једном доцнијем писму лејди Мери Монтегју [Jullien 1816: 453; Montaguë 1763: 150, 171–173].¹²

⁹ *Rust, Oedenbourg et autres crus de la Basse Hongrie, et Karlowitz, en Esclavonie, fournissent des vins de seconde classe* [Jullien 1816: 452].

¹⁰ *... et ceux du comté de Syrmie, entrent, les meilleurs dans la troisième classe comme vins fins, et les autres dans la quatrième, comme vins d'ordinaire de première qualité* [Jullien 1816: 452].

¹¹ *La Servie, située entre la Save, l'Albanie, la Macédoine, la Bulgarie et la Bosnie, n'a que peu de vignes, dont les produits ne sortent pas du territoire. Les principaux vignobles sont dans les environs de Belgrade* [Jullien 1816: 456].

¹² Наведено издање из 1763. године, објављено исте године када и енглеско, јесте прво од бројних француских издања. О ширем културном контексту дружења с Ахмед-бегом, те

О добром и јефтином вину у Београду има и других сведочанстава у путописима на француском језику. На пример, Жан Батист Таверније је 1630. године у Београду забележио: „Хлеб, вино и месо, све је у овом месту изврсно и јефтино” [Самарџић 1961: 186, 430; Tavernier 1676: 19].¹³ (Било је и оних путописаца који су забележили да је вино било кисело и крајње неукусно, али о томе неком другом приликом). О виноградинама у околини Београда постоји османска, аустријска и српска грађа. Податке о виноградарству у доба аустријске управе Србијом 1717–1739. добрим делом прикупила је у новије време Гордана Гарић Петровић [2011]. Оно што је Жилијену у његово доба могло бити познато јесу мемоари и друга дела која говоре о Аустријско-турском рату 1737–1739. године. Фон Шметау (Friedrich Wilhelm Karl von Schmettau) више пута наводи винограде између Винче (*Zweibrücken*) и Гроцке (*Kruzka*), описујући припреме за битку и саму битку код Гроцке 21–22. јула (10–11. јула по ст. кал.) 1739. године [1772: 197–202]. У једном животопису цара Карла VI помињу се и виногради на брежуљцима који се спуштају ка Дунаву, у близини бивше опсадне линије принца Еугена Савојског из 1717. године. То су били положаји на којима су распоређене топовске батерије турске војске непосредно после битке код Гроцке – грубо речено, то је простор од тадашњег (много ширег) Врачара до Вишњице [La Lande 1743: 112, 118].

Под Турском Далмацијом Жилијен очигледно разуме Херцеговину, јер наводи да се налази јужно од Босне. Каже да има нешто винограда, а да су најинтересантнији они у „малој слободној области Попоко” (*le petit pays libre de Popoco*). Додаје да виногради „подмирују потребе становништва, али се нешто мало и извози” [Jullien 1816: 456]. Несумњиво, реч је о Поповом пољу. Не зна се како је дошло до тога да се име топонима извитопери до непрепознавања. Под тим називом среће се у немачким и француским географијама од друге половине 18. века. Судећи по томе што је преузета цела карактеристична реченица, Жилијен је користио географски корпус енциклопедијског карактера који су издавали Ментел (Edme Mentelle) и Малт-Брин (Conrad Malte-Brun) [1803: 67].

За Дубровник каже да су брда покривена виноградинама у којима се производи добро вино, од којих се истичу она из околине Гружа и луке Свети Криж. „Извози значајну количину вина, укључујући и оно са острва Мљета”. И овде се Жилијен готово дословце послужио поменутом *Географијом* Ментела и Малт-Брина [Jullien 1816: 456–457; Mentelle & Malte-Brun 1803: 457].

Да не би било терминолошких забуна навешћу како је одредио „провинцију” Македонију: ограничена је реком Местом са севера, Ливадијом с југа, архипелагом са истока и Албанијом са запада. Наводи да обилује виногорјима. Према плодности и обиљу упоређује је са Сицилијом. Ту је и податак о Светој Гори: „монаси што живе на гори Атос пуно гаје маслине и винову лозу” [Jullien 1816: 458].

о његовом тумачењу забране пијења вина, видети: [Filipović 2010: 147–202]. Нажалост, на српском језику још увек не постоји критички и целовити превод овог сјајног извора.

¹³ *Le pain, le vin, les viandes, tout est excellent & à bon marché en ce lieu-là* [Tavernier 1676: 19].

На крају књиге Жилијен даје општу класификацију свих „страних” вина. У првој целини разврстао је слатка црвена и бела вина, укључујући и она фортификована (*vins de liqueur*). Тек у трећој од укупно пет класа наилазимо на помен Карловаца и Сремске жупаније. Другу целину чине полуслатка (*vins moelleux*) и сува вина, црвена и бела. У другу класу те целине сврстао је вина из Руста, Еденбурга и вина из неколико виногорја доње Угарске. На основу претходног текста постоји основа да се закључи да нека карловачка вина улазе и у ову категорију, иако их изричито не помиње на овом месту. Помиње их зато у потоњим издањима. Треба напоменути да је Жилијен изузетно критичан. Сврставање у други разред свих светских вина огромно је признање за карловачка вина. У прву класу уписао је тек неколико немачких виногорја која су давала сува вина и ниједно вино из поткатегорије полуслатких вина. А и у другој класи, поменути аустријским винима друштво праве вина из тек неколико шпанских, португалских, и више немачких виногорја. Међу винима из треће класе налази се и вршачко [Jullien 1816: 525–528]. У петој класи не помиње ниједно вино, једноставно зато што она Французима не могу бити интересантна ни по чему, нити могу да стигну до њих.

ДРУГО ИЗДАЊЕ ТОПОГРАФИЈЕ ИЗ 1822. ГОДИНЕ

У друго допуњено издање из 1822. године уведе се нова, за нас важна виногорја, и обogaћују се подаци о боји вина и количини годишње производње. Жилијен је прикупио знатно више литературе, од које је већину могао да користи и за прво издање. Није наводио коришћену литературу. Трагање за његовим изворима представља главни изазов.

Донео је податак да се у Аустријском царству производи 25.000.000 ајмера/акова, или око 14.000.000 хектолитара вина годишње. Што се тиче саме Угарске, Жилијен је навео да се под виновом лозом налази око 520.000 хектара, који годишње дају 20.000.000 ајмера/акова вина. Рачунато у бечким ајмерима то износи 11.320.000 хектолитара. Треба имати на уму да поменута годишња производња вина укључује темишварски Банат, али не и Славонију са Сремом. Изнео је процену да највећу количину вина конзумира локално становништво, да се од извоза остварује више од два милиона француских златника, и да се највећи део извози у Пољску и Русију. Навео је податак да у Угарској постоји више од шездесет сорти винове лозе, од чега само у токајском виногорју тридесет пет. Све су оне, каже, донесене из Грчке, Италије и Азије, а почетак виноградарства везује се за римског цара Проба [Jullien 1822: 440–445].¹⁴ Нажалост, не именује сорте карактеристичне за Срем и Банат.

Прва важна нова вест из овог издања јесте помен белоцркванског виногорја у банатском делу Војне границе. Жилијен истиче „врло тражена

¹⁴ Ове податке Жилијен је највероватније преузео из Де Серовог путописа (Marcel de Serres), с тим што их је заокружио и прерачунао [1814: III, 356, 362]. Жилијен узима да бечки *eimer* износи 56,8 литара (40 маса по 1,42 л).

црвена вина из Беле Цркве” (*On cite surtout comme très recherchés les vins rouges de Weisskirchen*). Вршачка вина се наводе међу десетак мађарских виногорја, углавном средње Угарске, у рангу с познатим винима будимске регије. Вреди рећи да Жилијен сматра да црвена и бела вина из тих виногорја имају одређене сличности с „добрим винима” из Бургоње и Бордоа [Jullien 1822: 450–451].¹⁵

О малом белоцркванском виногорју Жилијен је готово сигурно податке преузео из путописа чувеног француског професора, геолога и природњака Марсела де Сера [1814, IV: 243].¹⁶ Иако је књига објављена у Паризу 1814. године, изгледа да је Жилијен није имао при руци када је писао текст за прво издање своје *Топографије*. Текст о банатским, хрватским, славонским и сремским винима, у овом као и у доцнијим издањима *Топографије*, заснива се у доброј мери на Де Серовим подацима. Де Сер је обилазио неке аустријске и мађарске пределе, а колико је лично сведочио о стању у Славонији и Срему остаје велико питање. Не крије да је користио аустријске и мађарске географије, статистике и путописе, те у највећој мери и Фон Таубеово поуздано дело. Податке о банатским виногорјима црпео је из Фон Швартнеровог и Демијановог дела (Johann Andreas Demian). Фон Швартнер је још 1798. године забележио да су „црвено из Беле Цркве и бело из Лугоша боља и здравија вина од вина из Вршца”, што је потом поновио прво 1809, па онда и у француском преводу 1813. године [1798: 207; 1809, I: 309; 1813, I: 212].¹⁷

Славонска и хрватска вина подељена су на две засебне секције. Жилијен доноси податак да у Славонији, у коју спада и Срем, има 10.396 хектара винограда који дају 150.290 хектолитара вина (тј. 266.000 ајмера/акова) [Jullien 1822: 451]. Површину у хектарима пренео је из Де Серовог путописа, мада не и површину у јутрима (18.169 *arpens*). Штета што није преузео и друге податке: рецимо површину под виноградима у Петроварадинској војној граници: 3.818 хектара (6.640 јутара), као и још неке вести о годишњој производњи [1814, IV: 22, 297].¹⁸ Податак о укупној производњи од 266.000 ајмера/акова у Славонији односи се на територију без Војне границе. Тај податак је био доступан и на француском језику у Демијановој *Сјатајисјинци* (1809). Међутим, Де Сер га није дословце пренео, иако се у свом делу у великој мери ослањао на Демијанове наводе [Demian 1809: II, 36].¹⁹ Према свему судећи, сâм Жилијен није користио Демијаново дело.

¹⁵ ... *produisent des vins rouges et des vins blancs qui ont quelque ressemblance, soit avec nos bons vins de Bourgogne, soit avec ceux du Bordelais, et qui participent de leurs qualités* [Jullien 1822: 450–451].

¹⁶ *Quant aux vins rouges qu'on récolte dans cette province, ils sont assez estimés; l'un d'entr'eux, celui de Weisskirchen jouit même d'une grande renommée* [De-Serres 1814, IV: 243].

¹⁷ ... *der Weisskirchner rothe, und der Lugoscher weisse Wein, übertreffen den Werschetzer an Güte und Gesundheitskraft; le Weisskirchen rouge et le Lugosch blanc sont meilleurs et plus sains que les vins de Werschetz* [Von Schwartzner 1798: 207; 1809, I: 309; 1813, I: 212]

¹⁸ Де Сер је изгледа сâм прерачунао површину и количину. Јутро је очигледно рачунао по 1.600 квадратних хвати (1 хват је 3,6 m²).

¹⁹ Француско издање је превод другог допуњеног немачког издања из 1806. године.

Тешко да би прескочио да наведе и многе друге веома важне и занимљиве податке, како за Срем, тако и за Банат. На пример, горње бројке указују на просечну производњу од око 14 акова вина по јутру на целој територији Славоније са Сремом, без Војне границе. Остали смо ускраћени за податке о производњи у Карловцима и Петроварадину, где је просек био 20 акова, у вршачком виногорју (целокупном) око 6 акова, и изванредном приносу у Белој Цркви од целих 40 акова по јутру [Demian 1809, I: 109].²⁰ Наравно, приноси су драстично осциловали из године у годину из разних разлога, најчешће климатских.

Што се славонских вина тиче, славу карловачких вина у новом издању деле и вина из Пожеге „пријатног укуса и доста алкохолна, без могућности да се одрже дуже од пет-шест година” [Jullien 1822: 451].²¹ Изменио је и текст о Карловцима: „Околина Карловаца, Петроварадина и Земуна, као и већина других области Војне границе, производи пуно вина, међу којима се посебно цене она из Карловаца. Она су црвена, са доста тела и алкохола” [Jullien 1822: 451].²² Нема више поређења с Монтепулчаном. Податке о постојаности карловачког вина директно је преузео од Де Сера, а овај од Фон Таубеа [De-Serres 1814, IV: 297–298; Фон Таубе 1998: 192–193; Von Taube 1778, III: 54–55].²³

Класификација виногорја и вина Аустријског царства на крају поглавља не доноси битне измене, осим чињенице да је поједина хрватска и истарска вина пребацно у вишу другу класу, поред карловачких и још неких аустријских вина.

Текст о виногорјима у европском делу Османског царства, што се тиче Србије, Босне, турске Далмације, Дубровника и Македоније (у границама које је Жилијен одредио) није мењан.

У општој класификацији страних вина, у категорији слатких вина с високим процентом алкохола, карловачким и сремским винима у трећој класи придружена су и вина из Шибеника. У категорији полуслатких и сувих вина и даље су најбоље оцењена карловачка вина, која су задржана у другој класи. Овог пута Карловци су дословце поменути, тако да свака сумња у то где су била у првом издању отпада. У тој класи су и вина из још неколико неименованих виноградарских области „доње Угарске”. Трећа класа је најбројнија. Вршцу су придодата и вина из Карловаца (није забуна, мисли на слабија вина из истог виногорја), као и нека истарска, хрватска и појешка виногорја [Jullien 1822: 533–535].

²⁰ Прерачунато у производњу у литрима по хектару: 6 акова по јутру би износило 568 л по хектару, 20 акова би износило 1.931 л по хектару, а 40 акова свих 3.976 л по хектару.

²¹ *Les meilleurs se récoltent dans le comté de Posega; ils ont un goût agréable et beaucoup de feu; mais ils ne se conservent pas-plus de cinq à six ans.* [Jullien 1822: 451].

²² *Les environs de Karlowitz, de Peterwaradin, de Semlin, et plusieurs autres districts des frontières militaires, fournissent beaucoup de vins, parmi lesquels on estime particulièrement ceux de Karlowitz; ils sont rouges, ont beaucoup de corps et de spiritueux* [Jullien 1822: 451].

²³ Штета што Де Сер није преузео још неколико реченица карактеристичног Фон Таубеовог описа карловачког вина, укључујући и „тамноцрвену” боју (*dunkelrothe*), као и податке о бермету капљашу (*Tropf-Wermuthwein*).

ТРЕЋЕ ИЗДАЊЕ ТОПОГРАФИЈЕ ИЗ 1832. ГОДИНЕ

Непосредно после добијања угледне награде Француске академије наука, Андре Жилијен је умро од колере, у Паризу новембра 1832. године. Треће издање прерађено је у потпуности и знатно употпуњено новим подацима, пре свега о немачким, руским, понеким турским, грчким, азијским и америчким винима. Нажалост, текст о сремским, славонским, далматинским, дубровачким, босанским и херцеговачким винима готово да није мењао.

За сремска вина додао је напомену из историје – како су виногради уништени током Битке код Мохача 1687. године (позната и као Битка код Харшања). Сремски виногради свакако су веома пропали током Великог бечког рата (1683–1699), јер су ратне операције на том простору трајале десетак година, с крајим прекидима. А и после тога, границом пресечени Срем био је оптерећен крајњом несигурношћу, са обе њене стране. Дата је прилично разрађена оцена сремских вина: „прави се слатко црвено вино с доста тела, алкохола и мириса, веома пријатног укуса“ [Jullien 1832: 347].²⁴ Потом је поновио реченице о карловачком вину из прошлих издања.

Као и у претходном издању, Жилијен пише да се у темишварском Банату праве црвена и бела вина слична добрим француским винима. На првом месту то су вршачка, али и црвена вина из Беле Цркве. Једина новост је податак за око 2.440 хектара винове лозе с производњом од 50.000 хектолитара вина [Jullien 1832: 348].

После приказа вина из Хрватске, напомиње да се ту прави ракија у великим количинама позната по имену *sliwonitza* (sic!). У претходним издањима Жилијен нигде не помиње шљивовицу, иако се на њу указује у свим делима које је користио, свим без изузетка. Грешка у имену ракије непотребно се преноси у оба доцнија постхумна издања [Jullien 1832: 349; 1848: 331; 1866: 363]. Прва помисао била је да је у питању штампарска грешка, или неспретно читање неког извора на готици, јер се у безбројним аустријским и немачким књигама тога периода шљивовица јасно наводи као *sliwowitza*. Управо захваљујући том карактеристичном несрећном термину улази се у траг Жилијеновом извору, путопису Марсела де Сера. Погрешан термин први је употребио баш тај познати француски геолог. Очигледно је сматрао да је то оригинални назив ракије јер га је поновио неколико пута [De-Serres 1814, IV: 54, 255, 272, 296]. Нити један његов извор који сам успео да идентификујем не назива ракију погрешним именом.

Класификација вина Аустријског царства није претрпела неку велику реорганизацију. У категорији црвених и белих вина, као прва на списку вина друге класе наводи сремска вина. Ниједно аустријско вино није заслужило да уђе у прву класу. Појаснио је да од сремских вина у другу класу улазе „већина црвених вина и понека бела”. Вршач је задржао своје место у трећој класи. У категорији слатких вина направљен је за нас

²⁴ *On y fait un vin de liqueur rouge qui a beaucoup de corps, de spiritueux, de parfum et un goût fort agréable* [Jullien 1832: 347].

значајан напредак: сремски ауспрух оцењен је као вино за високу и конкурентну другу класу.²⁵ Потребно је нагласити да је у овом издању први пут слатка сремска вина назвао ауспрухом, и то једино у класификацији. Занимљиво је да се у ту класу пробила малвазија са Колочеча, и то пре свих северноиталијанских слатких вина (*vino santo*) [Jullien 1832: 346–352, 357–359].

Текст о Србији има један кратак додатак. Поред „најважнијих виноградских положаја у околини Београда”, помиње „такође и велике површине у околини Приштине, на 23 лиге [92 км] југозападно од Ниша” [Jullien 1832: 447].²⁶

Граница аутономне Србије тада је досезала до Туприје и Варварина. Србију очигледно посматра у средњовековном контексту. То је приступ какав је владао у европској географској литератури 18. и 19. века. Довољно је погледати у било који од десетина разних *Dictionnaire géographique*, издаваних у деценијама када је стварао Андре Жилијен. Одакле је Жилијен сазнао за пространо косовско виногорје, и то у кратком времену од другог до трећег издања? Највероватније је податак преузео из путописа француског дипломате Феликса де Божура (Felix de Beaujour), издатог 1829. године. Божур је описујући косовску равницу поменуо да се „винова лоза појављује на свим добро заштићеним местима” [1829: 409].²⁷ Исти аутор је само потврдио раније Жилијенове тврдње о виноградима у околини Београда: „Цела десна обала Дунава, од ушћа Саве до Мораве, уздигнута је и украшена брежуљцима, који дају одлично вино: то је Mons Aureus или Златно брдо Мезије” [De Beaujour 1829: 441].²⁸

За разлику од претходна два издања, у трећем је извршена и класификација турских вина. Црвена српска вина из Београда и Приштине, попут већине вина из балканских области Османског царства, сврстана су у четврту класу. Прву класу није заслужило ниједно вино, док су у другој само вина са Хиоса. У трећој су на првом месту молдавска (Котнар),

²⁵ *Ауспрух* и *аусбрух* (нем. *Ausbruch*, изван немачке литературе чешће *ausprucht*, на српском још и *суварак*, *суцково вино*, *самошок*), скупо квалитетно слатко вино од позно браног грождја, ботритизованог, после брања још просушеног. Просушено грождје, одвојено од шепурине, потом се муља и гази и налива старим добрим вином, свежом или укуваном широм. Постоји пуно начина прављења слатког вина. Квалитет је у доброј мери зависио од тога колико се издвајало чисте *есенције* из просушеног грождја пре самог гажења, што је поступак који се спроводио у производњи токајских вина. Појам ауспрух ушао је у светску литературу јер је њиме у 18. веку означена друга по квалитету и најшире позната категорија токајских вина (после *есенције*, а пре *маслаца*). На нашим просторима најквалитетнији је био карловачки ауспрух, можда и због тога што се пре цеђења из њега није ни издвајала *есенција* [Schildknecht 2015; Болић 1816, I: 89–91; II: 136, 189–197; Петровић 1940: 289; Hoffmanno 1721: 10–11]. Постојећи извори и литература на српском језику, али и на другим језицима, сугеришу да се термин ауспрух најчешће користио да означи најквалитетније слатко вино од просушеног грождја, у најопштијем смислу, без икаквог обзира на сâм начин справљања, а не на тим именом назван метод справљања токајског вина, познат бар од почетка 18. века.

²⁶ *Les principaux vignobles sont dans les environs de Belgrade, on en trouve aussi de fort étendus dans les environs de Pristina, à 23 l. S.-O. de Nissa* [Jullien 1832: 409].

²⁷ *... et des plants de vigne se montrent dans tous les lieux bien abrités* [De Beaujour 1829: 409].

²⁸ *Toute la rive droite du Danube, depuis l'embouchure de la Save jusqu'à celle de la Morava, est élevée et couronnée de coteaux, qui produisent un excellent vin: c'est le mons aureus ou le mont d'Or de la Moesie* [De Beaujour 1829: 441].

неколико албанских, те по једно епирско, критско, кипарско, либанско и сиријско виногорје [Jullien 1832: 463].

Општа класификација страних вина дата је према другачијем обра-
сцу него у претходним издањима. Слатка вина су последња, а не прва ка-
тегорија.²⁹ Прву целину чине „црвена вина која нису слатка”. Само једно
португалско вино заслужује прву класу. Друга класа ове целине тим
више добија на значају. У њу, као и у ранијим издањима, улазе сремска
вина (Карловци се именом не помињу), и ниједно друго хрватско, истар-
ско, славонско или далматинско вино. У трећу класу сврстана су слабија
вина из виногорја поменутих у другој класи, што значи да ту има места
и за сремска вина. Уз њих, ту се налазе и вршачка вина. У четврту класу
ставља још слабија вина из виногорја (овде је употребљен израз *cru*, а не
vignoble, као у ранијим издањима) поменутих у претходним, вишим кла-
сама, што значи да одређена сремска вина могу бити и тако категоризова-
на. Ово издање је за саму Србију досад најважније. Први пут су категори-
сана вина из Србије. У четвртој класи су вина „из Београда и Приштине
у Србији” [Jullien 1832: 535–538].

Другу целину чини категоризација белих вина. Тек у трећој класи има
места једино за вршачка вина. Сремска вина не помињу се ни у четвртој
класи [Jullien 1832: 538–543].

У другој категорији вреднована су слатка вина, црвена и бела. У висо-
кој другој класи су црвени ауспрук из Срема и малвазија са Колочепа, што
представља важан помак у квалитету. У трећој класи су понека слатка
вина из Истре и Далмације [Jullien 1832: 543–546]. Остаје да се нагађа шта
би могло да буде у четвртој класи јер Жилијен није хтео тиме да се бави.

ПРЕВОДИ И ПОСТХУМНА ИЗДАЊА *ТОПОГРАФИЈЕ* ИЗ 1848. И 1866. ГОДИНЕ

После новог великог успеха другог допуњеног француског издања
појавило се и енглеско издање 1824. године. Скраћено је готово на трећину
укупног текста оригинала. Приређивач није нашао за потребно да помене
Србију. Ипак, није изоставио сремска и банатска виногорја [Jullien 1824].

За разлику од енглеског, немачко издање јесте превод, тако да доно-
си вести и о „провинцији” Србији. Превод је сачињен на основу трећег
француског издања, последњег које је потписао сâм аутор [Jullien 1835,
II, 133].

Прво постхумно издање *Топографије* не разликује се од претходног
издања. Насловна страница наредног издања из 1866. године сведочи да
се о књизи старао још један Жилијен, највероватније син (С. Е. Jullian,
ingénieur). Иста страна упозорава нас да је ово издање редиговано, испра-
вљено и допуњено. Ипак, готово да нема нових података који би утицали
на мењање већ утемељених ставова о српским винама.

²⁹ Њихову до скоро недодирљиву популарност полако начињу сува вина захваљујући
развоју технологије.

Освежене су бројке о годишњој производњи вина у Аустријском царству. Количине вина поменуте у издању из 1822, доцније само преписиване, од 25.000.000 ајмера/акова и 14.000.000 хектолитара, замењене су новим подацима: више од 40.000.000 ајмера/акова, или око 23.300.000 хектолитара (овог пута узето је да аков садржи 58 литара). Дата је и укупна површина винограда: 1.275.736 јутара (по 58,56 ара) [Jullien 1866: 356].

И други статистички подаци су допуњени. Угарска са Банатом има 584.776 јутара под виноградима. Хрватска и Славонија (што значи и највећи део Срема, 57.124, а Војна граница 49.850 јутара. Укупно се годишње производи 27.000.000 бечких акова вина [Jullien 1866: 358]. Што се тиче Славоније са Сремом нема нових података. Није се ништа променило ни у класификацијама српских вина.

* * *

Појава Жилијенове *Тојоџрафије* одјекнула је читавим винским светом. Издања на другим језицима допринела су још бржем и лакшем ширењу његове класификације чак и на другим континентима. У већој или мањој мери, многи делови Жилијеновог оригиналног текста преузимани су и додавани у винарске приручнике. Разумљиво, у таквим изводима није било места за многа виногорја, поготово она из Србије. Вреди истаћи дела Винченца Хубера (Vincenzo Huber), Џона Адлама (John Adlum) и Агостона Харастиија (Agoston Haraszthy) [Huber 1824; Adlum 1828; Haraszthy 1862]. Има и оних који су случајно или намерно извртали, па и обесмишљавали Жилијенов изворни текст [Leuchs 1829; 1839; 1863; Shaw 1863].

Жилијенова *Тојоџрафија* није савршено дело без географских и историјских грешака, нити су њоме обухваћена апсолутно сва виногорја света. Међутим, то дело јесте заиста прва општа класификација свих вина, како француских тако и „страних”, заснована на прилично јасним критеријумима и писана руком искусног znalца, чини се, без предрасуда. Њен је значај уочен одмах, већ после првог издања, а глобални карактер класификације допринео је да постане основа за све доцније покушаје сличне врсте.

Када је писана прва *Тојоџрафија*, српске државе, па ни аутономне кнежевине, још увек није било. За аутора званична административна подела Османског царства није била битна. Србијом назива врло широку „провинцију” између Босне, Албаније, Македоније и Бугарске. Из целог то подручја, као најважније виногорје издвојио је околину Београда, којој је у трећем издању додао и околину Приштине. У овај преглед укључена су сва виногорја која се налазе на простору данашње Србије. Поред Београда и Приштине анализирана су и виногорја источног Срема, пре свега карловачко, које се по квалитету највише истиче, а потом и банатско, са Вршцем и Белом Црквом. Та вина водила су се у тадашњем винском свету као вина из Аустријског царства, или уже, као мађарска вина, и нико, осим ретких појединаца у свету, није их препознавао као српска вина.

Очигледно је да вина из других крајева Угарске који су доцније ушли у састав Србије на прелому 18. и 19. века нису била на неком гласу, или

виноградарство није било довољно развијено. То би се најпре односило на суботичко-хоргошко виногорје.

Андре Жилијен очигледно није лично пробао нити једно од поменутих српских вина. Ослонио се пре свега на податке које је могао пронаћи у објављеним енциклопедијама, статистикама, географијама и путописима. Потрага за његовим изворима и њихова идентификација показале су колико је он као аутор био темељан, доследан и поштен у преузимању података.

Недвосмислено најбоље српско вино производило се у Карловцима и у његовој околини. Високу репутацију стекло је црно слатко вино, ауспрух, негде од средине 18. века. И та репутација одржала се до првих деценија 20. века. Жилијен је то вино сврстао прво у трећу, а потом у изузетно високу другу класу свих светских слатких вина. Од мађарских вина једино је токај био испред њега. Једнако високо, другим разредом, оцењена су и карловачка полуслатка и сува вина.

Табела 1. Општа класификација „страних” вина 1816. године: позиције српских вина

Класа	Слатка вина	Полуслатка и сува вина
I		
II		Карловци, Срем
III	Карловци, Срем	Вршац
IV		
V		Београд

Табела 2. Општа класификација „страних” вина 1832. године: позиције српских вина

Класа	Полуслатка и сува вина		Слатка вина
	Црвена	Бела	Црвена и бела
I			
II	Срем	Срем (тек понеко вино)	Сремски ауспрух
III	Срем, Вршац	Вршац	
IV	Срем, Вршац, Београд, Приштина		
V			

Занимљиво је да Жилијен не помиње сремски бермет, у то доба већ увелико познат као „српски вермут” (*Raizischer Wermuth*).³⁰ Једини вермут

³⁰ Бермет је „пеленово вино” (пелењак, пеленаш), ароматизовано слатко бело или црно вино са укусом пелена. Појам је настао од немачког израза *wermuth-wein*, што и Орфелин и Болић изричито тврде. У српским изворима среће се од првих деценија 18. века. Бермет се справљао на заиста пуно начина. Најраспрострањенији и најједноставнији начин састојао се у томе да се у буре ређају ред зрелог, или просушеног грождја, па ред пелена (неретко и мало слачице, чемерике, рена и још понеких трава), редом готово до врха. Потом се доливала

који помиње јесте онај са острва Елбе, који се прави од белог вина. Сматра да га може сврстати у вина, иако, како каже, садржи многе друге супстанце, пелен и друге траве, па се може сматрати и за „неаутентичан ликер”. Каже да се у Француској пије после оброка, за разлику од северне Европе и Русије, где се пије као аперитив. Међу слатким винима Италије сместио га је у високу другу класу [Jullien 1822: 383, 398]. Поставља се питање зашто нема карловачког бермета, када помиње многа пића која још мање имају везе с вином: шљивовицу, мараскино, рум са Јамајке итд.

Такође, занимљиво је да за подручје јужне Мађарске није поменуо ниједну сорту, за разлику од поглавља посвећених француским и италијанским винима пре свих. Не треба се томе чудити јер је ампелографија била тек у повоју. Сортимент постаје веома важна тема тек од средине 19. века.

Жилијенове класификације српских вина потврдиле су континуитет постојања квалитетних виноградарских положаја од Римског царства до почетка 19. века. Континуитет производње квалитетних вина, с друге стране, прекидан је бројним ратовима и њиховим последицама, пустошењима и сеобама. Ако Жилијеново дело није донело нове податке о виноградарству у Србији, показало је, сасвим сигурно, колико се у Европи о томе знало, и која су се вина највише ценила. Жилијеновом класификацијом и те како можемо бити задовољни. Први пут су у компетентној савременој светској винарској литератури поменути београдско и приштинско виногорје. Карловачком вину дате су изузетне оцене, а истакнута су и вршачка и белоцркванска вина. Истраживање историје виноградарства и винске културе на простору Србије деценијама је неоправдано запостављано. До те мере да се данас митови узимају као историјске чињенице. Крајње је време да разумемо колико је виноградарство било изузетно важна привредна грана и колико је грождје на разне начине учествовало у исхрани становништва. Било би добро да анализа Жилијенове класификације свих светских виногорја заинтересује будуће истраживаче да се окрену тој теми. Историја српског виноградарства и винарства то свакако заслужује.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- [Болић, Прокопије] (1816). *Совершенъ вѣнодѣлацъ или наставленіе о вѣнодѣлїю, правлѣнїю вина и оцта, и пецѣву ракіе изъ разногъ вещества ...*, I–II. Будим.
- Гарић Петровић, Гордана (2011). Прилог историји виноградарства и винарства у Србији. *Историјски часопис*, LX (2011): 231–245.

шира, свежа или укувана, или старо вино. Најбољи и најскупљи бермет је бермет самоток, или бермет капљаш (*Tropf-Wermuthweine*). У 19. и првим деценијама 20. века карловачки бермет је под именом „српски бермет” (*Raizische/r Wermuth*) био познато и признато пиће широм Европе [Фон Таубе 1998: 228; von Taube 1778, III: 101–102; Орфелин 1783: 303–331; Болић 1816, II: 312–317; Петровић 1940: 289; Гарић Петровић 2011: 241–242]. У бермет су се поред пелена додавале и многе друге траве, у тој мери да се берметом каткад звало и ароматизовано слатко вино у коме је проценат пелена постао занемарљив у односу на друге траве. Временом се исплело пуно митова о бермету. Они стварају једну веома искривљену слику о имену, постанку, справљању и слави овог пића.

- Гарић Петровић, Гордана (2017). *Земљорадња у Србији (1878–1912)*. Београд: Српски генеалогски центар и Историјски институт.
- Лазић, Сима П. (1982). *Виноградарство и винарство Фрушке горе*, Нови Сад: Матица српска.
- Милекер, Феликс; Франц Шамс, Лудвиг Водетски, Еуген Клир, Алфред Берначки, Милан Токин (2003). *Историја вршачкој виноградарства*. Вршац: Градски музеј у Вршцу и Ауторски атеље Угао.
- Миљковић Катић, Бојана (2014). *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*. Београд: Историјски институт.
- [Орфелин, Захарије] (1783). *Искусный погрумарь ...* Вијена: Курцбек.
- Петровић, Коста (1940). Виноградарство и воћарство у Карловцима почетком 19 века. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, XIII, 3–4: 287–298.
- Самарџић, Радован (1961). *Београд и Србија у сјисима француских савременика XVI–XVII век*. Београд: Историјски архив Београда.
- Фон Таубе, Фридрих Вилхелм (1998). *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема како с обзиром на њихове природне особине иако и на њихово садашње усјерство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним сјварима. Из сојственеј оисмајрања и зајажања учињених у самој земљи*. Нови Сад: Матица српска.
- Шамс, Франц (2013). *Историја Срема и Пејроварадина / Franz Schams, Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen: ein Beytrag zur Landeskunde Syrmiens*. Нови Сад: Музеј града Новог Сада [фототипско издање: Pesth: Hartleben, 1820, с преводом].
- Adlum, John (1828). *A Memoir on tile Cultivation of the Vine in America, and the Best Mode of Making Wine*, 2nd ed. Washington: William Greer.
- Boulay, Thibaut (2015). Wine Appreciation in Ancient Greece. In: John Wilkins and Robin Nadeau (ed.), *A Companion to Food in the Ancient World*. Oxford: Wiley-Blackwell, 273–282.
- Bulletin de la Société d'encouragement pour l'industrie nationale*, IX, 15 (1809), 52–62; XI, 91 (1812), 18–23; XIX, 187 (1820), 38–42.
- [Büsching, Anton Friedrich] (1769, 1786). *Géographie universelle ...*, III, Strasbourg: Bauer & Compagnie; Strasbourg: Jean George Treuttel.
- Büsching, Anton Friedrich (1777). *Neue Erdbeschreibung des ersten Theils zweyter Band welcher Preußen, Polen, Ungarn, Siebenbürgen, Gallicien und Lodomerien, die europäische Turkey, und den krimischen Staat, mit den dazu gehörigen und einverleibten Ländern, enthält*. Hamburg: Carl Ernst Bohn.
- [De Beaujour, Felix] (1829). *Voyage militaire dans l'empire othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles ...*, I. Paris: Firmin Didot, Bosange, Delaunay.
- [De-Serres, Marcel] (1814). *Voyage en Autriche, ou, Essai statistique et géographique sur cet empire ...*, III, IV. Paris: Artus Bertrand.
- [Demian, Johann Andreas] (1809). *Tableau géographique et politique des royaumes de Hongrie, d'Esclavonie, de Croatie et de la et de la Grande Principauté de Transilvanie ...*, I–II. Paris: L'Huillier.
- Dictionnaire chronologique et raisonne des decouvertes, inventions, innovations, perfectionnemens, observations nouvelles et importations, en France, dans les sciences, la litterature, les arts, l'agriculture, le commerce et l'industrie, de 1789 a la fin de 1820; ...*, II (1822). Paris: Louis Colas.
- Fielden, Christopher (2015). Literature of wine (The golden age). V: Jancis Robinson (ed.), *The Oxford Companion to Wine*, 4th ed. Oxford: Oxford University Press.
- Filipović, Nenad (2010). Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 59 (2010): 147–202.

- Grieco, Allen J. (2009). Medieval and Renaissance Wines: Taste, Dietary Theory and How to Choose the 'Right' Wine (14th – 16th Centuries), *Mediaevalia*, 30: 15–42.
- Haraszthy, Agoston (1862). *Grape Culture, Wines, and Wine-Making, with Notes Upon Agriculture and Horticulture*. New York: Harper & Brothers.
- [Hoffmanno, Friderico] (1721). *Dissertatio inauguralis physico-medica de vini Hungarici excellentie natura, virtute et usu ... Halae Magdeburgicae: Christiani Henckelii*.
- [Hübner, Johann] (1746, 1757). *La géographie universelle, où l'on donne une idée abrégée des quatre parties du monde et des différens lieux qu'elles renferment ...*, III, première éd., douzième éd. Basle: Jean Rodolphe Im-Hoff.
- [Hübner, Johann] (1773). *Allgemeine Geographie aller vier Welt-Theile, bey dieser neuen Auflage durch und durch verbessert, vielfältig vermehret, und bis auf gegenwärtige Zeiten fortgesetzt ...*, II. Dresden: Waltherische Hofbuchhandlung.
- [Jullien, André] (1813). *Manuel du sommelier, ou Instruction pratique sur la manière de soigner les vins; Dédié a M. le Sénateur Chaptal, Comte de Chantaloup, Membre de l'Institut, auteur de l'ouvrage intitulé: L'Art de faire les Vins ...* Paris: chez l'Auteur, D. Colas.
- [Jullien, André] (1816, 1822, 1832, 1848, 1866). *Topographie de tous les Vignobles connus, contenant: leur Position géographique, l'Indication du Genre et de la Qualité des Produits de chaque Cru, les Lieux où se font les Chargemens et le principal Commerce de Vin, le Nom et la Capacité des Tonneaux et des Mesures en Usage, les Moyens de Transport ordinairement employés, etc. etc.; suivie d'une Classification générale des Vins ...*, première éd. – cinquième éd. Paris: chez l'Auteur, Madame Huzard, L. Colas.
- Jullien, André (1819). Vin. In: *Nouveau Dictionnaire d'Histoire naturelle, appliquée aux arts, à l'Agriculture, à l'Économie rurale et domestique, à la Médecine, etc. ...*, XXXVI. Paris: Deterville.
- [Jullien, André] (1824). *The Topography of All the Known Vineyards: Containing a Description of the Kind And Quality of Their Products, And a Classification. Translated from the French, and Abbridged so as to Form a Manuel and Guided to all Importers and Purchasers in the Choice of Wines*. London: G. and W. B. Whittaker.
- [Jullien, André] (1835). *Topographie aller bekannten Weinberge and Weinpflanzungen ...*, II. Quedlinburg und Lepzig: G. Basse.
- Jullien, André (2015). In: Jancis Robinson (ed.), *The Oxford Companion to Wine*, 4th ed. Oxford: Oxford University Press.
- [La Lande, P. A.] (1743). *Histoire de l'empereur Charles VI de glorieuse mémoire contenant ce qui s'est passé de plus mémorable en Europe, depuis sa naissance jusques à sa mort ...*, V. La Haye: Jean Neaulme.
- Leuchs, Johann Carl (1829). *Vollständige Weinkunde; oder der europäische Kellermeister ...* Nürnberg: K. Leuchs & Comp.
- Leuchs, Johann Carl (1839). *Vollständige Weinkunde; oder der europäische Winzer, und Kellermeister ...* Nürnberg: K. Leuchs & Comp.
- Leuchs, Johann Carl (1863). *Vollständige Weinkunde oder der europäische Winzer, Kellermeister und Weindarsteller ...* Nürnberg: K. Leuchs & Comp.
- [Mentelle, Edme, Conrad Malte-Brun] (1803). *Géographie, mathématique, physique et politique de toutes les parties du monde ... X, Contenant la Turquie d'Europe et d'Asie, avec la Chorographie physique de la Grèce et pays adjacens*. Paris: H. Tardieu, Laporte.
- [Montagüe, Marie Wortley] (1763). *Lettres de Miladi Marie Wortley Montagüe, écrites pendant ses voyages en Europe, en Asie et en Amérique ...* Rotterdam: Henri Beman.
- Musset, Benoît (2016). Entre salubrité, conservation et goût: définir le « bon vin » en France (1560–1820). *Revue historique*, 677: 57–81.
- [Schams, Franz] (1832–1833). *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmter Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht ...*, I–II. Pesth: Verlag von Otto Wigand; Verlag der Wigandschen Buchhandlung.

- Schildknecht, David (2015). Ausbruch. V: Jancis Robinson (ed.) *The Oxford Companion to Wine*, 4th ed. Oxford: Oxford University Press.
- Shaw, Thomas George (1863). *Wine, the Vine, and the Cellar*. London: Longman, Green, Longman, Roberts, & Green.
- [Tavernier, Jean-Baptiste] (1676). *Les six voyages ... en Turquie, en Perse, et Aux Indes ...*, I. Paris: Gervais Clouzier et Claude Barbin.
- [Von Schmettau, Friedrich Wilhelm Karl] (1772). *Mémoires secrets de la guerre d'Hongrie durant les Campagnes de 1737, 1738, et 1739*. Francfort: Compagnie des Libraires.
- [Von Schwartzner, Martin] (1798, 1809). *Statistik des Königreichs Ungarn ...* Pest: Matthias Trattner; I, Ofen: Königl. Universitäts-Schriften.
- [Von Schwartzner, Martin] (1813). *Statistique du royaume de Hongrie ...*, I. Francfort sur le Mein.
- [Von Taube, Friedrich Wilhelm] (1777–1778). *Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien, sowohl nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen ...*, I–III, Leipzig.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ANDRÉ JULLIEN AND THE FIRST WORLD CLASSIFICATIONS
OF SERBIAN WINES
(1816, 1822, AND 1832)

by

ALEKSANDAR FOTIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
afotic@f.bg.ac.rs

SUMMARY: This paper analyses the first world classifications of Serbian wines based on André Jullien's famous *Topographie de tous les Vignobles connus...* published as early as 1816 (1822², 1832³). It points to the far-reaching importance of Jullien's work, clarifies the circumstances of its creation, its methodology, the significance and types of data presented, and, which is particularly important, identifies most of the sources used by the author. Jullien's *Topographie* is not a perfect book free of geographical and historical errors, nor does it cover all winegrowing regions in the world. However, it is the first general classification of all wines, both French and "foreign", based on fairly clear criteria and written by an experienced and, as it seems, unprejudiced connoisseur. Its importance was recognized immediately after publication, and the global nature of its classification made it the basis for all similar undertakings. The analytical focus in the article is restricted to the territory of the present-day Serbia. In the Ottoman "province" of Serbia, he singled out the environs of Belgrade as the most important winegrowing region, adding to it the environs of Priština in the third edition. Wines produced in the eastern Srem (Karlovc) stand out in terms of quality. This overview also includes the winegrowing region of Banat with Vršac and Bela Crkva (Weisskirchen). In the wine world of that time wines from Srem and Banat were classified as the wines of the Austrian Empire or, more narrowly, as Hungarian wines. André Jullien obviously did not taste any of the mentioned Serbian

wines personally. He relied above all on the information available in encyclopaedias, statistic records, geographies and travel accounts. The search for and identification of his sources has shown how thorough, consistent and honest he was in using such data. Undoubtedly, the best Serbian wines were made in and around Karlovci. A sweet red wine, *Ausbruch*, gained a high repute around the mid-18th century, retaining it into the 20th century. At first, Jullien classified it into the third and then into the exceptionally high second class of all world's sweet red wines. For example, of all Hungarian wines, only Tokay was rated above it. Karlovci's semi-sweet and dry wines received the same high second-class rating. Jullien's classifications of Serbian wines confirmed the continued existence of high-quality winegrowing areas in what is now Serbia, from Roman times to the beginning of the 19th century.

KEYWORDS: André Jullien, 19th century, wine classification, wine growing regions, Srem, Banat, Serbia

ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ ЕПИСКОПА
ДР ИРИНЕЈА ЋИРИЋА У БЕЧУ (1906–1908)
Прилог формирању историје српске старозаветне
библистике

НЕНАД БОЖОВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11б, Београд, Србија
nbozovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду ће се анализирати документа из архива Универзитета у Бечу која сведоче о његовом боравку и успесима на студијама, предметима које је слушао и полагао, оцене његових ментора као и анализа садржаја и методе његове докторске дисертације. Посебна пажња биће посвећена и анализи методолошких образаца његових наставника и њихових научних парадигми. У раду ће бити расветљен и историјски контекст и духовно-научни амбијент докторских студија. Циљ истраживања јесте стицање увида у примену академских образаца усвојених током студија у престоници Аустроугарске монархије и њихов потоњи утицај на формирање српске старозаветне библистике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Иринеј Ћирић, Универзитет у Бечу, докторска дисертација, Стари завет, библистика, оријенталистика, историјско-критичка метода

Сваки истраживач који се бави ликом и делом епископа новосадско-бачког Иринеја Ћирића убрзо постаје задивљен ренесансном ширином овог архијереја. Само поглед на његову библиографију и опсег тема којима се с највећом озбиљношћу бавио оставља без даха: теологија (библистика, литургија), семитска филологија, преводилачки рад с латинског, грчког, француског, руског, немачког и мађарског, песништво, иконографија, белетристика, црквено појање, екуменски рад, мисија. Деценијама

неправедно запостављен, овај духовни горостас поново заокупља пажњу многих истраживача.

Епископ др Иринеј (световно Иван) рођен је у Сремским Карловцима 1884. године. Након окончања основне школе у родном месту уписао се у Новосадску гимназију, а након матуре на Московску духовну академију [Вуковић 1964: 9]. Студије у Москви окончао је 1906. године одбраном кандидатске дисертације (*Књига Прича Соломонових као сјоменик сја-ројеврејској језика и свещијене њисменосији*) [Пузовић 2017: 262]. Након Русије, докторске студије семитистике уписао је у Бечу где је и докторирао (1908). Након Беча, радио је као наставник Старог завета, Старозаветне археологије и Јеврејског језика у Богословији у Сремским Карловцима [Пузовић 2017: 252]. Када је 1920. Богословски факултет у Београду почео с радом, био је главни кандидат за место доцента, али будући да је исте године наречен за епископа Епархије тимочке није добио место на факултету [Вуковић 1964: 10]. Две године касније изабран је и устоличен за епископа бачког где је као архипастир остао до своје исповедничке смрти [Вуковић 1964: 9]. Током Другог светског рата збринуо је око 2.800 деце и преко 180 мајки са одојчадима у 55 црквених општина [Вуковић 1964: 12]. Након рата био је неправедно оптужен и оклеветан и последично брутално физички нападнут у Оцацама 1946. године [Петковић 2015: 56–61]. Од последица напада његово здравствено стање се погоршавало све до упокојења 1955. године [Петковић 2015: 60].

У години исповедничког упокојења епископа Иринеја некролог је саставио старозаветник Душан Глумац [Глумац 1955: 3], а први систематичан рад са детаљном библиографијом о његовом животу и раду написао је блаженопочивши епископ шумадијски Сава [Вуковић 1964: 9–20]. Нови импулс ка истраживању овог великана почео је 2015. јубилејом поводом шездесет година од упокојења блажене успомене епископа Иринеја (†1955) уз благослов и подршку Епархије бачке: приређена је изложба у Музеју града Новог Сада посвећена његовом животу [Петковић 2015], а издате су и његове Божићне посланице [Михајловић 2015]. У међувремену, настали су и запажени радови српских теолога који су осветлили његов допринос литургичком богословљу [Убипариповић 2010: 111–124], службу у Епархији тимочној [Марковић 2010: 237–262] и студије у Москви [Пузовић 2017: 251–266].

Међутим, до данас није постојао рад који је детаљније осветлио период боравка на докторским студијама у Бечу, док се у осталим радовима не помиње ни назив дисертације, звање које је стекао и датум стицања доктората. Намера овог истраживања јесте управо да представи и анализира документа нађена у архиву Универзитета у Бечу као и у Универзитетској библиотеци у Бечу која сведоче о Ћирићевом боравку и успесима на докторским студијама, предметима које је полагао и наставницима чија је предавања слушао. Ове анализе ће осветлити историјски и духовно-научни контекст школовања. Циљ истраживања је анализа преноса академских образаца и научних парадигми из Беча у његову докторску дисертацију и традирање истих у његовим будућим радовима.

(1. сем), *Практична философија* (2. сем) такође четири и *Основе савремене философије* (3. сем) са по три часа недељно [БМС, Индекс: 1–4]. На основу наведеног може се закључити да је након докторских студија семитске филологије потоњи епископ бачки суверено владао јеврејским (који је такође студиозно учио и у Москви), затим сиријским, арамејским и арапским улазећи притом у комплексније области филологије попут синтаксе, палеографије и текстуалне критике семитских текстова. Осим тога, његово знање философије није заостајало за познавањем филологије што ови подаци такође показују.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ, ДУХОВНО-АКАДЕМСКИ АМБИЈЕНТ И ПРОФЕСОРСКИ КАДАР ЋИРИЋЕВИХ СТУДИЈА

У време Ћирићевог академског стасавања у Москви и у Бечу, од суштинске важности било је дефинисање односа теологије према све доминантнијој методи литерарно-историјског критицизма у духовним наукама [Вождовић 2019: 209–237]. Са историјским критицизмом, односно, са анализом библијских текстова из историјске и књижевне перспективе [Кубат 2018: 190–192], Ћирић се сусрео још на студијама у Москви што видимо из рецензије његове московске дисертације [Пузовић 2017: 262]. Московски професори гајили су изванредан отклон према екстремним позицијама историјског критицизма, али нису занемаривали значај историјско-филолошког проучавања у библистици [Божовић 2020: 77–82; уп. Пузовић 2017: 254]. Сличну научну парадигму гаје и католички професори у Бечу, а стечене темеље у Москви Ћирић је додатно надограђивао знањима из аустроугарске престонице.

Један од најзначајнијих професора на докторским студијама потоњег српског старозаветника био је цистерцијанац Вилхелм Нојман (Wilhelm Anton Neumann, 1837–1919) [ÖBL 1976: 95] чијем имену се у индексу прибрана укупно шест библијских предмета [БМС, Индекс: 1–4]. Припадао је генерацији старих и заслужних професора, а Ћирић га је затекао у последњим годинама његове академске каријере. Да је реч о знаменитој личности потврђује чињеница да је укупно три пута био декан Католичког теолошког факултета Универзитета у Бечу (1890/91, 1897/98, 1904/05), а 1899/1900. и ректор Универзитета.¹ Поред истакнуте универзитетске каријере, Нојман је био и члан бројних друштава за оријенталне студије попут Немачког оријенталног друштва (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) у Халеу и Лајпцигу, Латинског оријенталног друштва (Société de l’Orient latin) и Немачког савеза Палестине (Deutsches Palästina-Verein), а током 1869, 1884. и 1907. пропутовао је цео Блиски исток [ÖBL 1976: 95; Stigler 1975: 19–36, 38–52].

Крајем 19. века римокатоличка библистика се налазила у неповољном положају: са једне стране стајала је доминантна протестантска библисти-

¹ То, између осталог, говори и о значају и тежини коју је теологија имала на европским универзитетима крајем 19. и почетком 20. века заједно са библистиком као једној од важнијих научних дисциплина.

ка са „неуздржаном и пренаглашеном историјском критиком” (негирање историјске веродостојности књига попут Јоне или пренаглашеност утицаја старооријенталних митова на Библију), а са друге је био конзервативни правац мишљења који се ослањао на догматску и патристичку егзегезу те је и најмању примену историјске критике гледао подозриво и запостављао нове и корисне увиде које је савремена библистика откривала [Stigler 1975: 65–66, 69]. Многи римокатолички егзегети, укључујући и Нојмана, покушали су тада да нађу „средњи пут”: избегавали су екстремне закључке који би сасвим одударали од црквене традиције, али у основи нису одбацивали историјски критицизам [Stigler 1975: 65–66, 69, 71–72]. Нојман је, са једне стране, крунио строгост традиционалне егзегезе (наглашавајући да нпр. сâм Псалтир осим Давида наводи и друге ауторе), а с друге стране, често је упућивао на традиционална тумачења цитирајући свете оце, чак и сиријске [Stigler 1975: 72]. За њега је „наука, са једне стране, слободна и сама ствара своје методе и фундаменте, али је, с друге стране, подложна заблудама и изложена релативној истини, те зато теолог и егзегета мора своје закључке увек да потчињава суду Цркве” [Stigler 1975: 72].

У предавањима и радовима чувеног бечког библисте преовладава већи интерес за филолошке анализе и географију Палестине, дакле за област Увода у Свето писмо (исагогика), него за егзегезу [Stigler 1975: 32]. Библистика се тада борила да оправда своју позицију пред природним наукама и инсистирала је на емпиричности [Stigler 1975: 64–65]. Међутим, он јасно разликује филолошке и теолошке методе: „језичке методе су потребне, али је њихово место на Филозофском факултету, а теологија из њих узима оно што јој је потребно” [Stigler 1975: 68].

Имајући све ово у виду схватамо да је Ћирић имао прилику да слуша предавања једног од водећих библијских теолога и археолога свога доба који је могао најнепосредније пренети своја богата академска и истраживачка искуства. Највећи утицај овог професора можемо тражити најпре у минуциозној текстуалној критици односно подробној филолошкој анализи коју Ћирић такође примењује у дисертацији (видети одељак Ригорозум и Дисертација), као и о великом интересовању за исагошка разматрања у каснијим радовима. Осим тога, Нојманов утицај ће се видети и у изваганом односу према историјском критицизму какав заступа Ћирић клонећи се екстремних позиција, али бивајући отворен за нове увиде [Божовић 2020: 81–83].

Следећи у низу наставника јесте свештеник Јоханес Делер (Johannes Döllner, 1868–1928) који је у Бечу хабилитирао 1904, те Ћирићу у звању еквивалентном данашњем ванредном професору, предавао Јеврејски језик и Егзегезу одабраних поглавља Постања [БМС, Индекс: 1–4; ÖBL 1954: 190]. Такође је реч о еминентном библисти са богатом библиографијом и теренским истраживачким радом у Палестини и Египту (1908), који је касније постао ректор Универзитета (1923) [ÖBL 1954: 190]. Написао је Компендиум библијске херменеутике, бавио се ритмиком и метриком библијске поезије, старозаветним месијанизмом и положајем жене у Старом завету [ÖBL 1954: 190].

Након открића Асурбанипалове библиотеке у Ниниви и дешифровања клинастог писма, истраживања оријенталистике и семитских језика доживела су нагли успон [Smith 1876; Hoberman 1983: 41–42].² Убрзо су се у научној јавности појавили вавилонски митови и епови који говоре о стварању света и потопу те се поставило неизбежно питање у каквом су односу са Библијом. Читав духовно-академски амбијент, пре свега германофоних универзитета, убрзо је био заокупљен диспутом који се у науци назива *Babel-Bibel-Streit* (Диспут Вавилон и Библија) [Gebauer 2015].

Најконтровверзнију тезу заступао је немачки асириолог Фридрих Делич по којој оригиналност многих библијских текстова треба тражити у Вавилону (теза „панвавилонизма”) [Delitzsch 1905: 7–11]. Библија је за Делича „плагијат вавилонских текстова”, јер је вавилонска култура била неупоредиво супериорнија у односу на израилску. Теза је изазвала бурне реакције, махом негативне рецепције и критике, и већина научника, нарочито из црквених кругова, била је веома уздржана и апологетски настројена, док су се неки делимично слагали са одређеним ставовима, а одбацивали друге [Gebauer 2015].

У апологетско-критичким тоновима прилично су предњачили католички теолози, а Тирићев професор Делер се једним чланком укључио у ову расправу пишући противодговор Деличу [Dölller 1903: 1–36]. Делер почиње прво одмереном похвалом Деличевом раду на откривању извора и увидима које то доноси, али наводи да његова интерпретација истих за намеру има „потпуно порицање хришћанства” [Dölller 1903: 2]. Многи се труде да нагласе разлике између Библије и вавилонских извора, али он сматра да управо ти извори потврђују Библију: у историјским хроникама наводе личности и народе које и Библија помиње (Саргон, Хетити, итд.) [Dölller 1903: 4–7]. Што се тиче Постања 1 и Енума Елиш мита, он каже да постоји једно древно свечовечанско предање о стварању које је у Библији сачувано „неокрњено и чисто”, док се у Вавилону утицајем политеизма искварило (космогонија као теогонија: борби Мардука и Тиамат) [Dölller 1903: 16, 35–36]. На Деличеву тврдњу да је приповест о паду у Пост 3 потпун плагијат, Делер је прилично оштар: „он са лакоћом поткопава натприродни карактер Библије, а самим тим и хришћанства које почива на њој” [Dölller 1903: 16]. Да би изградио своју критичко-апологетску позицију Делер је, дакле, храбро заронио у бројне вавилонске изворе показујући да библијска наука не мора да има страх од новог.

Касније је теза „панвавилонизма” у библистици одбачена, јер се показало да иако Библија баштини опште семитске и старооријенталне мотиве она их увек у светлу откривењске теолошке рефлексije специфично реципира те се у библијску оригиналност сумњало из тенденциозних идеолошких победа [Heidel 1951: 82–139; Heidel 1970: 137, 222–223, 260–269; Nees 1994: 3–26]. Сходно томе, показало се да су бечки професори попут Нојмана, Делера и других били у праву када су почетком 20. века држали скептички отклон према екстремним тврдњама историјског критицизма.

² Клинасто писмо дешифровао је Џорџ Смит 1875. године и први пут у везу довео библијски потоп и новооткривене текстове.

Одблеске овог схватања и дубоког познавања теме можемо наћи у Ћирићевом тексту „Библијско казивање о постању света” у којем, иако користи неке закључке протестантске егзегете (Граф-Велхаузенова хипотеза о настанку Пентатеуха) и сматра да постоје паралеле са вавилонским митовима, наводи следеће: „Материјал у сировом облику беше препун састојака, који библијском автору нису били ни за шта. Стога је сав тај материјал морао претопити у огњу свога духа, и разлучити прави метал од ординарне примесе; и зато, како је згодно речено у 'Babel-Bibel' – полемици, кад после вавилонске космогоније прочитамо библијску, чини нам се као да после бунцања у грозници чујемо паметан разговор. Већ прве речи у Библији расипају магловити облак опскурних богова и фантастичних бића, и обасјавају нас светлошћу разумних представа” [Ћирић 1926: 132].

Међу Ћирићевим раним радовима истичу се два чланка објављена у часопису *Biblische Zeitschrift* [Ћирић 1908, 2: 169–170; Ћирић 1910: 133–134]. У истом часопису је често објављивао и професор Делер, а у другој свесци за 1908. чак је непосредно поред Ћирићевог наслова [Döllner 1908, 2: 168]. Судају према импресуму и заступљености, учешће аустријских професора у прикупљању текстова, рецензирању и промоцији овог часописа било је веома значајно. Стога, можемо претпоставити да су скоро сигурно младог докторанда његови наставници, међу првима Делер, охрабривали и подстицали на објављивање радова у циљу његовог даљег академског напредовања. Осим тога, све методе усвојене на студијама су очигледно примењене у поменутиим Ћирићевим радовима.

Интересовање за Стари Оријент у науци било је део и општег политичког амбијента, тачније претензија политичког и војног продора Средње Европе на Блиски исток [Marchand 2003: 207–208, 212]. Оријенталистика је у главном граду Аустроугарске монархије изучавана и у 17. и 18. веку с циљем да се оспособе дипломатски званичници империје и побољша комуникација са Османским царством и другим државама Блиског истока [Bihl 2009: 14]. У 19. веку након француске и британске колонизације већег дела Блиског истока стекли су се услови за проучавање библијских земаља што је довело до новог одушевљења у јавности. С обзиром на то да германофоне научне елите нису желеле да ове прворазредне историјске и археолошке изворе препусте француским, енглеским па и руским истраживачима, оснивају се бројни институти и друштва за оријенталистику који ће подржавати теренски рад и изучавање извора и бивају финансирани од стране цара и министарства спољних послова [Marchand 2003: 207–208, 212].

У Берлину настаје Немачко друштво за оријенталистику, а у Бечу 1886. истраживачка јединица у оквиру Универзитета под именом Институт за оријенталистику. Њега су основали историчар и арабиста Јозеф Карабачек (Joseph Karabaček, 1845–1918) [ÖBL 1963: 229] и семитолог Давид Хајнрих Милер (David Heinrich Müller, 1846–1912) [ÖBL 1975: 410], који су били и Ћирићеви предавачи. Карабачек је Ћирићу предавао Арапску палеографију и Историју мухамеданских народа док је Милер држао Граматику арапског и Лектиру арапских, сиријских и јеврејских текстова

[БМС, Индекс: 1–4]. Милер ће бити председник комисије за оцену докторске дисертације и члан испитне комисије ригорозума, а у њој ће бити и Карабачек (в. §3). Карабачек је за универзитетску библиотеку откупио више од 10.000 рукописа на грчком, коптском и арапском из Ел Фајума у Египту. Био је изванредно добар познавалац извора, поседовао неисцрпну љубав према раду на тексту и у научном свету познат по дешифровању око 4.000 мање познатих рукописа [ÖBL 1963: 229; Bihl 2009: 35–37].

Милер је 1900/01. постао декан Филозофског факултета, а касније је примљен и у Аустријску академију наука. Познат је и по једној значајној истраживачкој експедицији у јужну Арабији у којој је пронашао многе текстове. Због многих сличности за Хамурабијев кодекс и Тору тврдио је да постоји један прадавни законски извор те је у пронађеним текстовима тражио аргументе за ову своју тезу. Са својим ученицима Глазером и Родоканакисом основао је Аустријску школу за јужноарапске студије [ÖBL 1975: 410; Bihl 2009: 43–47]. Ћирић ће Милера на више места цитирати у својој дисертацији (в. §4). На катедри га је наследио Рудолф Гејер, а у Ћирићевом индексу стоји да је предавао Изабрану арапску прозу, Синтаксу арапског језика и Староарапску поезију. Био је члан Аустријске и Пруске академије наука [ÖBL 1957: 434; Bihl 2009: 70–72].

Максимилијан Битнер (Maximilian Bittner, 1869–1918) још један је у низу Ћирићевих наставника, члан комисије за оцену дисертације и ригорозума, изванредан оријенталиста и свестрани филолог, који је познавао и говорио преко 30 семитских језика, а објављивао текстове на укупно 13 семитских језика. Био је члан Аустријске академије наука [ÖBL 1954: 89].

Према библиографији видимо да се епископ Иринеј касније није бавио оријенталистиком у ужем смислу речи, односно не налазимо у његовим радовима бављење арапском поезијом и сличним темама, иако је имао све потребне компетенције у тој области [Вуковић 1964: 9–20]. Остаје закључак да је његово бављење оријенталистиком, односно семитским језицима и културом, остало у оквирима примене унутар старозаветне библистике.

РИГОРОЗУМ

Након одслушаних предавања Ћирић се 3. јуна 1908. пријављује за полагање ригорозума. Фасцикла о полагању садржи укупно девет листова [AUW Rigorosenakten 2511: Fol. 1–9]: 1) омот под насловом *Rigorosenakt*, именом кандидата и именима рецензената Давида Милера и Максимилијана Битнера (в. §2); 2) писмо пријаве упућено деканату са молбом за приступање испиту и списком предатих докумената на увид, 3) рецензију доктората (Милер/Битнер); 4) пропратно писмо декана Фридриха Бекеа (Friedrich Johann Becke) са позивањем на одобрење Министарства културе и образовања од 7. априла 1908. (No. 13.919) којим се одобрава приступ ригорозуму; 5) својеручно писану биографију; 6) заведени омот пријаве под редним бројем 1.672; 7) потврду о плаћању испита у износу од 40 круна; и 8/9) записник о полагању ригорозума на два листа.

Документи који се не налазе у овом регистру, али које кандидат наводи у пријави су крштеница, сведочанство о матури, диплома са студија Московске духовне академије, индекс и докторска дисертација [AUW Rigorosakten 2511, Fol. 3]. Претпостављамо да је ове документе предао на увид и да није било потребе да се задрже у архиву.

Пре приступања усменом полагању ригорозума, докторат је оцењиван од стране комисије Милер/Битнер. Дана 22. јуна 1908. је прихваћен, односно добио је позитивну рецензију коју овде наводимо у целости [AUW Rigorosakten 2511, Fol. 4].

„Књи́а пророка Авакума: ли́ерарно-ис́оријска с́удија – дисертација студента Филозофског факултета Ђирић Ивана

Рад почива на темељној анализи шекси́а, ње́ових варијанти́и и коментара. У уводу је најважнији одељак § 2 „Композити́ја књи́е” (с́тр. 2–20), с обзиром да кандидати́ показује ош́тру и о́правдану критичку пози́ија модерних коментара и нуди једну сасвим веровати́ну хипотезу о компози́ији књи́е. Дојуна и аргументовање ове хипотезе наставаља се и у одељку који следи § 3 (с́тр. 20–27), „Време наста́анка књи́е”.

Наводи кандидати́а у § 4 „Поетска форма књи́е” су врло проницљиви. Изгледа да гипотези́ извесна ритми́ка у јеврејском шекси́у, слично као у хипографијама. Кандидати́ у коментару показује бо́таи́о познавање Писма, често и слободан језички осећај као и проницљиву критичку. Одбацавање хипотеза Новака и Марти́ија, која махом проистичу из брисања и промена (емендација), је скоро увек добро аргументована. Постоје случајеви када су ставови аутора нејоуздани, али бацају сасвим ново светло на проблеме.

Свеукупно гледано дисертација се може описати као један врло брижљиви, темељни и умешни научни допринос. Сито́а молим да се на основу ове дисертације кандидати́у омогући полагање сипро́их испити́а ради стицања звања доктора философије.

19. јуна 1908.

Д. Х. Милер, рецензент

У поштиности́ се прикључујем оцени го́одина председника комисије др Д. Х. Милера у вези са наведеном дисертацијом и молим да се го́одину с́удену филологи́е Ђирићу, који располаже одличним познавањем језика, дозволи приси́ућање сипро́им испити́има.

22. јуна 1908.

Др Максимилијан Битнер

Из овога се види јасан квалитет и научни допринос дисертације као и изванредна оспособљеност кандидата за научни рад. Рецензија тим пре има вредност с обзиром на то да ју је написао проф. Милер, бивши декан Факултета и члан Аустријске академије наука [в. §2]. Њему се придружује и проф. Битнер који хвали Ђирићево познавање језика и филологије, а

sâm je говорио 30 језика, древних и савремених, и објављивао научне радове на 13 светских језика [в. §2].

Према записнику о одржавању ригорозума, испит је био подељен у два дела, односно састојао се из двочасовног и једночасовног усменог испита. Градиво на полагању ригорозума обухватало је градиво свих одслушаних предмета на докторским студијама и пред кандидатом је стајао тежак задатак [в. §1]. Двочасовни усмени испит одржан је 24. јуна 1908. године пред комисијом: Д. Милер, М. Битнер и Ј. Карабачек са оценом задовољавајући (“genügend”) и једногласном одлуком прихватања (“einstimmig approbiert”). Једночасовни испит одржан је пред комисијом: Д. Милер и Ф. Јодл са истом оценом и једногласно усвојеном одлуком. Записник је потписао и декан Ф. Беке на оба места. Као закључак положеног ригорозума, испод записника стоји печат Факултета да је кандидат Иван Ћирић докторирао на Филозофском факултету Универзитета у Бечу 9. јула 1908. [AUW Rigorosenakten 2511, Fol.: 8–9].

ДИСЕРТАЦИЈА

Дисертација епископа Иринеја сачувана је у Универзитетској библиотеци у Бечу [Ćirić 1908], а наслов гласи *Das Buch des Propheten Habakkuk – eine literar-historische Studie* (Књига пророка Авакума – литерарно-историјска студија). Рад почиње одељком о личности пророка Авакума, где аутор дисертације наводи низ биографских података, пре свега из Библије, затим у девтероканонској и апокрифној литератури, као и потоњој јудејској и црквеној традицији. Сâм увод показује значајно интересовање за историјске и биографске детаље пре преласка на егзегезу (као код Нојмана), а истовремено одмах почиње озбиљном текстуалном критиком анализирајући наводе у бројним рукописима (слично као у радовима Делера и Милера). Примера ради, епископ Иринеј анализира ширу верзију књиге пророка Данила, односно наслов одељка Вил и Драгон у кодексу 87, 88 и Сирохексапли где стоји да Авакум потиче из племена Левијева и тврди да је та традиција старија од оне у *De Vita Prophetarium* аве Доротеја Гаског која га прибараја племену Симеоновом [Ćirić 1908: 1–2]. Већ анализа рукописа у уводу јасно показује суверено владање текстуалном критиком и палеографијом.

У другом поглављу рада, Ћирић анализира композицију књиге и на више одељака уочава различите жанрове: Ав 1 види као покајну проповед (*Busspredigt*), Ав 2, 6-20 препознаје као песму ругалицу (*Spotlied*), Ав 3 као текст песме уз инструменте (*Gedicht mit musikalischen Notiz*), према наслову у 3, 1 „молитва пророка Авакума, за пјевање” [Ćirić 1908: 3–6]. Иако жанровска критика (*Formgeschichte*) као методски корак историјско-критичке методе још увек није била јасно етаблирана у библиотеци, ова Ћирићева анализа јасно је антиципира [Becker 2011: 101].

С обзиром на детаљну анализу композиције текста, може се закључити да је Ћирићу позната и литерарна критика односно критика извора као још један од методских корака историјско критичке методе [Драгу-

тиновић 2018: 176–177; Becker 2011: 101]. Он таксативно износи мишљења по питању композиције текста Будеа (K. Budde) који се позива на Велхаузена (J. Wellhausen), Ротштајна (J. Rothstein), Мартија (K. Marti) и Новака (W. Nowack), где се види да није конфесионално ограничен у избору аутора, а затим њихове тезе аргументовано побија [Ћирић 1908: 8–20]. Пре свега, многи од ових аутора примењују литерарну критику на један за њега недопустив начин: уколико се неки одељак стилски, језички или садржајно не слаже или показује „прескоке”, они такве одељке проглашавају за дела различитих аутора, посматрају их као глосе или редакторске интерполације различитих извора и онда прекомпонују текст кидајући одељке и ређајући их по сопственом нахођењу. Ћирић за ово каже: „Сама чињеница да се зарад реконструкције текста премештају толико велики одељци, већ по себи говори против ових хипотеза” [Ћирић 1908: 8]. Ова његова анализа показује да разуме и методу историје редакција која је тада била у повољу [Јовановић 2018: 360–361; Becker 2011: 79–99]. Потом наставља тврдњом: „крз спајања и премештања, крз прецртавања и емендацију може се све објаснити, али то онда већ нису аутентичне пророчке речи, већ како каже проф. Д. Х. Милер – вештачко фабриковање пророштва (*keine Prophetenerklärung, sondern Prophetenmacherei*)” [Ћирић 1908: 16]. Овде се види једна оправдана уздржаност наспрам неумерене литерарне критике која је била доминантна у литератури тога доба, а позивањем на Милера може се закључити да Ћирић следи своје професоре који су гајили оправдани критички отклон према екстремним закључцима историјског критицизма (Нојман, Делер). У библиографији на крају рада јасно наводи и две референце проф. Милера [Müller 1896; 1904].

Ћирић затим изводи своју тезу зарад објашњења привидних „прескока” односно „недоследности” у композицији. Поједини аутори увиђају да се дијалог између пророка у Бога у Ав 1-2 не одваја јасно, односно, да не постоји увод у директан говор те их то води ка закључку о „проблеми композиције текста”. Ћирић, напротив, наводи да је то чест случај у Библији попут Пс 138 и да Божији говор не мора да буде јасно одвојен од пророчког [Ћирић 1908: 49]. Затим, одељак 2, 1-4 по њему има сасвим добру позицију, јер је он, заправо, одговор на пророчку тужбалицу у 1, 13-17. Примећује да 1, 5-19 и 14-16 по свом епском жанру не одговарају лирском пророчком псалму, али то не значи да су у њега накнадно „смештени”, него у лирској песми није могуће апсолутно искључити епски моменат [Ћирић 1908: 15]. На овом месту Ћирић антиципира и савремене критичке увиде који су показивали да је историјски критицизам с краја 19. и почетка 20. века желео да древну литературу уклопи у калуп својих књижевних критеријума, а не у њиховом сопственом контексту. Древни аутори, једноставно, нису поклањали толико пажње „мешању” жанрова, „прескоцима” и дублетима те је, стога, претпоставка састављања од више аутора и настанак крз компилацију више извора редакторским захватима тек савремено читавање.

Пророк може приликом исказивања осећања која га преплављају (због гледања безакоња) и различитим речима и стиловима да опише ситуацију

коју види. Ћирић ревалоризује традиционално мишљење по којем Ав 1 представља дијалог између пророка и Бога и две тужбалице (1, 2-4 и 1, 13-17) види као синонимне (јер користе исте речи), али са различитим фокусом: прва се бави безакоњем у Израиљу, а друга спољашњим непријатељима Израиља. Коришћењем научних метода он допуњава и надограђује традиционално мишљење без претераних захвата у библијском тексту какво је могао срести у тадашњој литератури. И на овом примеру види се да он следи један одмерени, извагани став према историјском критицизму какав су неговали његови професори како у Бечу, тако и у Москви.

Овако слободан критички осврт на секундарну литературу и долажење до сопствених оригиналних хипотеза показује суверено критичко бављење изворима. То је у рецензији и приметио управо проф. Милер сматрајући његову хипотезу о композицији Авакума оригиналном и једином која може у потпуности објаснити све нејасноће [AUW Rigorosenakten 2511, Fol. 4].

У трећем поглављу бави се временом настанка књиге и тврди да су поједини делови писани од стране пророка у различито време. Наиме, први део 1, 1-12 пророкује о доласку Халдејаца (Вавилоњана) те га Ћирић датује у време пре 605. године п. н. е. када је Јудеја постала вавилонски вазал [Ćirić 1908: 21]. Он иде и корак даље и прецизније датује у 608. годину пре Христа, годину Јосијине погибије и потпадања под египатску власт кратко време пре вавилонске, јер тај период немира најбоље одговара безакоњу које Авакум описује у 1, 1-12 [Ćirić 1908: 22]. Други дијалог 1, 13 – 2, 6 смешта у 597. годину п. н. е. када је Навуходоносор покорио Јерусалим и опљачкао Храм, али га није срушио, а преко 7.000 људи одвео у први талас ропства, мада мисли да је могућа и 586, када је после друге опсаде Јерусалим сасвим срушен [Ćirić 1908: 24–25]. Време писања трећег поглавља тешко је одредити, а с обзиром на његове есхатолошко-апокалиптичке тонове, многи су га смештали у касније доба, чак до Макавеја. Ћирић, међутим, наводи разлоге због којих се Авакум може сматрати писцем и тог последњег поглавља ове кратке пророчке књиге [Ćirić 1908: 26–27]. У овом одељку дисертације Ћирић је врло занимљиво приказао како анализа историјског контекста може помоћи егзегези и како Авакумове речи имају тежину и смисао у оквирима дешавања своје епохе.

У четвртном делу дисертације Ћирић разматра поетске форме. Међу најуочљивијима је, свакако, поетски паралелизам који је и иначе одлика библијских текстова. Он наводи да је древни текст писан *in continuo*, али самосталном анализом акцената успева да омеђи поделу на строфе и стихове и уочава образац акцената 3+2, односно форме триметра и тетраметра. С обзиром да неке речи или предлози/речце руше поетску метрику, спреман је да их означи као грешку преписивача или потоњи редакторски унос. Читав одељак јасно показује изванредно познавање књижевне анализе по себи, а нарочито у области семитске поезије [Ćirić 1908: 27–43].

Последње и најобимније поглавље представља детаљан коментар Авакума по стиховима. У тумачењу, Ћирић користи све претходно наве-

дене методе, али због обима и циља овог чланка немогуће им је посветити више пажње. Неопходно је рећи да аутор поред стихова понекад извлачи кратке теолошко-егзегетске закључке: а) успон Халдејаца следи по Божијем промислу како би се Јудеја поново привела Богу; б) Вавилоњани ће са собом донети много патње, али пошто ће се у својој моћи преузети, Бог ће их оставити, а побринуће за праведнике који страдају; в) књига пророка Авакума завршава се теофанијом која је пропраћена многим знацима попут земљотреса и других страшних природних појава и пред којом пророк дрхти, али која у крајњој линији показује да Бог влада над историјом [Ćirić 1908: 46–71].

Ипак, потребно је рећи да читалац понекад стиче утисак да је у раду пренаглашени филолошки и историјски аспект анализе текста (као код његових професора: Нојмана, Делера и Милера), а упадљиво је да недостаје закључак који би се бавио теолошком идејом односно поруком текста. То је, с једне стране, разумљиво с обзиром на академски амбијент и историјски тренутак његових студија, као и научну парадигму његових наставника. С друге стране, рад у наслову већ наглашава литерарно-историјска разматрања и писан је на Филозофском факултету, те јасно одвајање теолошке поруке није примарни циљ рада.

У сваком случају, уколико овај рад упоредимо са коментарима најсавременије библистике увидећемо да у већини аспеката стоје на скоро сличним позицијама што показује изванредан квалитет дисертације и њену релевантност више од једног века након писања [уп. Robker 2015]. Такође, научно-методолошка утемељеност рада показује веома успешним курикулум докторских студија који је кандидата оспособио за самосталну примену свих горенаведених метода. Ћирићева студија о Авакуму представља значајан допринос на пољу тадашње европске библистике, а по себи је капитално дело српске академске библистике. Имајући у виду корист и за данашње читаоце, надамо се да ће у наредним годинама академска јавност бити обogaћена њеним преводом на српски језик.

ЗАКЉУЧАК

Документа из Архива и Библиотеке Универзитета у Бечу омогућили су научној јавности увид у до сада непознат ток докторских студија почившег епископа бачког Иринеја Ћирића. Анализом предмета које је слушао, докторске дисертације и њене рецензије, као и испитивањем академских образаца и научних парадигми његових наставника, у потпуности је осветљен духовно-научни и академски контекст његовог школовања у Бечу. Ћирић је усвојио академске обрасце из Беча, надоградивши темеље из Москве, и то у два аспекта: а) давањем великог значаја филолошкој и историјској анализи, као и исагошким разматрањима у својој дисертацији и потоњим радовима и б) стицањем изваганог односа према историјском критицизму кроз одбацивање екстремних закључака и критичком промишљању унутар оквира црквене традиције. У овоме је очигледан утицај професора Вилхелма Нојмана и његовог „средњег пута”, и Јоханеса Делера

који га је охрабривао у писању за реномиране часописе и Давида Милера кога је више пута цитирао као пример у дисертацији.

Епископ Иринеј имао је прилику, како у Москви, тако и у Бечу, да учи од професора који су били еминентни филолози и теолози са богатим познавањем историје и културе Блиског истока стеченог студијским путовањима и теренским радом. Докторске студије семитске филологије омогућиле су Ћирићу суверено владање савременим и изумрлим оријенталним језицима, и то не само у области граматике и превода, већ и палеографије, синтаксе итд. У његовој дисертацији је јасан слободан критички осврт на секундарну литературу и долажење до сопствених оригиналних хипотеза које почивају управо на самосталном критичком проучавању извора. Његове изванредне филолошке компетенције показаће још једном колики је њихов значај за бављење теологијом те да њихова улога до данас није изгубила на вредности: савремени теолог једнако је упућен на критичко бављење библијским и хришћанским изворима.

Ћирићев сусрет са литерарно-историјским критицизмом током студија у Москви и Бечу био је, заправо, и први озбиљан академски сусрет српске старозаветне библистике са научним токовима Европе и зато је изузетно значајан, јер је у многоме трасирао будући развој српске библистике. Она неће остати затворена за нове научне увиде нити ће се увући у апологетско-традиционалну љуштину, него ће се ухватити укоштац са владајућом научном парадигмом истовремено чувајући оданост и црквеној традицији.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени

Библиотека Матице српске (БМС) (Нови Сад). Поклон библиотека др Иринеја Ћирића и Стевана Ћирића, без инвентарних бројева. Индекс Ивана Ћирића, бр. 28.178, од 3. октобра 1906: 1–4.

Archiv der Universität Wien (AUW). Studienkataloge der Philosophischen Fakultät Wien, 1850–1966/67, Wintersemester 1906/07 (C-F), Nationale (Inskriptionsformular) № 264, 42–43.

Archiv der Universität Wien (AUW). Studienkataloge der Philosophischen Fakultät Wien, 1850–1966/67, Sommersemester 1907 (A-C), Nationale (Inskriptionsformular) № 272, 307–308.

Archiv der Universität Wien (AUW), Rigorosenakten der Philosophischen Fakultät PN 2511, Fol. 1–9.

Ćirić, Ivan (1908). *Das Buch des Propheten Habakkuk – eine literar-historische Studie* (Dissertation), Universitätsbibliothek Wien (UBW), Hauptbibliothek Magazin ST 11, Sign. D-13907.

Објављени

Божовић, Ненад (2020). Путеви српске старозаветне библистике у 20. веку. У: В. Пузовић, В. Таталовић (ур), *Осам векова ауџокефалије Српске Православне Цркве II*, Београд: Свети Архијерејски Синод СПЦ и Православни богословски факултет, 73–93.

- Вуковић, Сава (1964). Др Иринеј Ћирић – епископ новосадско-бачки. *Бојословље*, 1–2: 9–20.
- Глумац, Душан (1955). Епископ бачки др Иринеј Ћирић. *Весник свешћеничкој удружења Јуџославије*, 140: 3.
- Драгутиновић, Предраг (2018). Историја облика/форми. У: Р. Кубат, П. Драгутиновић (ур), *Лексикон библијске ејзејезе*, Београд: Библијски институт ПБФ и Службени гласник: 176–177.
- Јовановић, Љиљана (2018). Редакција. У: Р. Кубат, П. Драгутиновић (ур), *Лексикон библијске ејзејезе*. Београд: Библијски институт ПБФ и Службени гласник, 360–361.
- Кубат, Родољуб (2018). Историјско-критичка метода. У: Кубат, Родољуб и Драгутиновић, Предраг /ур/, *Лексикон библијске ејзејезе*, 190–193.
- Марковић, Игнатије (2010). Животопис епископа новосадско-бачког Иринеја Ћирића, исповедника православља, *Саборносј*, 4: 237–262.
- Михајловић, Данило (ур.) (2015). *Божићне њосланице ејскоја бачкој Иринеја Ћирића*. Нови Сад: Црквена општина новосадска.
- Петковић, Гордана (2015). *Иринеј Ћирић, ејској бачки (1884–1955) – кајалол изложбе*, Нови Сад: Музеј града Новог Сада.
- Пузовић, Владислав (2017). Иларион Зеремски и Иринеј Ћирић на Московској духовној академији: прилог историји формирања српске богословске елите у Русији. *Зборник Мајнице срјске за друшћивене науке*, 162: 251–266.
- Ћирић, Иринеј (1926). Библијско казивање о постању света. *Бојословље*, 107–140.
- Убипариловић, Србољуб (2010). Литургијски допринос епископа бачког др Иринеја Ћирића српској теологији 20. века. У: *Срјска њеолоџија у 20. веку – исјраживачки љроблеми и резулћијати*, 5: 111–124.
- Becker, Uwe (2011). *Exegese des Alten Testaments*, 3. Auflage. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Bihl, Wolfdieter (2009). *Orientalistik an der Universität Wien: Forschungen zwischen Maghreb und Ost- und Südasiens: Die Professoren und Dozenten*, Wien: Böhlau.
- Bittner, Maximilian. *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950*, Bd. 1 – Lfg. 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1954: 89.
- Božović, Nenad (2019). Historisch-kritische Exegese in der serbischen alttestamentlichen Bibelwissenschaft im 20. Jahrhundert. Schon, Dietmar /Hrsg./ Die Serbische Orthodoxe Kirche in den Herausforderungen des 21. Jahrhunderts. Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 209–237.
- Ćirić, Iwan (1910). Zu Am 5, 6 und 7. *Biblische Zeitschrift*, Achter Jahrgang: 133–134.
- Ćirić, Iwan (1908). Zu Habakuk 1, 9. *Biblische Zeitschrift*, Sechster Jahrgang, Hf. 2: 169–170.
- Delitzsch, Friedrich (1905). *Babel und Bibel, Erster Vortrag*. Leipzig: J.C. Hinrichs.
- Döllner, Johannes (1903), *Bibel und Babel oder Babel und Bibel? Eine Entgegnung auf Friedrich Deltzsch' "Babel und Bibel"*, Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Döllner, Johannes (1907). Die Entblöbung des Volkes Israel am Sinai (Ex 32, 25). *Biblische Zeitschrift*, Fünfter Jahrgang, Hf. 4: 352–358;
- Döllner, Johannes (1908). Zu Ex 21, 22. *Biblische Zeitschrift*, Sechster Jahrgang. Hf. 2: 168.
- Döllner, Johannes. *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950*, Bd. 1 – Lfg. 2. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1954: 190.
- Geyer, Rudolf. *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950*. Bd. 1 – Lfg. 5. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1957, 434.
- Heidel, Alexander (1951). *The Babylonian Genesis: A Story of Creation*. 2nd Edition. Chicago: Phoenix Books, The University of Chicago Press.
- Heidel, Alexander (1970). *The Gilgamesh Epic and the Old Testament Parallels*, Seventh Impression, Chicago: Phoenix Books, The University of Chicago Press.
- Hess, Richard (1994). *One Hundred Fifty Years of Comparative Studies on Genesis 1-11: An Overview*. Hess, Richard. Tsumura, David /yp/. *I studied Inscriptions from before the Flood* (SBTS 4). Winona Lake, Eisenbrauns: 3–26.

- Hoberman, Barry (1983). George Smith – Pioneer Assyriologist. *The Biblical Archaeologist* 46/1: 41–42.
- Karabaček, Joseph von. *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950*. Bd. 3 – Lfg. 13. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1963: 228.
- Marchand, Suzanne (2003). *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany 1750–1970*, Princeton: Princeton University Press.
- Müller, David Heinrich (1896). *Die Propheten in ihrer ursprünglichen Form*. 2 Bände. Wien: Alfred Hölder.
- Müller, David Heinrich. *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950*. Bd. 6 – Lfg. 30. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1975: 410.
- Müller, David Heinrich (1904). *Strophenbau und Responsion – Biblische Studien II*. Wien: Alfred Hölder.
- Neumann, Wilhelm Antoni. *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950*. Bd. 7 – Lfg. 31. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1976: 95.
- Smith, George (1876). *The Chaldean Account of Genesis*. London: Thomas Scott.
- Stigler, Norbert Anton (1975). *Wilhelm Anton Neumann, 1837–1919*. Wiener Beiträge zur Theologie 46. Wien: Wiener Domverlag.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Gebauer, Sascha (2015). “Babel-Bibel-Streit”, *Das Wissenschaftliche Bibellexikon im Internet (Wiblex)*. Dostupno na: <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/14345/>. Pristupljeno: 22. 6. 2020.
- Robker, Jonathan (2015). “Habakuk”, *Das Wissenschaftliche Bibellexikon im Internet (Wiblex)*. Dostupno na: <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/20197/>. Pristupljeno: 15. 7. 2020.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOCTORAL STUDIES OF BISHOP IRINEJ ĆIRIĆ IN VIENNA (1906–1908) A contribution to the formation of the history of the Serbian old testament biblical studies

by

NENAD BOŽOVIĆ
University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11b, Belgrade Serbia
nbozovic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: The main subject of this research are doctoral studies of Bishop Irinej Ćirić in Vienna at the Faculty for Philosophy (department for oriental studies and semitic philology) from 1906 to 1908, as a contribution to the history of formation of the Serbian Old Testament biblical studies. Having in mind that the course of the highest academic education of one of the most renowned Serbian biblical scholars has not been a subject of the inquiry, this paper will analyze the documents from the Archive and the Library of Vienna University which present curriculum of subjects, notes on the rigorous exams at the and of the promotion and review of his doctoral dissertation. Special attention is dedicated

to the analysis of content and to the literary-historical criticism as the main methodological framework of his dissertation. The paper will present some of his most influential teachers as well as the broader historical and academic context of studying in the capital of the Austro-Hungarian Empire at the beginning of the 20th century. The aim of this research is to give insight into the implementation and transmission of academic patterns acquired in Vienna into the developing the Serbian Old Testament studies and further impact on its formation.

KEYWORDS: Irinej Ćirić, University of Vienna, archive, doctoral dissertation, Old Testament, biblical studies, oriental studies, literary-historical criticism

UDC 37.016:78(497.1)
UDC 78(497.1)(091)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2076561M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА ПРЕДМЕТА МУЗИЧКА КУЛТУРА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

БИЉАНА Љ. МАНДИЋ

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Јована Цвијића ББ, Крагујевац, Србија
biljana.mandic@filum.kg.ac.rs

САЖЕТАК: Полазећи од чињеница да су школски систем Краљевине СХС / Југославије међусобно обликовале и условљавале специфичне васпитно-образовне компоненте, у раду се разматрају и приказују модалитети на основу којих је, путем предмета Музичка култура, имплементирана идеја југословенства и креирана свест основношколске деце о постојању једног, троименог југословенског народа. У фокус рада постављени су наставни планови и програми, организација основношколског система и упечатљиви наставни садржај – жанровски различите песме, помоћу којих су просветне власти настојале да формирају дух заједништва међу југословенском, основношколском децом. Темелећи истраживање на специфичностима и организационим разликама, али и разликама у прогресији основног школства на различитим подручјима Краљевине СХС / Југославије, у раду је примењен синтетички и индуктивно-дедуктивни методолошки приступ, с циљем дефинисања заједничких премиса које су доприносиле имплементацији идеје југословенства у наставу предмета Музичка култура.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Музичка култура, настава, образовање, Краљевина СХС / Југославија, идеја југословенства, основно школство, међуратни период

Предмет Музичка култура специфичан је по многим параметрима. У садашњем времену структурално је конципиран тако, да између осталих циљева, формира и „одговоран однос према очувању музичког наслеђа

и културе свога и других народа” [Наставни програм, 2019]. Но, битно је напоменути да је предмет, још из времена формирања првих школа по узору на европске,¹ био неизоставан сегмент свих досадашњих основношколских система. Период између два светска рата, посебно је карактеристичан. Уједињењем у државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, три јужнословенска народа донела су различите основношколске системе, који су у контексту дивергентних друштвено-историјских прилика стављени у службу новог државног устројства. Државна политика је тада основну (народну) школу позиционирала као медиј, подесан да се њиме досегне „народно јединство, спречи духовно расуло и разједињење народа, превазиђу историјске, цивилизацијске, економске, културне неравномерности и антагонизми” [Димић и сар. 2000: 13]. Управо су предмети српско-хрватско-словеначки језик, историја/повијест, географија/земљопис и п(ј)евање, имали за циљ да формирају и развију осећање припадности једном, троименом југословенском народу. Ова четири предмета издвојена су због специфичних, односно упечатљивих наставних садржаја које је, као „промјенљиву историјску и педагошку категорију”, требало „ускладити са друштвено-историјским околностима и потребама једне друштвене заједнице” [Цицковић и Павловић 2017: 540] и омогућити да управо они, формирају снажна уверења и обликују колективну свест југословенске деце. Дискурс наметнут на почетку заједничког суживота јасно је креирао чињеницу да наставни програми представљају прву, моћну полуку, која ће најмлађим члановима заједнице приближити нову друштвену идеологију и оваплотити идеју прокламованог јединства, али и омогућити „очување и одржање идентитета сваке заједнице” [Ракић 2010: 119].

Тежећи ка унификованом моделу, наметнуо се закључак, проистекао из наставне праксе, да је то „једино могуће прописивањем и доследним инсистирањем на наставном градиву општеважећем за све” [Перковић и Мандић 2015: 47]. Оваква просветна политика, изнедрила је педагошки концепт усмерен ка креирању декретираних наставних планова и програма. Кроз њих су се настојали иницирати снажни осећаји родољубља и заједништва, а временски континуум требало је да допринесе њиховој трансформацији у остваривању важних националних задатака. Просветне власти фокус су свесно усмериле ка основношколској деци. Сматрале су да ће се управо код њих, као специфичне циљне групе, најлакше и најбрже формирати снажно колективно осећање љубави и поштовања према свим југословенским народима, јер „када постоји јака национална

¹ Прва сведочења о постојању неког вида организоване наставе музике у основним школама датирају из 18. века, периода у којем се музички наставни садржаји везују и идентификују са наставом црквеног певања. До модификације оваквог типа наставе, у Србији долази крајем 19. века (1884), када се поред доминантног црквеног, у основним школама почиње неговати и световно певање. Појава световног певања у основној школи допринело је развоју музичке наставе и самосталности предмета *Певање*. Након одлуке Савета за просвету Народне Републике Србије, назив предмета је 8. јула 1959. године промењен у *Музичко васпитање*, а касније (1985), добија назив *Музичка култура* [Мандић 2019: 43, упор. *Просветни гласник*, 1959].

самосвијест, онда долази до идентификације личне солидарности и патриотске лојалности” [Анђелковић 2014: 114].

Осим наставних програма, који су представљали нормативне документе, стожер комуникације међу југословенском децом представљале су жанровски различите песме са емоционално упечатљивим васпитно-образовним садржајима. Управо се различитим мелодијско-поетским елементима песама приближавало одређено географско подручје и ојачавао осећај привржености југословенском народу, држави, али и целокупном етничком простору „умјесто некритичког величања сопствене националне или етничке заједнице и његовања љубави искључиво према њој” [Сарајлић и Павловић 2017: 541]. За достизање ових циљева, народна песма/попијевка из различитих крајева Краљевине, представљала је универзалну творевину која је, према мишљењу југословенских композитора и музичких педагога, могла да „најважније и најпоузданије утиче да се код деце и омладине развије и ојача љубав према југословенском народу” [AJ-66-501-801]. Интерпретацијом народних песама стварао се специфичан звучни ареал у којем је било могуће, звучно приближити све крајеве Краљевине, а деци омогућити да „три племена нашег великог народа међусобно упознају” [AJ-66-501-801].² Овако креирана педагошка парадигма обележиће целокупан међуратни период и формирати значајан темељ у настави предмета Музичка култура.

Креирана педагошка концепција усмерила је дотадашње школске системе ка темељној реорганизацији. Процес фузије био је нужан у свим наставно-образовним сегментима: циљевима и задацима наставе, облицима и методама рада, уџбеничкој литератури, концепцији наставних садржаја, процесу наставе, који су пре уједињења, на свим подручјима били различити. Темелећи истраживање на архивским изворима, у обзир су узете све просветно-педагошке различитости, али и комплекс историјских, културолошких, социјалних чинилаца, који су одређивали, условљавали конципирање и извођење основношколске наставе у креирању унификованог просветног система Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије. Издвојене детерминанте одредиле су теоријско-концепцијски карактер анализе у раду, из чега је проистекло опредељење за синтетички, индуктивно-дедуктивни методолошки приступ. Индукција је преовладала у деловима у којима се полази од „педагошке стварности” – наставних планова и програма, наставних садржаја, релевантне архивске грађе, чије је компарирање омогућило креирање типских садржаја и начела. Дедукција се манифестовала у конструисању постулата наставе, сучељавању аргумената, разматрању очитовања теоријских начела и анализи педагошке документације. Карактер истраживања условио је примену дескриптивне, каузалне и конструктивне методе. Дескриптивна метода (метода нормативних прегледа), примењена је у анализи наставних планова и програма, архивске (просветно-педагошке) документације и наставних

² Сегмент из опсежнијег реферата др Душана Рајичића, професора Више педагошке школе у Београду, који је 2. јуна 1927. године поднет Главном просветном савету о *Зборнику југословенских њучких њојјевака* хрватског аутора Антуна Добронића [AJ-66-501-801].

садржаја, а каузални метод, у откривању узрочно-последичне условљености и међузависности елемената система наставе предмета Музичка култура. Конструктивни метод нашао је примену у теоријским деловима студије, првенствено у креирању општих начела на основу резултата добијених примарном анализом. Техником компаративне анализе, утврђиване су истоветности, сличности и разлике у основним структурално-садржинским елементима наставних планова и програма и наставних садржаја који су доприносили формирању идеје југословенства код основношколске деце.

ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА И ОСНОВНОШКОЛСКИ СИСТЕМ

Новоствореној држави, организационо јединствена основна школа била је вишеструко неопходна. Политичка, интелектуална и културна елита Краљевине истицала је да „напредак земље првенствено зависи од улагања у образовање јер, без просвете нема промена у начину живота, нема стабилизације политичких прилика, нема елите која може да покрене процес модернизације друштва” [Тешић 2000: 13]. Нови замајац који је требало уградити у новоформирано југословенско друштво основним школством није био лако остварив, превасходно због дугогодишње традиције различитих основношколских система који се нису могли радикално прекинути. Проблеми су били вишеструки. *Први* је представљало неуједначено трајање основног образовања. Према разним законодавствима, у Србији, Црној Гори, Банату, Бачкој, Барањи и Босни и Херцеговини било је четвороразредно основно школство, док су петоразредне основне школе биле у Хрватској, Славонији, Срему и Међумурју, а само је на подручју данашње Словенији остварено осмогодишње школовање [Флера 1928: 390].³ Вековна раздвојеност југословенских народа најдубље трагове имала је у области просвете, па је дуготрајан и захтеван рад на уједначавању постојећих разлика, и рад на разматрању нових предлога, отпочео одмах након уједињења. Како наводи Момчило Исић, у изградњи јединственог система образовања преовладавале су две супротне тенденције: „унитаристичка са јединственом школом и друга, која је тежила ка *еласићичнијим* решењима, односно, подешавању школе према потребама и особеностима крајева и народа” [Исић 2005а: 39].

У сложенем систему функционисања основног школства, основношколско законодавство представљало је *групи*, додатни проблем. Покрајине са неједнаким школством и школским законодавством ушле су у

³ Школе под аустроугарском управом имале су различите традиције, токове развоја, наставну праксу, системе образовања. Основне школе у Хрватској и Славонији биле су другачије уређене од основних школа у Далмацији, а посебна обележја имало је основно школство на територији данашње Војводине. По својој развијености, хрватско школство на територији данашње Војводине, није се могло изједначити са заосталошћу школства у Босни и Херцеговини, Македонији, школства на територији данашњег Косова и Метохије, нити са тадашњим достигнутом нивоом школства у Словенији. Насупрот томе, свака регија за себе, одступала је од школских система који су постојали у Србији и Црној Гори [Тешић 1980: 87].

састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године. У том тренутку, просветну делатност регулисало је чак 37 различитих државних и покрајинских закона и уредби.⁴ Министарство просвете основало је Главни просветни савет, а у оквиру њега су формиране комисије задужене за анализу и уједначавање школских законодавстава у свим покрајинама Краљевине. Ово тело имало је задатак да координира целокупан просветно-педагошки рад, износи стручна мишљења, учествује у изради школских закона, наставних планова и програма, оцењивању и одобравању уџбеника, приручне (помоћне) литературе и да представља научно-педагошку покретачку снагу међуратне Краљевине.⁵ Осим Главног просветног савета, подстицај реформи основних школа пружале су учитељске организације, које су одмах указале на неопходност успостављања јединственог закона за све народне школе у Краљевини [Извештај, 1921: 10].⁶ Без обзира на чињеницу, да је током времена било израђено више пројеката за заједнички закон, требало је да прође више од једне деценије, да у заједничкој држави 5. децембра 1929. године, ступи на снагу јединствени Закон о народним школама на територији целе Краљевине Југославије. Доношењем јединственог Закона о народним школама регулисан је њихов статус. Према Закону, школе су могле бити *основне* и *више народне школе*.⁷ У основну школу уписивана су сва способна мушка и женска деца која су до краја дотичне календарске године навршавала седму годину живота. Настава је организована као општа, обавезна и бесплатна у трајању од четири школске године [Закон о народним школама, 1929: 4, 24].⁸

⁴ У Србији, Црној Гори, на територији данашње Војводине, Македоније и територији данашњег Косова и Метохије, важио је измењени и допуњени Закон о народним школама из 1904. године. У Хрватској и Словенији на снази је био школски закон из 1888. године, у Далмацији и Словенији школски аустријски државни закон о основним школама из 1869. године, као и поједини покрајински (земаљски) закони за Далмацију, бившу Крањску, Коруску и Штајерску. У Босни и Херцеговини важиле су прописи, које је за ту земљу дала аустроугарска управа [Флера 1928: 391].

⁵ Без обзира што су Главни просветни савет чинили истакнути научно-педагошки радници из целе Краљевине, рад Главног просветног савета и Министарства просвете, протицао је у тешким и сложеним околностима, те се може говорити о „потпуној непримерености овог тела новом времену” [Тешић 1980: 85]. Ово тело је, све до 1931. године функционисало према закону донетом пре настанка Краљевине.

⁶ У раду учитељских организација посебно се издвајао рад *Удружења југословенског учитељства* (УЈУ), као највеће централне учитељске организације. Удружено југословенско учитељство основано је 1920. године. Сарађивало је с јавношћу, државном школском управом и справљало о свим важнијим питањима која су се односила на рад основних школа и народно просвећивање. Удружено југословенско учитељство, као централна организација, имала је свој сталешки орган *Народну просвету* и издавала педагошке часописе *Учитељ* и *Поштиник*. У овим часописима разматран је и праћен развој педагошких и осталих наука и пружане инструкције за успешнији педагошки рад југословенских учитеља [Извештај, 1925: 21].

⁷ Народне школе обухватале су и забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну децу и установе које су служиле општем народном просвећивању (аналфабетске, течајеве и школе за домаћице, привредне и хигијенске течајеве).

⁸ Сви ученици, који после завршене основне школе нису наставили школовање у грађанској, средњој или некој стручној школи, или они који су пре навршене четрнаесте године одлазили на занат, у трговину или у занатско-трговачку школу, били су у могућности да, до своје четрнаесте године, школовање наставе у *Вишој народној школи*, која је имала четири разреда и трајала четири године.

Просветна политика међуратне државе константно је инсистирала на народном просвећивању и целокупном описмењавању (*шрећи њроблем*), као једној од најважнијих мисија коју је основна школа имала у народном васпитавању.⁹ Насупрот томе, прокламовање државне идеје и идеологије унитаризма директно је усмерено ка основној школи. Ове тежње изнедриле су приступ који је подразумевао да се за достизање васпитно-образовних стандарда уче сви елементи наука и вештина. Наставни план предвиђао је савладавање четрнаест предмета – веронауку, народни језик (српско-хрватско-словеначки), националну историју (повијест) са најзанимљивијим догађајима из светске историје, географију (земљопис) са основним познавањем других земаља, математику, познавање природе, познавање грађанских права и дужности, хигијену, домаћинство, ручни рад са нарочитом применом народних мотива, лепо писање, цртање, *ијевање* и телесне вежбе по соколском систему [Закон, 1929: 26]. Наглашавајући да је организација васпитно-образовног система у народним школама једно од најзначајнијих питања, те да ће његово рационално решење потпомоћи културни развој и напредовање свих југословенских народа, Министарство просвете приступило је првој анализи која је требала да одговори на питање: *Да ли је обавезно осмогодишње школовање неопходно на територији целе Краљевине СХС?*¹⁰ За овај задатак именован је референт Јован П. Јовановић,¹¹ који у реферату поднетом Министарству просвете, 22. фебруара 1923. године истиче:

„Код нас је због одвећ кратког школовања народне младежи у народним школама утицај народне школе на народни живот толико слаб, да се он готово и не опажа. Оно што се сматрало као успех народне школе само је тренутни успех, који се временом губи, а да стварних успеха нема, да према томе наша народна школа не одговара свом задатку у пуној мери. То показују испитивања сеоских момака и девојака који су завршили четворогодишње школовање у основној школи пре десетак година. Утврђено је да им је ишчезло из главе готово све што су били научили, а код неких и сама писменост” [АЈ-66-1289-1531].¹²

⁹ Закон је донео и многобројне новине. Једна од законских одредби регулисала је да школе са преко 400 ученика морају имати школску поликлинику, купатило и кухињу за исхрану сиромашне деце. Школе са преко 2.000 ученика добијале су специјалног школског лекара, што је за тадашње прилике у хигијенском погледу значило велики напредак. Сва школска деца и наставници приступали су обавезном лекарском прегледу два пута годишње [Закон, 1929: 29].

¹⁰ Обавезно осмогодишње школовање на целокупној територији Краљевине није уведено до почетка Другог светског рата. Велике разлике у развијености појединих покрајина условљавале су немогућност проналажења заједничког конструктивног решења. За поједине покрајине захтев за увођење осмогодишњег школовања, у оновременим приликама, био је превелики (Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора), док је смањење школовања испод осам година, за Словенију, представљало ретроградан захтев. На просторима бивше Југославије, унификовано осмогодишње образовања уследило је након Другог светског рата.

¹¹ Реферат Јована П. Јовановића Министарство просвете Краљевине СХС прихватило је и наградило са 700 динара [АЈ-66-1289-1531].

¹² Подударно мишљење изнео је школски надзорник у извештају за 1919/1920. годину: „Кад ученици завршавају четврти разред знају да пишу саставе, читају, правилно говоре, а

Креирани концепт Министарства просвете, о обезбеђивању обавезног унификованог осмогодишњег образовања, био је приоритетан, али су основно школство пратили и други проблеми. По завршетку Првог светског рата (1918/19), у земљи је било 5.610 основних школа са 658.876 ученика у којима су радила свега 11.064 учитеља [AJ-66-1289-1531].¹³ Касније године сведоче у прилогу чињеницама, да се број школа из године у годину повећавао, а десет година од уједињења (1928), укупан број ученика кретао се око 900 хиљада.¹⁴ У прокламованој идеологији југословенског заједништва, закон је регулисао и статус верске наставе, која је била обавезна за све признате вероисповести. Веронауку су могли предавати свештеници или учитељи, зависно од тога како су начела дотичне вероисповести то допуштала,¹⁵ уз декретираних смерница, да се васпитање у народним школама *сиројо* реализује у духу државног и народног јединства и верске трпељивости.

ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА У ПЕДАГОШКИМ НОРМАТИВИМА

Општа тенденција да се створи једна јединствена југословенска култура, није била лако остварива. Сви југословенски народи имали су специфична национална обележја, израсла из дуговременог одвојеног начина живота. Али, ујединити у једну државу етнички јединствене, а политички подељене народе представљао је императив времена. Владета Тешић

да касније кад се занавек растану од школе забораве оно што су у њој научили за четири године, а све зато што нема више школа за продужено школовање, тако да нема разлике између оних са школом и оних без школе” [AJ-66-1289-1532].

¹³ У целој Краљевини СХС, школске 1919/1920. године радило је 7.217 народних школа са 16.916 учитеља, од чега је Србија, са територијом данашње Војводине, и Црном Гором бројала 3.711 школа и 8.317 учитеља. Већ 1. октобра 1921. године бележи се значајан број новоотворених школа након прве три послератне године: у Србији 2.324 народне школе са 4.593 одељења, 4.826 наставника и 240.600 ученика; Црној Гори 278 школа са 56 одељења, 601 наставником и 23.735 ученика. Те године, на територији данашње Војводине, било је 655 школа, са 2.160 одељења, 2.067 наставника и 128.571 учеником. Босна и Херцеговини бројала је 518 школа, са 1.187 одељења, 1.212 наставника и 74.207 ученика, Хрватска и Славонија 1.772 школе, са 1.682 одељења, 3.263 наставника и 235.118 ученика. У Словенији је било 795 школа, 2.643 одељења са 2.643 наставника и 170.072 ученика и Далмацији 564 школе, са 698 одељења, 987 наставника и 60.190 ученика [AJ-66-1289-1531]. У Словенији је школске 1925/26. године један ученик долазио на сваких 8,3 становника. У Хрватској на 11,9 становника, Србији на 16,9 а у Босни и Херцеговини на чак 27 становника. За тако велике разлике није било лако пронаћи заједничко решење које би одговарало потребама развијених и неразвијених делова Краљевине [Тешић 1980: 93].

¹⁴ Краљевина Југославија је 1938. године бројала 9.300 народних школа са 1.500.000 ученика, а у односу на школску 1918/1919. годину, када је просечан број ученика на једног учитеља износио 59, школске 1927/1928. године тај однос смањен је на 38 ученика [Флере 1928: 393].

¹⁵ Израду школских закона константно су пратиле несугласице између цркве и државе. На предлог да наставу веронауке изводе учитељи, бурно су реаговале све три верске заједнице. Српска православна црква је то назвала лакрдијом, а исламска заједница је изразила противљење да учитељи лаици изводе ову наставу. Католичка црква огласила се са захтевом за опозивањем донете одлуке, јер би таква одлука у католичким круговима проузроковала велику узрујаност [Васић 2005: 223].

јасно указује да су ове тежње готово судбински одређивале стварност живота у Краљевини Југославији коју је време веома споро мењало и обликовало [Тешић 2000: 7]. У периоду наглих и брзих друштвених промена, интензивно је креиран нов образовни концепт „исказивањем државне културне политике путем просветне и просветитељске димензије” [Бајагић и Миљевић 2011: 8]. Целокупна стремљења друштво је усмерило ка „трагању за новим идентитетом, односно, реконструкцији свог националног идентитета” [Базић 2012: 36]. Тако је модификација међуратног основног школства имала два преломна периода. Први, од уједињења 1918. до 1929. године, а други од 1929. године до почетка Другог светског рата, односно, од тренутка када је дошло до унификације основног школства и успостављања јединственог закона и наставног плана и програма у целој држави.

Током непуне двадесет и три године заједничког живота у држави Срба, Хрвата и Словенаца, наставни планови и програми за нижу основну школу мењали су се неколико пута: 1920, 1925. и 1926 (*йривремени*), 1933.¹⁶ и 1940. године.¹⁷ Концепција нових наставних планова и програма темељила се на савременим педагошким тенденцијама друштва, првенствено моделима *активне* и *радне* школе. Тешкоће које су пратиле креирање ових педагошких норматива биле су условљене непостојањем јединственог Закона о народним школама, али и дугогодишњим усаглашавањем статуса појединих предмета, броја часова у оквиру четворогодишњег, а у Словенији осмогодишњег школовања. Ретроспективним освртом, уочавају се упоришне тачке, које су, свака за себе, новим наставним планом и програмом интензивирале приступе јачању идеје југословенства у основношколској настави.

Наставни план и програм из 1920. године

Народне школе у Краљевини СХС, своју делатност започеле су по наставном програму из 1920. године, који, скоро у потпуности, представља преузети Наставни план и програм из 1899. године. Првим Наставним планом и програмом, било је предвиђено да се настава предмета Певање, реализује са два часа недељно у сва четири нижа разреда. Поред образовних циљева – развијања слуха и гласа, доминирао је васпитни циљ „развијање осећаја за лепо, упитомљавање и облагорођавање дечјег срца, изазивање интереса и љубави за песму и њену мелодију, буђење и јачање патриотских и родољубивих осећања и облагорођавање ученичке душе”

¹⁶ Током 1934. године извршене су одређене допуне Наставног плана и програма донетог 15. јула 1933. године.

¹⁷ Главни просветни савет, у документу С. бр. 167, прослеђеном 7. фебруара 1941. године министру просвете сугерише, да министар просвете нареди објављивање новог Наставног плана и програма за осморазредну основну школу. Због почетка Другог светског рата, овај наставни план и програм није се имплементирао у наставне процесе. Његова реализација требала је да започне 1. септембра 1941. године у I и II разреду, у III разреду од 1. септембра 1942. године, IV разреду од 1. септембра 1943. године, V и VI разреду од 1. септембра 1941. године и VII и VIII разреду од 1. септембра 1942. године [AJ-66-532-801].

[Наставни план и програм за народне школе 1920: 6–7, 18],¹⁸ што ће представљати непромењен корпус и свих каснијих наставних програма.

Сви наставни предмети имали су развијене програме са јасно прецизираним наставним градивом. Наставно градиво првог и другог разреда конципирано је из два дела и подељено на *духовне* и *световне* песме,¹⁹ али нема песама које опевавају јединство југословенских народа.²⁰ У садржајима песама из трећег разреда народне школе уочавају се песме са наглашеним српским патриотским осећањима, осликавајући утицај школског Закона из 1904. године, који је у потпуности примењен 1920. године.²¹ Тако је концепција Наставног програма из 1920. године, поред световних, највише била усмерена на духовне и једним делом на српске патриотске песме у трећем и четвртм разреду – *Радо иде Србин у војнике; Ускликнимо с' љубављу; Смрти мајке Јуловића; Онамо нама; Бранково коло; Српско оро; Косовка девојка и Уз'о деда свој унука*. У програм су имплементирание химне *Боже њравде, Лијејна наща домовино, Најпреј зашћаве* и неколико песама са универзалном југословенском тематиком, *Ој, Словени* и песма *Боже браћимсћива*, уз потпуно изостављање народних песама. Наставницима је сугерисано да до израде новог наставног програма за певање, обрађују све песме предвиђене тадашњим програмом и да поред усвајања песама оформе и припреме ученички хор за певање Свете литургије двогласно или трогласно²² [АЈ-66-1281-1527].

Учитељи нису били задовољни Наставним планом и програмом. То су јасно истакли на Другој скупштини Удружења југословенског учитељства, одржаној у Сарајеву 20. и 21. новембра 1922. године, наглашавајући да народна школа „пати“ од застарелих наставних програма [Јовић 1922: 11]. Тако су, у првим годинама заједничког југословенског живота инициране промене које ће радикално мењати будући основношколски систем. Наставни план и програм из 1920. године суштински је представљао један вид брзог прелазног решења и почетни нормативни акт, који ће се након пет година значајно модификовати померањем фокуса са српских патриотских, на народне песме из свих крајева Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

¹⁸ Министарство просвете је 23. јула 1919. године донело Закон о изменама и допунама Закона о народним школама из 1904. године. Овим изменама продужена је важност Закона о народним школама из 1904. године и регулисано да се уредбе овог закона односе на територију данашње Војводине и Црну Гору. Организација основног школства остала је иста, четвороразредна, са могућношћу оснивања и два виша разреда, што се у пракси ретко дешавало.

¹⁹ Одређену слободу у педагошком раду имали су наставници у неподељеним школама. Они нису морали савладати све песме предвиђене наставним програмом, већ су по личном нахођењу и сензибилитету у наставу могли уврстити и песме које нису биле везане за прописани наставни програм (препоручиване су патриотске песме).

²⁰ Концепт наставног програма из 1920. године у потпуности је преузет из Наставног програма за основне школе од 20. септембра 1899. године [*Просветни гласник*, 1898: 442–453].

²¹ Закон из 1920. године проширен је на целокупну територију данашње Војводине и Црну Гору. У другим покрајинама дошло је до бурних реакција због страха да ће се овај *србијански* закон проширити на целокупну државу [Васић 2005: 217].

²² Певање Свете литургије односило се само на припаднике православне вероисповести.

Наставни план и програм из 1925. и 1926. године

Државна школска управа константно је тежила ка унификацији наставе у свим разредима основне школе [Флере 1928: 394]. Ове тежње делимично су постигнуте школске 1924/25. године израдом новог Наставног плана и програма за четворогодишњу основну школу једнаког за *све школе у Краљевини* [Службене новине, 1925: 4]. Наставни план и програм кратко је имплементиран, јер су већ школске 1926/27. године извршене његове мање коректуре у погледу броја недељних часова за поједине предмете,²³ првенствено народни језик. Овако коригован (са званичном реализацијом кренуло се школске 1927/28. године), донео је новину увођењем предмета – *Ручни рад мушки и женски*.²⁴ Заједничке премисе ова два наставна плана огледале су се у достигнутом јединству југословенског карактера, односно, дотадашњи назив предмета Српски језик промењен је у Српско-хрватско-словеначки језик.

Модернизацији наставних програма из свих предмета приступили су истакнути просветни и научни радници тога времена. Ни предмет Певање није био изузет од ових активности. Рад на његовом унапређењу поверен је професору Више педагошке школе у Београду др Душану Рајичићу [АЈ-66-495-799].²⁵ Осавремењавање наставног програма предмета, проф. Рајичић перципирао је померањем фокуса и стављањем акцента на усвајање *народних мелодија*. Овај модернизовани концепт подразумевао је, да деца у првом и другом разреду савладавају краће и мелодијски мање захтевне песме чији су поетски текстови били „у вези са почетном стварном наставом”, а посебну пажњу требало је посветити певању народних и уметничких²⁶ песама из целе Краљевине и *све њири народне химне*. Први пут, сугерисана је и званична приручна наставна литература у виду различитих песмарица чији су аутори били из свих делова Краљевине: 1) Драгољуб П. Илић: *Песме, декламације и истре* за I, II, III и IV разред и *Бачки хорови*, 2) Антун Добронић: *Југословенске њучке њошћевке*, 3) Цирил Прегељ: *Тридесет њројласних мелодијских зборов*, 4) Франце Маролт: *Народне химне ин грује домородне њесми*, 5) Јанко Жировник: *Народне њесме* и 6) Хинко Друзович: *Песмарица* [АЈ-66-495-799]. Наставни програм

²³ Новим Наставним плановима седмични фонд часова предмета Певање смањен је са два, на пола часа недељно. Одлука је образложена ставом да на часовима певања, осим певања, нема других наставних садржаја. Сматрано је, да би се певањем правилно развијало срце и тело, „треба певати краће, а чешће, скоро сваки дан” [Миодраговић 1920: 50].

²⁴ Нове реформаторске педагошке тенденције, с краја 19. и почетка 20. века, иницирале су појаву *радне школе* што је за последицу имало увођење предмета са сличним називом *Ручни рад мушки и женски*.

²⁵ Паралелно с модернизацијом наставних планова и програма образована је и широка комисија састављена од великог броја најеминентнијих професора и учитеља тадашње Краљевине. Комисија је на основу пројекта Милана Грoла (октобар 1928), припремала Закон о народним школама који је обнародован 5. децембра 1929. године.

²⁶ Без обзира што су композитори, музички педагози и учитељи за децу компоновали и раније, међуратна просветно-педагошка клима иницирала је велики број југословенских композитора да започну компоновати оригиналне дечје и хорске песме за млађи и старији школски узраст. О обиму и интензитету ових активности упечатљиво сведочи тадашња уџбеничка литература [упор. Мандић 2019].

конципиран је у духу јединства једног троименог народа, али, изостављајући његове националне карактеристике, он није донео значајније новине изузев неспретно сугерисане потребе ка повезивању сродних наставних предмета.²⁷ Увидом у релевантну архивску грађу, јасно се учачава да музички педагози нису били задовољни постигнутим резултатима на пољу опште музичке педагогије, па се унапређењу постојећег Наставног програма изнова приступило.

Министарство просвете је 1927. године, овај задатак од националног значаја поверило учитељу Драгану Павловићу и тадашњем професору у пензији Владимиру Ђорђевићу [АЈ-66-1281-1527].²⁸ Министарство просвете често се консултовало са Владимиром Ђорђевићем. Управо је Ђорђевић био један од референата Министарства просвете, који је давао стручне оцене о поднетим уџбеницима за предмет Певање или збирци песама. Као истакнути југословенски педагог и етномузиколог, лако је увидео повољан тренутак да народне мелодије заузму доминантније место у наставним програмима. Осим тога, сарадња са Министарством просвете омогућавала му је увид у стручне оцене других референата, у којима су афирмативно указивали на значај народних песама у оба типа музичко-педагошке литературе. Тако је креирана повезујућа нит која ће директно допринети, да се Наставним програмом из 1926. године циљеви наставе усмере на усвајање народних мелодија из свих крајева Краљевине. Ово је представљало успешно позиционирање народних песама у најважнији педагошки документ и испуњење ранијих тежњи, о којима је 1921. године говорио и Божидар Јоксимовић речима: „Идеја популарисања народних мелодија кроз школу похвална је и са музичког и са педагошког гледишта” [АЈ-66-497-801]. Највећи бенефит ових стремљења изнедрио је ново и доминантно наставно подручје у пољу опште музичке педагогије, које ће подстаћи значајан број етномузиколога, музичких педагога, композитора, али и учитеља из целе Краљевине, да интензивирају своје дотадашње професионалне активности и допринесу богаћењу музичко-педагошке литературе израдама адекватних уџбеника (*Песмарица*)²⁹ са доминантном улогом народних песама и збирки народних песама. Овако креиран педагошки концепт допринео је истицању музичког културног наслеђа свих јужнословенских народа.

²⁷ Наставни план био је на снази током школске 1926/27. године, представљајући једно од два прелазна решења. Настава по новом, званично усвојеном наставном плану, почела је да се реализује од школске 1927/28. године, уз напомену да је 1933. године ступио на снагу *јединствени* настави план и програм једнак за све народне школе у Краљевини Југославији.

²⁸ Владимир Ђорђевић (1869–1938) био је истакнути српски етномузиколог и музички педагог. Педагошку службу вршио је у многим местима у Србији (Алексинач, Ваљево, Врање, Јагодина и Београд). Пуних 14 година била му је поверена настава музике у Учитељској школи у Јагодини, после које је премештен у Трећу београдску гимназију (1912) где се пензионисао (1924). Током службовања прикупио је обимну етномузиколошку грађу с простора Србије и Македоније – *Српске народне мелодије*. Тиме је дао велики допринос у прикупљању и изучавању српског музичког фолклора.

²⁹ Аутори уџбеничке литературе у Краљевини били су: Драгољуб П. Илић (*Песме декламације и шире за I, II, III и IV разред*) и Владимир Ђорђевић (*Певанка*) за Србију; Златко Шпољар (*Пјесмарица за младеж народних школа*) за Хрватску и Хинко Друзовић (*Песмарица I, II, III и IV*) за подручје Словеније.

Модернизација наставног програма из 1927. године³⁰

Дискурс усмерен према народним песмама из целе Краљевине, омогућио је конкретније дефинисање циља предмета усмеривши га ка „буђењу и јачању естетских и патриотских осећања”. Инсистирање на усвајању „народне песме са народном мелодијом”, као што је раније наведено, имало је задатак да „омили деци и омладини поједине крајеве наше отаџбине, да се три племена нашег великог народа међусобно упознају и зближе” [АЈ-66-501-801]. Деца су у првом и другом разреду певала „краће песме с’ простом и народном мелодијом или са мелодијом која је удешена по народним мотивима” [АЈ-66-1281-1527]. Развијању патриотских осећања приступало се у трећем и четвртом разреду певањем народних и уметничких песама, али и песама компонованих у народном духу, са садржајем из дечјег живота, а посебно се препоручивало певање родољубивих песама и песама које говоре о народном државном јединству, лепотама земље, уз обавезно певање све три химне.³¹ О важној улози народних песама у основношколској настави 1927. године говорио је и Коста Манојловић. У реферату написаном 17. јуна 1927. године о *Зборнику југословенских њучких њојјевака* хрватског аутора Антуна Добронића, истакао је: „Потписани је мишљења да треба средити један зборник народних попевака сходно поступности наставног плана тако, да сва теоријска разлагања нађу своју примену у дотичним народним песмама. На тај начин интерес за народне умотворине био би усађен у душу омладине још од малена, а резултати таквог рада опазили би се тек доцније” [АЈ-66-501-801]. У међувремену је, на захтев министра просвете Божицара Максимовића (О. Н. бр. 84.836) и Божицар Јоксимовић 22. новембра 1929. године предао своју нову концепцију наставног програма за основну школу. У радној верзији овог документа Јоксимовић је посебно нагласио: „Циљеви предмета треба да буду усмерени ка буђењу и јачању естетских и родољубивих осећања, облагорођавању душе ученика песмом и певању родољубивих песама које говоре о народном државном јединству и лепотама земље” [АЈ-66-515-801]. Наставни програми Владимира Ђорђевића, Божицара Јоксимовића и учитеља Драгана Павловића представљали су антиципацију наставног програма, који ће након шест година, коначно постати јединствен на подручју целе Краљевине Југославије за прва четири разреда ниже основне (народне) школе.

Наставни план и програм из 1933. године

Јединствени и целовити Наставни план и програм за све четворогодишње основне школе у Краљевини Југославији са упутствима за на-

³⁰ Наставни програм усвојен је 8. јула 1927. године на 1.552 састанку Главног просветног савета [АЈ-66-495-799].

³¹ У школама, у којима су сви ученици или већина ученика била исте вероисповести као и учитељ, наставним планом је прецизирано да ће учитељ сву децу, поред световних песама учити да певају и *црквене њесме* које одговарају дечјем узрасту, ако за ту наставну активност не буде одређено одговорно црквено лице.

ставнике, усвојен је 15. јула 1933. године,³² након детаљних консултација Главног просветног савета и Министарства просвете [АЈ-66-1281-1527, бр. 167/30]. Овај стратешки документ требало је да ступи на снагу 1. септембра 1934. године, али је посебном одлуком министра просвете, његова имплементација одложена за 1. септембар 1935. године (у појединим школама 1933/34. године уведен је као пробни). Међутим, два месеца након доношења наставног плана, Министарство просвете је вратило по један час недељно за предмет Веронаука, чији је број часова првобитно смањен. По одлуци министра просвете, у међувремену су извршене и две допуне Наставног плана за основне школе. Измене су се односиле на број недељних часова из свих предмета. Тада је коригован и број часова из предмета Певање (са пола часа повећан је на један час недељно). Осим недељног фонда часова „изузимајући наставу језика, историје и земљописа, садржаји осталих наставних предмета нису битније мењани” [Исић 2005б: 262].

У наставном програму предмета Певање „најконкретнији наставни облици” подразумевали су певање „кратких песаме са лаком народном мелодијом” у првом разреду. У другом, интерпретирање песама са „народном мелодијом или у духу народних мелодија”, а у трећем и четвртном разреду, певање „народних и уметничких песама компонованих у народном духу, са садржајем из дечјег живота и из области појединих наставних предмета”, али и певање родољубивих песама које „уздижу дух народног и државног јединства” и државне химне једногласно [АЈ-66-495-799; упор. *Просветни гласник*, 1933: 711–718]. Наставни програм изложен је уопштено, без конкретних напомена које се тачно песме препоручују за певање. Критике упућене на наставни програм нису биле без основа. Настао је с циљем да национални дух „провејава” из свих наставних програма. Конкретизација наставног програма потпуно је маргинализована: „Он је стално изражаван само у говорима о народном и државном јединству, али би у наставном програму требао имати најконкретније облике” [ИАБ II-267]. Са данашње позиције, овај корак можемо протумачити као умешан, јер би фаворизовање било којих песама иницирало оштре полемике просветно-педагошког мњења, те је ’конкретизација’ наставног програма препуштена писцима уџбеничке, али и приручне литературе. Без обзира што се на јединствени наставни план и програм чекало пуних петнаест година, унификација просвете са законским оквирима одиграла се у тренутку када „диктатура убрзано узмиче, а идеологија југословенства бива потискивана” [Димић 2000: 24], што ће у блиској будућности представљати нов изазов за просветно-педагошки систем.

³² Министар просвете Раденко Станковић је Наставни план и програм прописао 1. маја 1933. године на основу члана 42 и 44 Закона о народним школама и одлуке Министарства просвете бр. 48.491. Проистекао из Закона о народним школама и унитаристичке просветне политике, одмах по доношењу био је изложен јавној критици. Момчило Исић наводи: „Замерало му се да је ’потпуно реалистичан’ насупрот Закону о народним школама, који је ’националан’, а да је по великом броју предмета ’несавремен’” [Исић 2005а: 56].

Наставни план и програм из 1940. године

У документацији коју чува Архив Југославије стиче се увид у радну верзију наставног плана и програма за јединствену осморазредну основну школу, кога је Главни просветни савет 7. октобра 1940. године на 2.555 редовном састанку озваничио доношењем одлуке да се „Наставни план и програм за основне и више народне школе у приложеном облику може поднети на одобрење Министру просвете” [АЈ-66-526-801]. Главни просветни савет је 7. фебруара 1941. године проследио документ С. бр. 167 министру просвете који је требао да нареди његово објављивање [АЈ-66-532-801].³³ Почетак Другог светског рата спречио је имплементирање новог педагошког концепта који у пољу опште музичке педагогије у прва четири разреда основне школе није изнедрио веће промене, него је задржао раније успостављени дискурс. У првом и другом разреду предвиђало се: „Певањем лаких и кратких песмица, народних и уметничких, које се не противе народном духу, ваља будити вољу за песму, развијати слух и уносити весео дух у школски живот.” У трећем и четвртном разреду певале су се народне и уметничке, песме са игром и ритмичким покретима „с народним мелодијама или компоноване у духу народних мелодија које су својим текстуралним садржајем и обликом биле блиске деци” [АЈ-66-526-801].

Трансмисија коју је народна школа имала, почетком пете деценије 20. века, подразумевала је национално, државно и грађанско васпитање, развијање „духовне и телесне снаге ученика, с нарочитим обзиром на јачање општег националног осећања” [АЈ-66-526-801], у формирању свесних и конструктивних чланова државе, националне заједнице и целокупног друштва.

ЗАКЉУЧАК

Усмерена ка развоју науке, културе и просвете, концепција образовне политике међуратне Југославије интензивно је формирала образовне потке, на којима се градила будућност свих јужнословенских народа и учвршћивало државно јединство. Апликативна димензија предмета Музичка култура имала је изразит удео у овим настојањима. Код свих презентованих наставних програма уочава се специфична прогресивност. Фокусиран на певање као доминантно наставно подручје, наставни програм из 1920. године истакао је значај певања патриотских песама. Музичко-педагошка рецентност својствена је привременом Наставном програму из 1926. године, док диверсифицираност ка упознавању народних песама

³³ „Господине Министре, Главном просветном савету част је да Вас умоли да изволите наредити: 1) да се што пре објави нови Наставни план и програм за осморазредну основну школу који Вам је достављен крајем 1940. године и да се настава по том плану и програму почне реализовати у I и II разреду од 1. септембра 1941. године, у III разреду од 1. септембра 1942. године, IV разреду од 1. септембра 1943. године, V и VI разреду од 1. септембра 1941. године и VII и VIII разреду од 1. септембра 1942. године; 2) да се стави ван снаге наређење о забрани примања нових школских уџбеника и за ове школе. Оваквим увођење наставе у живот биће довољно времена за припрему и одобрење уџбеника за ове школе” [АЈ-66-532-801].

из целе Краљевине Југославије, максималну актуелизацију достиже у Наставном програму из 1933. године. Тада заједничка концептуализација знања добија национални оквир комплементарно обједињен налогом: „У циљу треба нагласити да се има будити интерес и љубав за песму и њену мелодију, посебно народну” [АЈ-66-526-801].

Професионална сарадња на пољу опште музичке педагогије, најчешће без довољно адекватне међусобне координације, успела је у сегменту педагошких норматива допринети успостављању заједничке коегзистенције. У процесу стицања и структурализације знања, усмеравањем фокуса на народне песме из свих крајева Краљевине, формиран је стожер комуникације међу југословенском децом. Заједнички именитељи, постале су жанровски различите песме – првенствено (државне) химн(а)е, а потом и патриотске песме ангазоване тематике кроз које су спонтано усвајана сазнања о друштву у којем се живи, његовим историјским особеностима, етничкој заједници и друштвеном уређењу.

Југословенска молитва

(компоновао учитељ Александар Станковић)

Боже Карађорђа,
 Михајла и Петра,
 Штросмајера Рачког,
 братимства и снаге.
 Боже који си нас
 на вјекове слушао,
 чуј нам и сад наше
 жеље драге.

Боже наше славе,
 Молитву нам прими,
 С' Куманова, с' Цера и
 с' Кајмакчалана.
 Дичног нашег краља,
 Дух твој нека прати,
 Домовини подај
 сретних дана.

Нек' армије наше,
 К'о с' Рудника некад,
 Кличу слави нашој
 и заставе вију.
 Боже наше славе
 Молитву нам прими:
 „Чувај Александра, Југославију!”

[Станковић 1934: 4]

Полифункционалност народне песме посебно је долазио до изражаја приликом интерпретирања, током кога се формирао основ за разумевање њене поетске вредности и музичке естетике. Импутирана је свест о новој националној југословенској култури, приближавао се дух и емоције поједних крајева и интуитивно креирала музичка потка са надом, да ће имати „снагу за вечност”. Наставни програми успели су да у одређеној мери допринесу формирању концептуалног националног оквира знања, које је било у могућности, да уједначеношћу свог мелодијско-поетског материјала, бар на тренутке, поништи регионалне и националне оквири, географске баријере и постане једна хомогена музичка целина.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, Петар (2014). *Пасионирани њајриоиизам и/или (ЕУ) ројсџво*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица.
- Архив Југославије: Министарство просвете (66). фасцикле број: 459/799, 495/799, 497/801, 501/801, 515/801, 526/801, 532/801, 1281/1527, 1289/1531, 1289/1532.
- Базић, Јован (2012). *Друшћивени асџекћи образовња: џрилози за социолоџију образовња*. Београд: Институт за политичке студије и Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену.
- Бајагић, Душан и Милан Миљевић (2011). Организација и надлежности Министарства просвете Краљевине СХС у обласним управама. *Токови исџорије*, 2: 7–23.
- Васић, Лејла (2005). Израда школских закона у Краљевини Југославији. У: Раде Михаљчић (ред.), *Сџоменица Милана Васића*, Бања Лука: АНУРС, 209–238.
- Димић, Љубодраг; Владета Тешић и Гордана Павловић-Лазаревић (2000). *Минисџарсџво џросвеџе и минисџири Краљевине Срба, Хрвајта и Словенаца и Краљевине Јуџославије: 1918–1941*. Београд: Педагошки музеј и Министарство просвете Србије.
- Ђорђевић, Владимир (1928). *Леванка*. Београд: Издавачка књижарница Геца Кон.
- Закон о народним школама (1929). *Службене новине*, СХИХ, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Зборник Закона и важнијих расџиса одлука и наредаба одељења за основну насџаву и народно џросвеџивање минисџарсџва џросвеџе у 1918/1919. и 1919/1920. у школској џодини*. Београд: Државна штампарија КСХС.
- Извещџај о раду Главној одбора Удружења јуџословенској учџићелсџтва у 1921/22. џодини* (1922). Београд: Штампарија „Заштита”.
- Извещџај о раду Главној одбора Удружења јуџословенској учџићелсџтва у 1924/25. џодини* (1925). Београд: Штампарија „Заштита”.
- Илић, Драгољуб П. (1922). *Песме, декламације и иџре за ученике III и IV разреда народне школе*, Београд: Штампарија „Јадран”.
- Илић, Драгољуб П. (1930). *Песме, декламације и гечје иџре за I и II разред основне школе*. Београд: Књижарница „Рајковића и Ђуковића”.
- Исић, Момчило (2005а). *Основно школсџво у Србији између два свејска рајта*, први део, Београд: Институт за новију историју.
- Исић, Момчило (2005б). *Основно школсџво у Србији између два свејска рајта*, други део, Београд: Институт за новију историју.
- Историјски архив Града Београда (ИАБ). *Просвејтне и кулџурне усџтанове*, фасцикла II-267.
- Јовић, Михајло (1922). Наставни програми. *Извещџај о раду џавној одбора Удружења јуџословенској учџићелсџтва*, Београд: Штампарија „Заштита”, 10–13.

- Мандић, Биљана (2019). *Differentia specifica њредмења Музичка култура у основним школама Краљевине Јуославије*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Миодраговић, Јован (1920). *Раг у основној школи*, Београд: Штампарија Рајковића и Ђуковића, 50–52.
- Наставни планови и програми за забавиција, основне школе, вице основне школе, ѡрѡвачко-занайлијске и ѡрађанске школе* (1920). Београд: Државна штампарија Краљевине СХС.
- Перковић, Ивана и Биљана Мандић (2015). Парадигма усмено/писано и педагогија црквеног појања у српским богословским школама. *Зборник Мајице срѡске за сценску уметности и музику*, 53: 33–49.
- Просветни власник* (1898). *Народне основне школе у Србији, Црној Гори и Војводини*, Београд: Државна штампарија.
- Просветни власник* (1959). Службени орган Министарства просвете НР Србије, 8, Београд: Знање.
- Ракић, Милета (2010). Национална безбедност и традиција. У: *Србија – изградња националне безбедности*, III, Зборник радова. Београд: Институт за политичке студије, 117–132.
- Сарајлић, Драгана и Биљана Павловић (2017). Садржаји патриотског васпитања у основношколској настави музичке културе: значај и заступљеност, *Теме*, XLI (3): 539–556.
- Службене новине* (1925). Београд: Издање и штампа Државне штампарије, 159, 16. 7. 1925.
- Станковић, Александар (1934). *Мали ѡевачи: 60 нових дечѡјих ѡесаму у два и три ѡласа*. Београд: Геца Кон.
- Тешић, Владета (1980). *Сѡо ѡодина Просветноѡ саветѡ Србије 1880–1980*. Београд: Завод за уѡбенике и наставна средства.
- Флера, Павле (1928). Јубиларни зборник живота и рада СХС 1918–1928. *Наше основно школство*, I део, Београд: Издање Матице живих и мртвих, 389–395.
- Druzoviћ Hinko (1924). *Pesmarica I*, Ljubljana: Zalogi školskih knjig in učil.
- Druzoviћ Hinko (1923). *Pesmarica II*, Ljubljana: Zalogi školskih knjig in učil.
- Druzoviћ Hinko (1924). *Pesmarica III*, Ljubljana: Zalogi školskih knjig in učil.
- Druzoviћ Hinko (1925). *Pesmarica IV*, Ljubljana: Zalogi školskih knjig in učil.
- Špoljar, Zlatko (1929). *Pjesmarica za sve razrede narodnih osnovnih škola*. Zagreb: Naklada knjižare „St. Kugli“.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Наставни планови и програми за основну школу. Република Србија: Завод за унапређивање образовања и васпитања. Доступно на: <https://zuov.gov.rs/nastavni-planovi-i-programi/#1557128435959-aaba5be0-1eed>. Приступљено: 4. 1. 2020.

THE IDEA OF YUGOSLAVDOM IN THE MUSIC CULTURE SYLLABI
AND CURRICULA BETWEEN TWO WORLD WARS

by

BILJANA Lj. MANDIĆ
University of Kragujevac,
Faculty of Philology and Arts,
Jovana Cvijića bb, Kragujevac, Serbia
biljana.mandic@filum.kg.ac.rs

SUMMARY: Starting from the fact that the school system of the Kingdom of Yugoslavia was shaped and conditioned by specific educational components, the paper discusses and presents the modalities on the basis of which, through the Music culture course, the idea of Yugoslavdom was implemented, and the awareness of primary school children about the existence of one nation having three different names was created. The focus of the research in the paper are the curricula and the syllabi, organization of the elementary school system and a striking teaching content – genre-different songs, by which the educational authorities sought to form a spirit of community among elementary school children in Yugoslavia. Based on the research on the specificities and organizational differences, as well as differences in the progression of primary education in different areas of the Kingdom of Yugoslavia, the paper applied synthetic and inductive and deductive methodological approach, with the aim of defining common premises that contributed to the implementation of the idea of Yugoslavdom in teaching Music culture.

KEYWORDS: Music culture, teaching, education, Kingdom of Yugoslavia, idea of Yugoslavdom, elementary education, interwar period

ТИПИЧНИ СРПСКИ СТЕРЕОТИПИ О ПЕРСИЈАНЦИМА

ИВАНА Р. ГЛИГОРИЈЕВИЋ

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за оријенталистику
Студентски трг 3, Београд, Србија
ivanamali@fil.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду се тумаче реакције прикупљене у асоцијативном тесту у којем је учествовало укупно 654 испитаника. Тест је обухватио дванаест стимулуса везаних за оријенталне народе, језике и земље. Испитаници су, путем онлајн анкете, наводили речи или групе речи којих се прво сете када читају дате стимулусе. Овде се анализирају два стимулуса из поменутог теста – етними *Персијанци* и *Персијанац*. Посматра се центар, језгро и периферија њихових асоцијативних поља. Тумачи се учесталост појединих реакција, разноврсност асоцијација, број омиесија, као и заступљеност и развијеност појединих тематских група. Реакције које су изазвали ови етними се пореде са другим етнимима из асоцијативног теста, претходно анализираним у другим радовима. Циљ нам је био да одговоримо на питање: на чему се заснивају наша знања о оријенталним народима, те какве стереотипе и предрасуде гајимо о њима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вербалне асоцијације, асоцијативни тест, Персијанци, српски језик

ПРОБЛЕМ, МЕТОДОЛОГИЈА И ЦИЉ

У потрази за одговором на питање: *Шта Срби мисле о Оријентију?*, спровели смо асоцијативни тест у којем се нашло дванаест речи-стимулуса. У питању су били оријентални топоними, лингвоними и етними. Задатак испитаника био је да одговоре речју-реакцијом или групом речи-реакција које им прво падну на памет, при читању задатих стимулуса.

Тест је спроведен крајем 2015. године, међу студентима Универзитета у Београду, у анкети која им је достављена преко тематских група на друштвеним мрежама. Тест су попунили и већи број студената оријенталистике, што се види по њиховим реакцијама које указују на добру упућеност у оријенталне појмове. Учествовало је укупно 654 испитаника, што смо сматрали да је довољно, имајући у виду закључак руских статистичара да за успешно истраживање вербалних асоцијација треба прикупити минимум 500 реакција на сваки задати стимулус [Драгићевић 2010а: 40], те да се асоцијативна поља са најмање 500 реакција могу сматрати „материјализованим обликом језичке свести просечног савременог говорника” [Стефановић 2013: 285]. Подаци које смо прикупили су пребројани, груписани према учесталости и тематским групама, а потом анализирани према различитим критеријумима.

Методологија прикупљања података и њихове обраде представљена је на конференцији „Оријенталистика – јуче, данас, сутра”, одржаној 8. и 9. децембра 2016. године на Филолошком факултету у Београду [Gligoriјевић 2019]. Овом конференцијом Катедра за оријенталистику обележила је јубилеј свог постојања, деведесет година откако је утемељивач наше научне оријенталистике, Фехим Бајрактаревић (1889–1970) основао Семинар за оријенталну филологију на Филозофском факултету Универзитета у Београду [Митровић 2019: 11].¹ Овај јубилеј био је повод да се запитамо какви судови, ставови и стереотипи на српском говорном подручју данас важе о земљама и народима Оријента, чији су језици и књижевности постали предмет изучавања Семинара.

Са европоцентричног становништа, појам Оријента врло је широк и обухвата нејасно одређен географски простор, о чему је у својој „експлозивној књизи” *Оријентализам* (1978) говорио Едвард Саид (Edward Said, 1935–2003), вишеструко даровити неооријенталиста са Запада [Tanasković 2019: 275]. Саид је приметио да се оријенталиста занима за исламски закон једнако као и за кинеске дијалекте или индијске религије, те да се појам „оријенталног” односи на аматерски или професионални ентузијазам за све што је азијско, а што је синонимно егзотичном, мистериозном, дубоком, исконском [Said 2008: 71–72]. Ипак, при васпостављању оријенталних студија на поменутом Семинару, Бајрактаревић се определио за концепцију исламолошке оријенталне филологије, која је подразумевала изучавање језика и књижевности само народа исламског цивилизацијског круга – Арапа, Турака и Персијанаца [Митровић 2019: 11]. За исте ове народе, њихове језике и земље ми смо се определили када смо састављали списак стимулуса за асоцијативни тест.

До сада је објављено више радова у којима смо анализирали податке добијене у овом асоцијативном тесту. Анализирани су реакције на стимулусе *арайске земље*, *Турска* и *Иран* [Gligoriјевић 2018], *арайски*, *иџурски*

¹ Семинар је основан 1926. да би се 1960. године издвојио из Филозофског и пренео на новоосновани Филолошки факултет. Тада је настала Катедра за оријенталистику на којој су се формирале Групе за оријенталну филологију, арапски језик и књижевност и турски језик и књижевност [Митровић 2019: 11].

и *персијски језик* [Глигоријевић 2018], *Араји* и *Арајин* [Глигоријевић 2017], *Турци* и *Турчин* [Глигоријевић 2020]. Циљ овог рада је да анализира и последња два стимулуса обухваћена датим тестом, а то су лексеме *Персијанци* и *Персијанац*, уз поређење резултата с другим етнонимима из теста. Због економичности, на неким местима у раду ове лексеме обележаваћемо скраћеницама *ПИ* и *ПЦ*.

ДРУГА ИСТРАЖИВАЊА СТЕРЕОТИПА КОД НАС

Треба поменути и следеће радове у којима се анализирају српски стереотипи о другим народима – о Кинезима [Благојевић 2009], Русима [Пипер 2010; Микетић и др. 2013], Немцима [Гашић 2008; Драгићевић 2010б; Микетић и др. 2013], Јапанцима [Драгићевић 2010б], Американцима, Црногорцима, Французима, Турцима, Енглезима, Јеврејима, Бошњацима, Ромима, Хрватима, па и о Србима [Микетић и др. 2013]. Анализирани су и стереотипи Грка [Благојевић 2008] и Немаца [Драгићевић 2010б] о нама. Предмет анализе били су и следећи стимулуси: *српски*, *руски*, *енглески*, *хрватски*, *бошњачки* [Пипер 2010], *Косово* [Пипер 2009] и *Америка* [Драгићевић 2010б], што је такође значајно, јер наши стереотипи, ставови и судови о овим лингвонимима и топонимима уједно показују и шта мислимо о њиховим говорним представницима.

Већина ових истраживања као полазну основу користи *Асоцијативни речник српскога језика* [Пипер и др. 2005] и *Обрајни асоцијативни речник српскога језика: Од реакције ка стимулусу* [Пипер и др. 2011], чији су аутори објавили и више радова теоријско-методолошког или експланаторно-дескриптивног типа, повезаних са овим речницима. *Асоцијативни речник* је обухватио шест стотина стимулуса, а за сваки стимулус прикупљено је по осамсто реакција. На месту испитаника нашли су се студенти различитих факултета и ученици већег броја гимназија у Србији, а истраживање је вршено током 2002. и 2003. године. На месту стимулуса у *Асоцијативном речнику* се налази укупно 27 етнонима, лингвонима и топонима (узели смо у обзир само називе држава), али и мноштво других врста речи које се могу анализирати у различитим микро- и макролингвистичким истраживањима.

О ВЕРБАЛНИМ АСОЦИЈАЦИЈАМА УОПШТЕ

П. Пипер је вербалне асоцијације одредио као „[в]езе међу речима које се испољавају као употреба једне речи која има за последицу активирање знања о некој другој речи или изразу” [2009: 85]. Вербалне асоцијације прикупљају се методом асоцијативног теста, у којем се од испитаника тражи да одговоре првом реакцијом које се прве сете када прочитају или чују одређени стимулус. Оне могу бити *контролисане*, када се од испитаника тражи да наведу одређену врсту речи или одређени семантички однос између стимулуса и реакције, и *слободне*, када никаква ограничења у избору лексике не постоје. Слободне асоцијације могу бити *континуиране*,

када се од испитаника тражи да одговоре што већим бројем реакција, и *дискретне*, када се од испитаника очекује да дају само један одговор. Добијени одговори се затим пребројавају, слажу према учесталости и анализирају према различитим критеријумима [Драгићевић 2010а: 23, 43–46, 157]. Обично се анализира центар асоцијативног поља (најчешћи, прототипични асоцијат), потом језгро (најчешће асоцијације које формирају структуру стереотипа) и периферија. Посматра се учесталост асоцијација (две, три до пет реакција са највећом учесталошћу), разноврсност асоцијација, идиосинкратичност одговора (број реакција које се јављају само једном), број омисија (случајева у којима није наведена никаква реакција), заступљеност и развијеност појединих тематских група у асоцијативном пољу и слично [Драгићевић 2010а: 46–47; Пипер 2005: 14].

Шта год неко претпостављао о могућим асоцијацијама неке речи, не би могао тако егзактно и документовано описати место те речи у мрежи вербалних асоцијација, како је то могуће у форми асоцијативног речника, истиче Пипер [2009: 86]. Анализом материјала из асоцијативног речника може се добити „најпотпунија слика језичке свести савремених говорника, другачије тешко доступна анализирању” [Кончаревић 2015: 11]. Ипак, асоцијативна метода има и својих слабости. Будући да се заснива на статистици, није довољно објективна, па је важно укрштати ову методу са другим лингвистичким методама [Драгићевић 2010а: 23].

Р. Драгићевић наводи да се међу првим значајнијим експерименталним истраживачима асоцијација у литератури наводе Кент и Розанов (G. N. Kent and A. J. Rosanoff), који су 1910. године анкетирали хиљаду америчких испитаника путем теста слободних асоцијација. У западним земљама вербалне асоцијације пре свега се везују за експерименталну психологију. Међу значајније истраживаче вербалних асоцијација, судећи по цитираности, спадају Палермо и Џенкинс (D. Palermo and J. Jenkins 1963), Џонсон (P. E. Johnson 1964), Диз (J. Deese 1965), Ентвајл (Entwisle 1966), Крамер (Ph. Cramer 1968), Салај и Диз (L. Szalay and J. Deese 1978) и други. На основу година издања ових и других аутора, Р. Драгићевић закључује да су се истраживачи у западним земљама (пре свега у Северној Америци) асоцијацијама најинтензивније бавили током шездесетих и седамдесетих година 20. века. Интересовање за асоцијације пренето је и на источноевропске земље, где су током деведесетих година објављени бројни асоцијативни речници. Овде се посебно истичу Ј. Н. Караулов, Н. В. Уфимцева, Ј. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов и Г. А. Черкасов, који су учествовали у изради *Руској асоцијативној речника* (1994). Након тога, појавили су се слични речници за бугарски, белоруски и украјински, у оквиру пројекта *Словенски асоцијативни речник* [Драгићевић 2010а: 47–48; 2010в: 109; Стефановић 2005: 23].

У нашим научним круговима могу се издвојити три рада у којима се методом асоцијација долази до резултата, пре свега из области психолингвистике и педагогије, а посредно из области лингвистике, социологије и других области. Смиљка Васић је у тесту контролисаних асоцијација тражила од испитаника (ученика основних школа из сеоских и градских

средина и града Београда) да напишу супротан придев за четири речи-стимулуса (*велик, добар, црн, слободан*). У монографији *Развојне говорне норме у наше деце* (1976), она је дошла до резултата са становишта развојне психологије (утврдила је когнитивни развој деце у вези с категоријом супротности), психоллингвистике (допринос изучавању развоја говора код детета), социоллингвистике (разлике у развоју говора код деце из градске и сеоске средине), као и семантике (допринос изучавању антонимије). Дакле, њеним тестом показано је да се може доћи до „мултидисциплинарних сазнања о проблему супротности” [Драгићевић 2010а: 48–49; 2010в: 110]. Слободанка Гашић-Павишић је у монографијама *Слободне асоцијације речи код деце, карактеристике и педагошке импликације* (1981) и *Асоцијативне норме за предшколски узраст* (1984) испитала процес развоја значења лексема и дала допринос проучавању синтагматске и парадигматске везе међу лексемама. Она у својим истраживањима даје допринос педагогији и развојној психологији (осветљава се развој настанка лексема; утврђују се синтагматске и парадигматске везе међу лексемама) [Драгићевић 2010а: 50; 2010в: 111].

У нашој земљи, током последње две деценије, испитивањем вербалних асоцијација највише су се бавили лингвисти П. Пипер, Р. Драгићевић и М. Стефановић, као што је већ речено. Они су показали да се материјал из асоцијативних речника може користити за истраживање лексичког значења (конотације, антонимија, полисемија, синонимија, творба речи и слично), концептуализације емоција (на пример, љутња, туга, страх) и у културолошким истраживањима (као што је анализа неких стимулуса који се сматрају уско повезаним са одређеном земљом, нацијом, културом). Ова метода се даље може користити као база за истраживања у синтакси (рецимо, утврђивање врсте односа између облика стимулуса и реакције), когнитивној социологији (на пример, формирање наших представа о другим народима), психоллингвистици (изучавање организације лексема у нашем менталном лексикону), маркетингу (да би се видело које су најчешће асоцијације на одређену реч код одређене циљне групе), глотодидактици (на пример, вежбе за развијање вокабулара) итд. [Драгићевић 2010а: 23, 43–44; Пипер 2003а: 26; Стефановић 2005: 23]. Детаљну анализу проучавања асоцијација у психологији, филозофији и лингвистици дао је П. Пипер [2003б].

ПОЈАМ СТЕРЕОТИПА И ПРИМЕНА АСОЦИЈАТИВНЕ МЕТОДЕ У ЊИХОВОМ ИСТРАЖИВАЊУ

Појам стереотипа данас је интердисциплинаран. Развијен је на тлу социологије и друштвене психологије, а постао је предмет анализе и са становишта комуникације, историје књижевности и културе, па чак и филозофије језика [Бартмињски 2011: 169]. Првобитно, реч *стереотип* је у типографији означавала „металну плочу, одливену с матрице, која представља тачну копију типографског слога” [Клајн и др. 2008: 1182], док почетком 20. века, Волтер Липман (Walter Lippmann) није ову реч употребио

у фигуративном значењу, називајући њоме упрошћене слике света које омогућавају да свет изгледа разумљивије него што заиста јесте. „Такве схематизоване слике одговарају одређеним човековим суштинским психолошким потребама и представљају производ културе” [Бартмињски 2011: 171].

Липман је у својој пионирској књизи *Јавно мњење (Public Opinion)* указао на двоструку функцију стереотипа: психолошку и друштвену. Психолошка функција односи се на напор да се спозна свет око нас, при чему нам је потребна економичност. Напорно је упознавати све ствари детаљно и сваку особу појединачно, без уопштавања. Брзо се живи, па људи немају ни времена ни прилике да оно што им је мало познато упознају детаљно. Човек не може да усмери пажњу на све што га окружује, тако да је одређена униформност неизбежна. Занимљиво је Липманово запажање да би напуштање свих стереотипа осиромашило људски живот [Lippmann 1998: 88–90]. Што се тиче друштвене функције стереотипа, она се односи на одбрану наше позиције у друштву. Одређени стереотипи спадају у нашу традицију – друштво у којем живимо обликује своју стварност према одређеним стереотипима и ми се томе прилагођавамо. На тај начин имамо осећај припадности датом друштву [Lippmann 1998: 95].

Бартмињски наводи да је питање суштине и функција стереотипа постављано углавном у радовима из области социологије, психологије и филозофије језика и да су на њега давани различити одговори, у зависности од тога да ли је појава довођена у везу са социјалним контекстом, психолошким контекстом или контекстом епистемолошких проблема [Бартмињски 2011: 171]. Када су у питању истраживања стереотипа, он истиче да је у радовима социолога и етнолога који развијају Липманову концепцију дошло до сужавања истраживачке перспективе, као последица наглашавања „чињенице да постоји веза између стереотипа и човекових понашања и да се на основу стереотипа обликује одређена слика друштвене стварности” [Бартмињски 2011: 173]. Бартмињски наводи ставове представника пољске школе која се бавила проучавањем стереотипа. Социолог Јан Станислав Бистроњ (Jan Stanisław Bystron) стереотипе види као „тенденцију друштвених група ка идеализовању себе и својих”, а Јозеф Халасињски (Jozef Halasinski) их посматра као „слике-скраћенице” за које су везани позитивни или негативни емоционални комплекси, те као „дефиниције на којима се заснива читав друштвени поредак, у којем свако има своје одређено место”. Антоњина Кљосковска (Antonina Kłoskowska) је показала како проучавање стереотипа води као аксиолошким закључцима, покренувши тако битан правац у социолошким разматрањима стереотипа [Бартмињски 2011: 173–175].

За Адама Шафа (Adam Schaff), стереотипи су „вредносни судови (негативни или позитивни) повезани са убеђењем”. Према Шафу, стереотип има четири функције: 1) функција социјалне интеграције, 2) одбрамбена функција, 3) идеолошка и 4) политичка функција. За Уту Квастхоф (Uta Quasthoff), стереотип је „вербални израз убеђења намењеног друштвеним групама или јединкама које су чланови тих група, убеђења исказаног у

логичкој форми суда који приписује некој класи особа одређена својства или начине понашања – или их одриче – са тенденцијом емоционалног вредновања и на безпоговоран, упрошћен и генерализујући начин”. Хилари Патнам (Hilary Putnam) стереотип посматра као „конвенционалну (често тенденциозну) представу у свакодневној језичкој употреби, која може бити врло нетачна, о томе како неко X изгледа, како дела, какво је” [Бартмињски 2011: 177–189]. Стереотипе можемо одредити и као „упрошћене менталне представе о датим појавама везане за когнитивну компоненту ставова”, истиче Бугарски [Bugariski 2005: 45].

Бугарски запажа да је у науци доскора превладавала склоност да се стереотипно мишљење изједначава са пуким незнањем и предрасудама, те су уврежени стереотипи унапред одбацивани као лажни, негативни и штетни [Bugariski 2005: 45]. Међутим, данас се сматра да неки стереотипи могу бити истинити и позитивни па су због тога несумњиво корисни. „[О]ни су заправо когнитивни путокази, јер подстичу сазнајно битне процесе категоризације света у којем живимо” [Bugariski 2005: 45]. Стереотипи „постоје тамо где постоји потреба за категоризовањем или типизирањем, а тенденција ка њима увек је јача онда када се о датој појави зна мање или недовољно” [Vlahović 1997: 63]. Описујући стереотипе, Бугарски наглашава да „[б]ескрајно и континуално шаренило ствари и појава које нас окружују, као и садржаја наше свести, захтева да им наметнемо некакву менталну структуру, да их сврстамо у категорије по сличности, како бисмо их, тако поједностављене и типизирани лакше прихватили и разумели” [Bugariski 2005: 45].

Како наводи Р. Драгићевић [2010а: 101], постоје стереотипи којих су свесни сви говорници нашег језика, као и они којих смо несвесни. Поред тога, стереотипи могу бити утемељени на реалним својствима или на непостојећим особинама онога о коме или о чему гајимо стереотип. „Сви смо, на пример, свесни стереотипа о реалним или замишљеним особинама животиња и биљака, свесни смо и ’националних предрасуда’ о особинама појединих етника или рођака, о симболици боја итд” [Драгићевић 2010а: 101]. Стереотипи говорника неког језика понекад могу бити толико јаки, да то оставља последице и на етнониме или етнике, па они могу попримити одређене компоненте значења, пре свега конотацију. Наиме, етнониме и етници обично имају способност именована, али не и означавања. Они могу „испунити” свој семантички садржај значењем које се заснива на колективној експресији, што се дешава под утицајем јаке афективности изазване ванјезичким околностима [Драгићевић 2010а: 101–102, 113; 2010б: 203; 2010в: 23; 2018: 167].

„Етнокултурни стереотипи могу се дефинисати као веровања да су одређене црте или деловања карактеристика одређене друштвене групе и као такви репрезентују субјективна очекивања индивидуе” [Микетић и др. 2013: 109]. Они су до пред крај осамдесетих година прошлог века били „на маргинама академског интереса друштвених научника”, као помоћни инструмент психолошког и комуникацијског растерећења, да би се у деведесетим годинама, циљно стварани и медијски распиривани,

претворили у „важну полуку политичке манипулације и мобилизације” [Vukadinović 2002: 3].

У истраживању етнокултурних стереотипа, асоцијативна метода се може користити с великим успехом [Драгићевић 2010а: 50]. Ова истраживања, иако не морају увек бити сасвим поуздана, ипак „фиксирају слику реалног стања у одређеном времену” [Драгићевић 2010б: 204]. Пипер истиче да „[е]гзактан увид у етнокултурне стереотипе различитих народа, исказане у њиховим језицима, може, поред осталог, да послужи као један од индикатора ставова појединих народа и култура према другима” [Пипер 2003а: 23; 2010: 230].

СТИМУЛУС ПЕРСИЈАНЦИ

Испитивање стимулуса *Персијанци* показало је дисперзију асоцијативног поља на 697 реакција, од чега су 324 различите. Укупно 628 реакција биле су прве реакције на задати стимулус, док број континуираних реакција износи 69. Број идиосикратичких одговора износи 236. Навешћемо све реакције са бројем понављања на крају низа. Код реакција које се јављају само једном нећемо наводити никакав број.

иџеих 39; *Иранци* 31; *историја* 25; *рајници* 19; *Иран*; *иџеиси* 18; *култура* 16; *рајови*; *царство* 9; *древни народ*; *Ксеркс*; *нишџа*; *освајачи*; *цивилизација* 8; *Дарије*; *народ*; *не знам*; *џиџи* 7; *Вавилон*; *Персијско царство*; *рај*; *ћилим* 6; *војници*; *војска*; *мачка*; *мачке*; *поезија*; *Термопил* 5; *Александар Велики*; *Грци*; *залив*; *ирански народ*; *коњаници*; *људи*; *Персија*; *Спарџа*; *спара цивилизација*; *спари народ*; *филм* 4; *Алибаба*; *борци*; *злаџо*; *Кир Велики*; *коњи*; *муслимани*; *иерсијске мачке*; *иерсијски језик*; *Персијски залив*; *иусџиџа*; *спари*; *традиција*; *шах* 3; 300; *Азија*; *Александар Македонски*; *антиџа*; *Аријеџци*; *Блиски исток*; *боџаџа историја*; *врџови*; *јосџода*; *Грчко-иерсијски рајови*; *далеко*; *древна култура*; *Есхил*; *занимљиви*; *Зараџусџра*; *Ирак*; *изумрли народ*; *књижевности*; *коџе*; *леџи људи*; *Месопотамија*; *мистерија*; *наџа*; *нејознаџо*; *образовани*; *освајања*; *Персејолис*; *иерсијски иџеиси*; *рајоборни*; *Сасаниди*; *Спарџанци*; *спара култура*; *спара слава*; *џурбан*; *ћилими*; *уметности* 2; 1001 *ноћ*; *Абу Нувас*; *аџаџо-ласи*; *Аладин*; *Аладин и чаробна ламџа*; *Аладини*; *алфабеџ*; *Амин Малуф*; *антиџчка војна сила*; *антиџчки свеџ*; *Араџи*; *асџрономија*; *аџомска бомба*; *Баџар ибн Бурџ*; *базари*; *бели*; *биџка*; *биџка код Саламине*; *боџаџа историја и култура*; *боџаџи*; *боџаџиџи људи*; *боџаџо културно наслеђе*; *боџаџи-ство*; *боџовски*; *борба*; *борци за воду (добра историја водопривреде)*; *брак Евроџе и Азије*; *брџиви*; *велики народ*; *види џод Араџин*; *волела бих да џоџзнам*; *Гаџамела*; *џениџивне везе*; *џласни*; *јосџоџримљиви*; *џовна*; *Грчко иерсиски рајови*; *далека историја*; *Дарије III*; *Дарије Велики*; *давнина*; *два иерсијска мачора*; *двоколица*; *дивни људи*; *диџломаџиџа*; *добри људи*; *доследни култури*; *досџоџансџивен народ*; *досџоџансџивени*; *древна Персија*; *древни рајници*; *древно*; *дрџава*; *џене у дрџом џлану*; *џрџиве Заџада*; *џуџи*; *заџедница*; *зализани*; *зачини*; *зелено*; *земљане куће у џусџиџи*; *зороасџриџанци*; *зороасџризам*; *Ибн Сина*; *измиџљена иреџња Американџима*; *изоловани*;

изумрли; Индија; Индијанци; Индо европљани; интелигенци; интересантни; Иранци у Каијару; ирански народи; Ирачани; исто што и Иранци?; језик; камиле; књижевници; колевка цивилизације; комични; конзервативни; коњица; коља; краљ Дарије; краљевство; Леонида; леја одела; леи; лисице; лукавост; људи из Персије; маија; мали; мало знам о њима; мајемајика; мајемајичари; мајеријал; мајерњи говорници персијског језика; мачеви; мачићи; мачори; мевали; медицина; минђуша; минијатуре; мистика; мистични; мистично; мноштво; мноштво боја; мноштво рајника са луком и сирелом; моћ; мудраци; муџахедини; најмнољуднији ирански народ; народ вредан поштовања; народ који говори персијски језик; не осећам никакву блискост; не постоје?; недовољно познајо; немам; необични; непознати; непостојећи народ; непријатељи Византије; нестала цивилизација; несхваћеност; ниски, не знам зашто; нису Араји; нису гео НАТО-а; нуклеарна бомба; њихове одоре; Омар Хајам; ојет лекција из историје; ојет њих; ојет филм 300; Оријент; освајање; оснивачи старе развијене културе, посебно песничтво; перла; перо; перзијски; Персијанац; персијски; персијски њих; песак; песници; пијаца; писци; племе; племени народ; племени; плес око вајре; побожни; појма немам; поносни; праве њихове, мараме; праисторија; преоптерећени исламом; пријатељи; Принц Перзије; принц Персијски црпани; прошлост; пустињаци; рај са Ашином; рајоборан народ; рајовања; револуција; рељеф; Роксанда; Руми; Руско-персијски рај; Сафавиди; Сахара; све мени ово исто; свейло; сила; сиромашан народ; сиромаштво; сјебаце их Спартијанци; скоро Араји; скромност; сличан арајском језику?; слични нама; слова; слоновиди из Агеа хааха; смећни људи; срећено друштво; средњи век; станошници древног царства; стар народ; Стара Грчка; стари ирански народ; старост; Суецки канал; сујер су; сусреј са Леонидом у Термопилу; тајновитост; тамношћина; тврдо орах; тврдо; њихови; Техеран; његово освојиви; трговина; трговци који се ценкају; Турци; ћелави; убиство; уметници; ујорни; учени људи; учењаци; учење; филм 300; филозофија; флоја; Хесиод; храброст; храна; хришћанство; Цијани; црни; црнци; чај; чудни; шарени; шахови; шизам; шити; dafiq; Prince of Persia; still Sparta!!!; Termopile; this is SPARTA!!!!.

СТИМУЛУС ПЕРСИЈАНАЦ

Испитивање стимулуса Персијанац показало је дисперзију асоцијативног поља на 686 реакција, од чега је 300 различито. Укупно 633 реакције биле су прве реакције на задати стимулус, а забележено је 53 континуиране реакције. Број идиосинкратичких одговора износи 234.

њих 90; Иранац 39; Иран 29; мачка 22; Дарије; Ксеркс; принц; рајник 17; Персија 14; историја 13; Аладин 12; човек 9; не знам; ништа; ћилим 6; мачак; Заратустра; Принц од Персије; Руми 5; војник; персијски њих; пустиња 4; Грк; еџотика; злато; Ирак; Јаков; камиле; коњ; персијска мачка; песак; рај; Спарта; стар; филм 300; Хомеини; царство; чалма; човек из Персије; Prince of Persia 3; Александар Велики; Арајин; брага; Вавилон;

Шаханџах Арјамехр Мухамед Реза Пахлави; шахисџа; Шемси Тебризи; Assassin; Ibn al Muqafa; khajit rasa (igrica Skyrim); Mahmoud Ahmadijad; n00b; this is Sparta!!!!.

АНАЛИЗА ПРИКУПЉЕНИХ РЕАКЦИЈА ПО ТЕМАТСКИМ ГРУПАМА

Колокације у центру асоцијативног поља

Колокација *персијски џејих*, као стереотипски спој речи била је најчешћа асоцијација наших испитаника на оба стимулуса. Код стимулуса *Персијанци* лексема *џејих* јавља се 39 пута. Уколико се њој додају и реакције *џејиси* 18; *персијски џејиси* 2; *ојеј џејих*; *персијски џејих*, онда овај појам са 61 реакцијом чини убедљиво најфреквентнију асоцијацију. Овде би било упутно поменути и реакције *праве џејихе*, *мараме* и *џејисари*, као и синоним за тепихе у реакцијама *ћилим* 6 и *ћилими* 2. Укупно узев, број реакција у овој тематској групи износи 71, што чини 10,2% од укупног броја прикупљених реакција. Код стимулуса *Персијанац* лексема тепих јавља се чак 90 пута. Уколико јој додамо и следеће реакције: *персијски џејих* 4; *џејих* :) 2; *џејиси*; *џејих* :-); *џејих из Персије*, онда број реакција износи чак 99. Заједно са другим реакцијама које садрже лексему *џејих* или њене синониме, ова тема броји укупно 114 реакција, што чини 16,6% од укупног броја прикупљених реакција на дати стимулус: *ћилим* 6; *продавац џејиха* 2; *везе џејих*; *дилер џејиха*; *израђивач џејиха*; *лејџећи џејих*; *лејџећи ћилим*; *лејџи на џејиху*; *човек који седе на ћилиму*. Када говоримо о колокацијским спојевима, вредно је помена и то да је спој *персијска мачка*, изазвао је значајан број реакција везаних за мачке: (ПИ: *мачка*; *мачке* 5; *персијске мачке* 3; *два персијска мачора*; *мачићи*; *мачори*. ПЦ: *мачка* 22; *мачак* 5; *персијска мачка* 3; *мачор* 2; *мачке*).

Ратовање

Ратовање чини највећу тематску групу. Најфреквентније су реакције са морфемом рат (ПИ: *рајници* 19; *рајови* 9; *рај* 6; *рајборни* 2; *мноштво рајника са луком и сџрелом*; *рајборан народ*; *рајовања*. ПЦ: *рајник* 17; *рај* 3; *асирски рајник са којљем*; *божији рајник*; *рајник на слону*; *рајници*), уз асоцијације на конкретне ратове (ПИ: *Термоил* 5; *Сјарџа* 4; *Грчко-персијски рајови*; *Сјарџанци* 2; *бијка код Саламине*; *Гаујамела*; *Грчко персиски рајови*; *рај са Ајином*; *Руско-персијски рај*; *сјбаше их Сјарџанци*; *Сјара Грчка*; *сусрећ са Леонидом у Термоилу*; *still Sparta!!!*; *Термопиле*; *this is SPARTA!!!!*. ПЦ: *Сјарџа* 3; *бијка код Термоила*; *Грчко-персијски рај*; *грчко-персијски рајови*; *марайон*; *Марайонско поље*; *Сјарџанац*; *Троја*; *this is Sparta!!!!*), потом реакције које се односе на наоружање (ПИ: *којље* 2; *ајомска бомба*; *двоколица*; *којља*; *мачеви*; *нуклеарна бомба*. ПЦ: *злајни џијџи*; *лук и сџрела*; *мач*; *оклој*; *оружје*; *сјаринска ојрема за борбу*), као и друге које укључују ратна

дејства, њихове актере, последице и сл. (ПИ: *освајачи* 8; *војници*; *војска* 5; *Грци*; *коњаници* 4; *борци*; *коњи* 3; *освајања* 2; *бишка*; *борба*; *коњица*; *не-иријашељи Византије*; *освајање*; *иешко освојиви*; *сила*; *убисиво*; *флота*. ПЦ: *војник* 4; *Грк*; *коњ* 3; *слон* 2; *брод*; *војници*; *коњи*; *иврћава*). Овој тематској групи могли би се додати и антропоними који се односе на историјске личности, учеснике ратова (ПИ: *Ксеркс* 8; *Дарије* 7; *Александар Велики* 4; *Кир Велики* 3; *Александар Македонски* 2; *Дарије III*; *Дарије Велики*; *краљ Дарије*; *Леонида*; *Роксанда*. ПЦ: *Дарије*; *Ксеркс* 17; *Александар Велики*; *Кир*; *Кир Велики*; *краљ Дарије*; *Херхес* 2; *Александар Македонски*; *Дарије*; *Дарије I*; *Зеонид*; *Крез*; *Леонида*; *Тахмаси*; *цар Дарије*).

Историја

Ова тематска група не може се прецизно одвојити од претходне, будући да су поменути ратови, њихови учесници и опрема углавном везани за историјски контекст. Међу реакцијама испитаника фреквентно се јавља реч *историја* (ПИ: *историја* 25; *бојања историја* 2; *бојања историја и култура*; *борци за воду (добра историја водопривреде)*; *далека историја*; *ојей лекција из историје*; *ираисторија*. ПЦ: *историја* 13; *историја бојања*; *историја вина*; *лекције из историје*; *славна историја*; *човек бојање историје*), уз бројне друге реакције које се односе на прошлост (ПИ: *антика* 2; *античка војна сила*; *антички свети*; *давнина*; *иошлоси*; *средњи век*. ПЦ: *антика*; *архаично*, *иошлоси*). У вези с тим треба напоменути да се за овај народ најчешће везују придеви стар (ПИ: *стиара цивилизација*; *стиари народ* 4; *стиари* 3; *стиара култура*; *стиара слава* 2; *стиар народ*; *стиароси*. ПЦ: *стиар* 3; *стиара цивилизација* 2; *стиановник стиаре државе*; *стиари век*; *стиари народ*; *стиарина*) и древан (ПИ: *древни народ* 8; *древна култура* 2; *древна Персија*; *древни рајници*; *древно*; *стиановници дрвнот царства*. ПЦ: *древна*; *древна арайска земља*; *древна Персија*; *древна цивилизација*; *древни*; *древни народ*; *древнос*). Ту су и историјски локалитети и старе државе: ПИ: *царство* 9; *Персијско царство*; *Вавилон* 6; *Персија* 4; *Месопотамија*; *Персеолис*; *Сасаниди* 2; *краљевство*; *Персијанац*; *Сафавиди*. ПЦ: *Персија* 14; *царство* 3; *Вавилон*; *Персијско царство*; *Персис* 2; *краљ Персијског царства*; *Персеолис*; *Персијанка*; *иуи свиле*).

Интелектуално и културно наслеђе

Интелектуално и културно наслеђе Персијанаца чини још једну тематску групу која је вредна помена. Ова се група опет не може јасно одвојити од претходне, будући да је цела прожета историјским темама. Ту су асоцијације везане за *Хиљаду и једну ноћ*, поезију, научна достигнућа, значајне личности, књижевност и науку и слично томе. Што се тиче достигнућа персијског народа, посебно се издвајају наука и уметност (ПИ: *култура* 16; *иоезија* 5; *Алибаба* 3; *Есхил*; *књижевнос*; *уметнос* 2; *1001 ноћ*; *Абу Нувас*; *Аладин*; *Аладин и чаробна лампа*; *Аладини*; *Амин Малуф*; *асирономија*; *Баџар ибн Бурд*; *бојања културно наслеђе*; *Ибн Сина*; *књи-*

жевници; маймајика; маймајичари; медицина; минијајуре; Омар Хајам; оснивачи сја̀ре развијене кулја̀уре, посебно јесништво; јеро; јесници; јисци; рељеф; Руми; умејници; филозофија; Хесиод. ПЦ: Алагин 12; Руми 5; Ибн Сина; наука 2; 1001 ноћ; Авицена; бајка; библиотека; калиграфја; књиа; књие; кулја̀ура; лејтећи шејих; лејтећи ћилим; леји на шејиху; музика; Омар Хајам; Омар Хајам; Омер Хајам; јесник; Персеј; Плауј; Русјем; јријоведач; умејност; Хафиз Ширази; Хосеини; чаробна ламја; Цалалудин Руми Мевлана; Цалалудин Руми; Шемси Тебризи; Ibn al Muqafa).

Религија

Када говоримо о прошлости Персијанаца не можемо је одвојити од древне персијске религије, па је удео реакција везаних за зороастризам сасвим очекиван. У овој тематској групи јављају се и асоцијације на шиитски ислам, данашњу религију персијског народа (ПИ: *шиши 7; муслимани 3; Зарјусја 2; зороастријанци; зороастризам; мевали; муахедини; јреојјерећени исламом; хришћанство; шиизам; шиии. ПЦ: Зарјусја 5; Јаков 3; шии 2; Јаков Персијанац; Зороастер; зороастрејац; фарисејац; Assassin).*

Политика

Ова тематска група је везана за савремену политичку историју персијске државе и њене актере (ПИ: *Иранци 31; Иран 18; ирански народ 4; Ирак 2; дијломајија; држава; жрјве Зајада; измишљена јрејња Американцима; ирански народи; Иранци у Кајару; Ирачани; исто шјо и Иранци?; најмнољуднији ирански народ; нису део НАТО-а; револуција; сја̀ри ирански народ; Техеран. ПЦ: Иранац 39; Иран 29; Ирак; Хомеини 3; Реза Пахлави 2; Ајајолах Хомеини; Ахмадинежад; Есфакан; или мрзи Иран или ја обожава; ирански народ; Исламска револуција; Исфакан; Пахлави; сја̀ановник Ирана; човек иранској јорекла; човек из Ирана и околине; Шаханџах Арјамехр Мухамед Реза Пахлави; Mahmoud Ahmadinejad).*²

Вредносни судови и ставови

О персијском народу гајимо и разноврсне судове и ставове који се односе на памет, мудрост, достојанство, племенитост и друге позитивне особине (ПИ: *занимљиви; јосјода; образовани 2; велики народ; волела бих да ујознам; јосјојримљиви; дивни људи; добри људи; доследни кулја̀ури; досјојансјивен народ; досјојансјивени; иншелићенјини; иншјерсанјини; мураци; народ вредан јошјовања; јлемениј народ, јлеменијо; јоносни; јријашеји; сујер су; ујорни; учени људи; учењаци; учење. ПЦ: јосјојримство 2; вредноћа; јосјојдин; јосјојримљиво; добар човек; доследност;*

² Асоцијације на Ирак и Ирачане сврстали смо у ову групу, јер оне могу имати везе са паронимским односом лексема *Ирак* и *Иран*.

достѳојансѳивен/а; занимљив; инѳелиѳенѳан; инѳелиѳенѳни; инѳересанѳан; искрен; ѳубазно; мудри исѳочњак; образован; оѳмен; ѳамейѳни; ѳонос; ѳоносан, ѳреѳињеносѳ; ѳросвейѳеносѳ; фин човек; храбар).

Од неутралних ставова, коѳи укључују мноштво реакција са малом учесталосћу, издвајамо оне које овај народ описују необичним из нашег угла (ПИ: *мисѳерија 2; мисѳика; мисѳични; мисѳично; необични; ѳај-новѳиѳосѳ; чудни*. ПЦ: *еѳзоѳика 3; еѳзоѳичан; мисѳерија; мисѳериозан; чудан*), затвореним народом (ПИ: *конзерваѳивни; изоловани*. ПЦ: *конзерваѳивни; конзерваѳизам; изолован; ѳрадиѳионалан*) коѳи нам је стран и непознат (ПИ: *далеко 2; ПЦ: далеки; далеки сѳранаѳ; далеко; сѳранаѳ*), коѳи је миран (ПЦ: *мирна дуѳа; смирени исѳочњак*); лукав (ПИ: *лисице; лукавосѳ*), сиромашан (ПИ: *сиромашан народ; сиромашѳиво; скромносѳ*. ПЦ: *сироѳан*) и тврдоглав (ПИ: *ѳврд орах; ѳврд*).

Шта не знамо о Персијанцима?

Код стимулуса *Персијанци* забележено је 16 празних поља, као и 10 поља са интерпункцијским знацима (- / ... ?), што можемо схватити као одсуство реакције, уз следеће одговоре које такође можемо тумачити као одсуство реакције: *ниѳѳа 8; не знам 7; немам; ѳојма немам*. Код стимулуса *Персијанаѳ* број празних поља износи 12, број поља са интерпункцијским знацима 9, уз један број одговора које можемо схватити као одсуство реакције: *не знам; ниѳѳа 6; немам асоѳијацију 2; без асоѳијације; н/а; немам идеју; нисам сиѳурна*. Будући да је анкета рађена електронским путем и да се распоред стимулуса аутоматски мењао кад сваког испитаника, не можемо овакав резултат приписати замору испитаника пред крај анкете, већ као знак да многи испитаници немају никакву асоѳијацију на дате стимулусе.

Заступљене су и реакције које сведоче о недовољном познавању овог народа (ПИ: *изумрли народ; неѳознаѳо 2; изумрли; мало знам о ѳима; не ѳосѳоје?; недовољно ѳознаѳо; неѳознаѳи; неѳосѳојеѳи народ; неѳѳала цивилизација; даѳиѳ*. ПЦ: *зар јоѳ ѳосѳоји? изумрли народ; мало обавеѳѳења; не знам ниједноѳ; не ѳознајем ниједноѳ; не ѳосѳоји?; неѳознаѳ; неѳознаѳо; никад уѳознала*). Неки испитаници мешају Персијанце са другим народима из анкете (ПИ: *Араѳи; види ѳод Араѳин; нису Араѳи; све мени ово исѳо; скоро Араѳи; сличан араѳском језику?; Турѳи*. ПЦ: *Араѳин 2; Да ли је сличан Араѳину?; као Турѳин; комбинаѳија Араѳа и Турѳина*).

Разлог за непознавање овог етнонима вероватно лежи у чињеници се данас уместо етнонима *Персијанци/Персијанаѳ* више користе етници *Иранци/Иранаѳ*. Иако се често етноними поистовећују са етницима, постоји разлика – етници су називи становника насељеног места или земље, док су етноними имена народа, називи припадника народа [Клајн и др. 2008: 466].

Остале реакције

Значајан број реакција односи се на индустрију забаве, тј. познате филмове и видео-игре (ПИ: *филм 4; 300 2; филм 300; оѳеѳ филм 300; Прини*

Перзије; *ѝринц Персијски црѝани; слонови из Agea хааха*;³ *Prince of Persia*. ПЦ: *Принц од Персије 5; филм 300; Prince of Persia 3; видео иѝрица; ѝлумац; иѝрица "Принц Персије"; Принц Перзије; Принц Персије; филм; khajit rasa (igrica Skyrim)*). Потом, бројне чињенице и дефиниције (ПИ: *цивилизација 8; народ 7; људи 4; Аријевци 2; брак Евроје и Азије; заједница; Индо евроѝљани; људи из Персије; маѝерњи ѝоворници ѝерсијскоѝ језика; народ који ѝовори ѝерсијски језик; ѝлеме*. ПЦ: *човек 9; човек из Персије 3; ѝоворник фарси језика 2; маѝерњи ѝоворник ѝерсијскоѝ језика; надимак иѝриѝа ѝеља који се бави ѝерсијским језиком; особа из Персије; човек који је рођен и живи у држави у којој се ѝовори ѝерсијски језик*), реакције везане за физички изглед (ПИ: *леѝи људи 2; зализани; леѝи; мали; ниски, не знам заѝѝо; ѝамнойѝѝи; ћелави; црнци; црни*. ПЦ: *брага; ѝаман 2; аѝлајнер; бркаѝи; ѝѝѝа коса; зѝодан; леѝ; леѝоѝа; ѝлаве очи; реѝи и брага; ѝаман ѝен; ѝамниѝи ѝен; црн; црнац; црнци; чуѝаво*), одевање (ПИ: *леѝа одела; минђуѝа; ѝихове одоре; ѝурбан*. ПЦ: *чалма 3; крзно; народна ноѝња; ѝурбан*), професије (ПИ: *базари; маѝеријал; ѝијаца; ѝрѝовина; ѝрѝовци који се ценкају*. ПЦ: *бизнисмен; ѝљачкаѝ; ѝрѝовац*), потом реакције везане за животно окружење, обичаје, традицију, локалне реалије и све што употпуњава локални колорит (ПИ: *ѝѝѝиња; ѝрадиција 3; жене у друѝом ѝлану; зачини; земљане куће у ѝѝѝињи; камиле; маѝија; ѝесак; ѝлес око ваѝре; ѝѝѝињаѝи; Сахара; храна; чај*. ПЦ: *ѝѝѝиња 4; камила; ѝесак 3; дева; змија; куѝаѝѝило; ѝалаѝе; ѝѝѝињак; ѝоѝло; сређено друѝѝво*), уз боје (ПИ: *бели; жуѝи; зелено; мноѝѝѝво боја; ѝарени*. ПЦ: *ѝлава боја; ѝлаво; црвено-бело*), титуле (ПИ: *ѝах 3; аѝаѝолаѝи; ѝахови*. ПЦ: *ѝринц 17; ѝах 2; Аѝаѝолах; ѝринѝеза*) и друге мање тематске групе које нису посебно значајне за анализу.

ПОРЕЂЕЊЕ РЕЗУЛТАТА СА ДРУГИМ СТИМУЛУСИМА ИЗ АСОЦИЈАТИВНОГ ТЕСТА

Ако упоредимо етнониме *Персијанци* и *Персијанац* са другим етнонимима из нашег асоцијативног теста, приметимо одређене разлике. Етноними *Араѝи/Араѝин* и *Турѝи/Турѝин* су изазвали реакције које се могу разврстати у међусобно сличне тематске групе, са сличном учестаалошћу,⁴ уз бројне позитивне и негативне судове и ставове – негативне реакције су нарочито заступљене код пара *Турѝи/Турѝин* [Глигоријевић 2017; 2020].⁵ Стимулуси *Персијанци/Персијанац* изазвали су реакције које се могу сврстати у нешто другачије тематске групе, уз доминантне позитивне судове и ставове. Анализа реакција по тематским групама показује да се наше знање о Персијанцима више заснива на посредним изворима

³ Вероватно се мисли на видео-игру *The Age of Empires*, где се јављају персијски ратни слоновци. Познато је да су Персијанци користили слонове у ратовању, нпр. у бици код Гаугамеле.

⁴ Физички изглед, одевање, ратовање, религија, професије, хигијена, степен развијености, начин испољавања емоција, карактерне црте, однос према другима и друге мање групе.

⁵ Код оба пара стимулуса учестале су негативне реакције које се тичу хигијене, ниског степена развијености и карактерних црта.

– лекцијама из историје које смо учили, књигама које смо читали, масовним медијима и индустрији забаве – а мање на непосредним контактима, историјским и културним везама и туристичким путовањима. Због тога су ове реакције лишене јаке афективности изазване ванјезичким околностима, какву запажамо код пара *Турци/Турчин* а мање и код пара *Араји/Арајин*. Такође смо запазили да су стимулуси *Персијанци/Персијанац* изазвали исте реакције у центру оба асоцијативна поља, што није случај код парова *Араји/Арајин* и *Турци/Турчин*, где се центри асоцијативних поља међусобно разликују.⁶ То опет може бити последица одсуства јаке афективности и чињенице да лексеме *Персијанац/Персијанци* више именују него што означавају (да смо уместо етнонима *Персијанац/Персијанци* одабрали етнике *Иранац/Иранци*, можда би резултат био другачији).

Што се тиче резултата других аутора који су истраживали етнокултурне стереотипе [Gašić 2008; Драгићевић 2010б; Пипер 2010; Микетић и др. 2013], приметили смо да се позитивни судови и ставови ређе јављају него негативни. Разлог за то је избор стимулуса – обично су то били називи народа са којима смо имали неке ратне сукобе или конфликтне односе, па је сасвим очекивано да наши ставови о њима буду негативни. Негативну стереотипизацију ових народа додатно продубљују културни јаз, разлике у менталитету и медији који упорно понављају извесне представе о њима. С друге стране, постоје народи којима приписујемо већи број позитивних особина. То су народи с којима нисмо имали никаквих ратних сукоба и конфликта и са којима гајимо пријатељске односе.⁷

ЗАКЉУЧАК

Реакције у центру асоцијативних поља оба стимулуса изазване су језичким околностима. Лексеме *Персијанац* и *Персијанци* су код највише испитаника изазвале реакције инспирисане колокацијом *персијски џеџих*. Са нешто мањим уделом многи испитаници били су инспирисани и колокацијом *персијска мачка*. У језгру асоцијативног поља запажамо и фреквентне реакције на *Иран/Иранце*, историју и историјске личности.

⁶ *Араји – нафта, Арајин – црни/црн; Турци – Османлије, Турчин – бркови.*

⁷ Што се тиче истраживања које су спровеле Микетић и Ратковић-Стевовић, а које се заснива на стимулусима из *Асоцијативної речника*, примећено је да већина народа изазива претежно негативне асоцијације испитаника. Американци су *дебели* и *лџи*, Црногорци *лењи*, Енглези *хладни* и *ушијољени*, Бошњаци су *измишљен народ* и *издајце*, Немци су *насилни* и *агресивни*, Роми/Цигани *љрљави* и *сиромашни*, Јевреји *најтажни* и *тврдице*, а Хрвати *лоши људи* и *издајце*. Неки испитаници су чак и за Србе написали да су *људи* и *лџи*. За Французе нема изразито негативних асоцијација, већ доминирају оне везане за *романтику*, *традициозност* и *љубав*. У овом истраживању, Руси су окарактерисани као *поштован*, *православни брајски народ* [Микетић и Ратковић-Стевовић 2013: 116–121], а и код П. Пипера доминирају сличне позитивне асоцијације за Русе [Пипер 2010: 232–233]. И међу асоцијацијама на Кинезе упадљиво има више позитивних (односе се на *физички изглед*, *карактерне особине*, *марљивост* и *вештину*) [Благојевић 2009: 60]. Драгићевић у истраживању о Јапанцима каже да им се углавном приписују позитивне особине, као што су *шачност*, *прецизност* и *вредноћа*, док се Немцима више приписују негативне оцене, као што су *хладан*, *ружан*, *жуп* и *јеџав* [Драгићевић 2010б: 207, 209]. Гашић наводи да о Немцима највише гајимо негативан стереотип, као о „насилном суседу, увереном у своју супериорност” [Gašić 2008].

Од тематских група најзначајније су следеће: ратовање, историја, интелектуално и културно наслеђе, религија, политика и недовољно познавање, уз бројне позитивне или неутралне вредносне судове и ставове. Анализа реакција испитаника на стимулусе *Персијанац* и *Персијанци* у асоцијативном тесту је показала да је представа о Персијанцима у очима Срба претежно заснована на посредним изворима знања, као што су образовање, књиге и масовни медији. Поједине специфичности овог народа често су нашим испитаницима биле познате до танчина, а било је и доста оних којима је овај народ недовољно познат (или бар није познат под именом *Персијанци*). Реакције које смо прикупили о Персијанцима су, уопште узев, лишене јаке афективности и негативне стереотипизације. Утемељене су на историјским чињеницама и предањима и обавијене велом мистике и егзотике. За нас су Персијанци древни ратници, оснивачи старе развијене културе, народ са богатим научно-уметничким наслеђем, потомци значајних историјских личности и носиоци бројних позитивних особина, као што су памет, мудрост, достојанство, племенитост и многе друге.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бартмињски, Жежи (2011). *Језик – слика – свей*. Приредио Дејан Ајдачић. Превод Марта Бјелетић. Београд: SlovoSlavia.
- Благојевић, Гордана (2008). Етнички стереотипи у Србији – Срби виђени очима савремених Грка. У: Зорица Дивац, *Слике културе некад и сад*. Београд: Етнографски институт САНУ, 125–131.
- Благојевић, Гордана (2009). Савремени стереотипи Срба о Кинезима у Београду: Када кажеш Кина, мислим Блок 70 или... . *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 128: 47–51.
- Глигоријевић, Ивана (2017). Шта Срби мисле о Арапима? *Наслеђе*, 38: 179–189.
- Глигоријевић, Ивана (2018). Хетеростереотипи о оријенталним језицима у мрежи вербалних асоцијација. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 48(1): 23–42.
- Глигоријевић, Ивана (2020). Истраживање етнокултурних стереотипа на примеру стимулуса *Турци* и *Турчин* у асоцијативном тесту. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 50(1): 129–145.
- Драгићевић, Рајна (2010а). *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије и Чигоја штампа.
- Драгићевић, Рајна (2010б). Лингвокултуролошка упоредна истраживања етнокултурних стереотипа. *Анали Филозофској факултету*, 22: 201–214.
- Драгићевић, Рајна (2010в). *Лексиколоџија српској језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2. издање.
- Драгићевић, Рајна (2018). *Српска лексика у прошлости и данас*. Нови Сад: Матица српска.
- Клајн, Иван и Милан Шипка (2008). *Велики речник српских речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Кончаревић, Ксенија, Ј. (2015). Језик о религиозности: методолошке схеме истраживања. У: Маја Ђук, Мелина Николић и Тијана Парезановић, *Култура у оцлегалу језика и књижевности*. Београд: Алфа универзитет, Факултет за стране језике, 11–26.
- Микетић, Сања Д. и Јелена Р. Ратковић-Стевовић (2013). Реакције испитаника из Косовске Митровице на етнониме као речи-стимулусе. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 43(1): 107–123.

- Митровић, Анђелка (2019). Катедра за оријенталистику. У: Анђелка Митровић, *Оријенталистика: јуче-данас-суџира*. Београд: Филолошки факултет, 11–27.
- Пипер, Предраг (2003а). Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи. *Славистика*, VII: 22–32.
- Пипер, Предраг (2003б). О проучавањима вербалних асоцијација. *Говор и језик*, 55–56.
- Пипер, Предраг (2009). Реч *Косово* и њене вербалне асоцијације у српском језику. *Даница*, 15: 85–94.
- Пипер, Предраг (2010). *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига, 3. издање.
- Пипер, Предраг; Рајна Драгићевић и Марија Стефановић (2005). *Асоцијативни речник српскога језика, Део 1, Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ и Филолошки факултет.
- Пипер, Предраг; Рајна Драгићевић и Марија Стефановић (2011). *Обраћни асоцијативни речник српскога језика: Од реакције ка стимулусу*. Београд: Београдска књига и Службени гласник.
- Пипер, Предраг (2005). О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису. У: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић (ур.), *Асоцијативни речник српскога језика, Део 1, Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ и Филолошки факултет, 7–18.
- Стефановић, Марија (2013). *Црква у асоцијативном систему српског језика*. У: Јасмина Грковић-Мејор и Ксенија Кончаревић, *Теоретско-методолошка истраживања словенских језика*. Београд: САНУ, 285–294.
- Стефановић, Марија (2005). Од асоцијативног речника према асоцијативној граматичи. У: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић (ур.), *Асоцијативни речник српскога језика, Део 1, Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ и Филолошки факултет, 23–55.
- Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Urednik Ivan Čolović. Beograd: XX vek.
- Gligoriјеvić, Ivana (2018). *Arapске земље, Iran i Turska* kao stimulusi u asociјativnom testu. *Анали Филолошког факултета*, 30(2): 185–201.
- Gligoriјеvić, Ivana (2019). Оријент и вербалним асоцијацијама на српском језику. Анђелка Митровић. *Оријенталистика: јуче-данас-суџира*. Београд: Филолошки факултет, 355–367. DOI: https://doi.org/10.18485/orijentalistika_jds.2019.ch24
- Lippmann, Walter (1998). *Public Opinion*. Second Printing. New Brunswick & London: Transaction Publishers.
- Said, Edward W. (2008). *Orijentalizam*. Prevod Drinka Gojković. Beograd: Biblioteka XX vek, 2. izdanje.
- Tanasković, Darko (2019). Treba li nam još orijentalistika? U: Анђелка Митровић, *Оријенталистика: јуче-данас-суџира*. Београд: Филолошки факултет, 273–287.
- Vlahović, Nina (1997). Stavovi o jeziku u okviru општих истраживања stavova. *Kultura*, 95: 61–77.
- Vukadinović, Đorđe (2002). Uvodnik. U: Đorđe Vukadinović, *Polni stereotipi*. Posebno izdanje 2. Beograd: Nova srpska politička misao, 3–4.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Gašić, Ranka (2008). *Srpski stereotipi o Nemcima i percepcija Evrope*. Доступно на: https://chdr-ns.com/pdf/documents/ranka_gasic.pdf. Приступљено: 3. 3. 2020.

COMMON SERBIAN STEREOTYPES ABOUT PERSIANS

by

IVANA R. GLIGORIJEVIĆ
Univeristy of Belgrade, Faculty of Philology
Department of Oriental Studies
Studentski trg 3, Belgrade, Serbia
ivanamali@fil.bg.ac.rs

SUMMARY: In this paper, we analyze the reactions collected in a word association test. A total of 654 respondents participated. The test included twelve stimuli related to Oriental peoples, languages and countries. The test was done through an online survey. The respondents cited words or word groups that first came to their minds while reading the given stimuli. We aimed to answer the question: what our knowledge of Oriental peoples is based on and what stereotypes and prejudices we hold about them. The attention is paid to two of the stimuli from the test – *Persians* and *Persian*. We look at the frequency and the variety of respondents' reactions. Furthermore, we analyze groups of reactions that belong to the same thematic field. Our results were compared with other ethnonyms from the same association test, which had previously been analyzed in other research papers. The most frequent reaction was carpet/carpets, due to the common collocation Persian carpet. Frequent reactions to Iran/Iranians, history and historical figures were also found. The most significant thematic fields are the following: war, history, intellectual and cultural heritage, religion, politics and numerous positive and neutral judgments and attitudes. Therefore, it seems that our stereotypes, judgments, and attitudes about Persians are based on secondary sources, rather than primary. As a result, they lack affective meanings and negative connotations. According to respondents' reactions, Persians are seen as ancient warriors, founders of an old culture and civilization, a nation with a rich cultural and intellectual heritage, descendants of significant historical figures and holders of many qualities, such as wit, wisdom, dignity, nobility, and other.

KEYWORDS: Verbal Associations, Association Test, Persian, Persians, Serbian Language

МОРАЛНА ОСУДА КОРУПЦИЈЕ

КАТАРИНА МАЈСТОРОВИЋ

Висока школа за пословну економију и предузетништво
Митрополита Петра 8, Београд, Србија
katarina77majstor@gmail.com

САЖЕТАК: Циљ рада је да се укаже на елементе моралне осуде корупције. Корупцију је могуће посматрати са различитих аспеката. Ипак, неоспорно је да корупција представља праксу која је са становишта закона и моралних стандарда недопустива. Након осврта на најзначајније узроке и последице корупције, указали смо на могуће проблеме правне регулације као механизма борбе против корупције. Изнет је став да је основ квалитетне стратегије, у том правцу, познавање начина на који се коруптивни поступак дешава, те је анализиран тај поступак и указано на његову етичку димензију. Предуслов слабљења корупције представља јасна свест о приоритету моралног разлога у одлучивању сваког појединца. У раду је заступано становиште да је забрана корупције савршена дужност, те да се као закључак намеће да је неопходно да се оснаживање друштва креће од поновног успостављања хоризонта базичних моралних вредности код сваког појединца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: корупција, мито, поступак, морални интегритет, савршена дужност

ОПШТЕ СМЕРНИЦЕ О ПОЈМУ КОРУПЦИЈЕ

Велика превирања у економској сфери као и општа клима друштвене отуђености и материјалне несигурности нарочито погодују системском карактеру корупције. Као узроци корупције обично се наводе карактеристике општег друштвеног, политичког и економског развоја. У држави је угрожен правни систем до те мере да идеја правне државе делује потпуно недостижно, утопијски. Начином на који обављају своје функције, представници политичке елите деградирају позив политичара, чија основна

улога треба да буде борба за јавни интерес. Одговорност носилаца јавних функција није транспарентна нити се та одговорност лако може утврдити. Такође, општа друштвена клима је клима инертности, апатије. Као додатни фактор нестабилности јављају се економска неуређеност и процес транзиције, који рапидно исцрпљују друштво по многим основама. У таквим околностима развиће се стихија коруптивних радњи, па и да је иницијално била само у клици присутна, а уколико је корупција и постојала, изгубиће сваку контролу.

Последице корупције свуда у свету су исте, али је штета коју она производи много уочљивија у неразвијеним друштвима, пре свега са неразвијеним правним системом. Корупција као системски проблем спречава економски раст и тиме појачава иначе изражену димензију материјалне нестабилности и сиромаштва. У друштвима у којима су као доминантни проблеми испред корупције означени сиромаштво, незапосленост и криминал, они се међусобно подстичу. Механизми корупције у потпуности делују с друге стране и мимо поштовања личности, њеног достојанства и моралног интегритета. Појединац се труди да своје одлучивање прилагођава и доведе до оптималног стања, узимајући у обзир све димензије таквог друштвеног амбијента. Преокрет постаје готово немогућ, јер је у општој навикнутости на корупцију, веома тешко извести промену из корена. Свакој стратегији против корупције мора да претходи одлучна воља да до промена дође. Мотив би могао да буде досезање уређености и сигурности у друштву, истовремено ојачан и потврђен искуствима земаља које су се успешно суочиле са корупцијом. Овакав мотив мора бити јак толико да води ка деловању, да покрене доследан низ поступака на нивоу читавог друштва, јер само жеља није довољна и она завршава огорченом констатацијом како је „цело друштво огрезло у корупцији”. Таква карактеризација захтева много пажње и комплексног истраживања. Већ је Џозеф Нај био свестан чињенице да корупцију није лако и просто отписати као негативан феномен. Зато он сматра да треба покренути плодну расправу о корупцији, у светлу чињенице да лични погрешни поступци у одређеним околностима могу бити корисни за друштво [Nye 1967: 417].

ПРАВНА РЕГУЛАТИВА МЕЂУ МЕХАНИЗМИМА БОРБЕ ПРОТИВ КОРУПЦИЈЕ

Механизми борбе против корупције су разнолики, а заснивају се на нашем знању о узроцима ове друштвене девијације. Циљ ових механизма је да се корупција искорени, или бар држи под контролом. Неопходно је оздравити јавне службе, ојачати институције и појачати транспарентност улога, обавеза и одговорности службеника. Најпре се, на нивоу државе, доноси општа стратегија за борбу против корупције. Ова стратегија спроводи се у дело преко сета закона, који артикулишу циљеве стратегије, етичких уредби, институција које се наменски оснивају и контролом рада постојећих јавних служби, а нарочито судства [деталније у: Stojiljković 2013: 135–159; Zindović i Stanković 2012: 17–34].

Опасност по успех примене стратегије лежи у огромном бирократском апарату који је потребан како би се пропратиле предвиђене реформе, и ланцу одговорности који тај апарат неминовно прати. Потребно је контролисати токове коруптивних радњи макар на три нивоа: у остваривању права (корупција јавног службеника како би грађанин заиста остварио своје право, које гарантује постојећи закон), ради коришћења (непостојећег) права (које закон не предвиђа, а грађанин хоће да га користи) и ради мењања права (при чему се садржај или рок важења законског акта прилагођава) [Vuković 2007: 9]. Тешко је установити извор када је реч о корупцији, јер се она, када је реч о законима, дешава и на објективном и на мета нивоу. Онај који подмићује не оставља правни оквир нетакнутим, па унутар тог оквира покушава да пронађе начин да задовољи свој интерес. Онај који подмићује, уколико је довољно моћан, на путу ка задовољењу интереса често мењање самог правног оквира види као средство доступно колико и нека друга средства.

С друге стране, постоји и опасност претеране регулације. У том контексту, да ли је исправна Тацитова интуиција, који тврди да је држава корумпиранија што су у њој закони бројнији? Уколико размислимо о покушајима да се потпуно уведе у закон и тако регулише пракса која је према својој природи јако комплексна, доћи ће се у ситуацију да држава перманентно доноси законе и подзаконска акта. Томе нема краја јер сâм поступак који покушава да се регулише измиче исцрпној регулацији, и идеја је од почетка погрешна. Природа одређених пракси је таква да су оне већ увелико нормативно одређене, а њихов нормативни садржај, колико год изгледао прикривен, укључује компоненте које се у великој мери опиру регулацији [Babić 2002: 9]. У том случају, превише регулације довело би до обесмишљавања праксе, поништавајући неку њену суштинску димензију, и неће бити показатељ успеха уколико одређени однос учинимо доступнијим, једноставнијим. С друге стране, направићемо додатни проблем: мањка слободе и њеног неправедног ограничавања. Неправедно је свако ограничавање слободе које не почива на праву да спречимо штету, која је извесна и чије су последице неупоредиво веће у односу на оне до којих би довело ограничавање слободе. Такође, врло је вероватно да ћемо се оглушити о вредности које су инкорпорирани у пракси о којој је реч. То не значи да је потпуно одустајање од правне регулативе опција, јер је тако нешто, када је корупција у питању, потпуно немогуће.

Један од начина да се примереној и оптималној правној регулацији пружи подршка јесте формирање тела чији ће задатак бити да ослабе корупцију. Ипак, сумњу у ефикасност до сада предлаганих антикоруптивних механизма по овом кључу показује баш чињеница свеприсутног неповерења према идеји и раду поменутих институција. У Србији је то *Савет за борбу против корупције*. Оцена неповерења потиче од претпоставке да не постоји независност у раду овог тела, да је његов рад условљен политичким инпутима и да сама држава истински не подржава рад и не брине за квалитет ове институције. Без поверења јавности рад ове

институције представља задовољење формалног захтева, а њено постојање је готово фиктивно и свакако излишно.

За сада се може закључити да корупција представља негирање правне државе на делу. У истој мери у којој правна држава представља циљ којем свака држава треба да тежи, искорењивање корупције представља циљ којем друштво у целини треба да тежи. Механизми борбе против корупције нас приближавају том циљу. Но, проблем корупције не може се решити док не дође до промене свести људи у смислу подсећања на значај и нужност афирмације основних права, слобода и опште сигурности.

ПОЈЕДИНАЦ У КОРУПЦИЈИ

Свако дело корупције повлачи недвосмислену осуду која не би требало да зависи од успешности или неуспешности прикривања конкретног поступка, него би требало да се спроводи у равни бриге за исправност. На личном нивоу, уклонити корупцију значило би уклонити подложност јаком искушењу задовољења ванморалног интереса на штету морално исправног. Потребно је детаљније приказати коруптивну радњу, као конкретну радњу са најмање два учесника. На тај начин, увидећемо који су изгледи супротстављања корупцији на индивидуалном нивоу, јер ту треба тражити кључ успешне стратегије, као решења општег друштвеног проблема корупције.

У *Закону о Агенцији за борбу против корупције* пише да је корупција „однос који се заснива злоупотребом службеног, односно друштвеног положаја или утицаја, у јавном или приватном сектору, у циљу стицања личне користи или користи за другог” [Закон о Агенцији за борбу против корупције, 2008; 2010. *Clan 2, stav 1*]. Вито Танци сматра да је намерно нарушававање принципа непристрасности при доношењу одлука у циљу присвајања неке погодности кључно одређење корупције [Антонић и др. 2001: 10], и тиме је на терену етичких одређења. Коруптивна радња је поступак у којем учествују макар две особе, корумптор и корумпирани. Услед чињенице да постоји интерес који сваки од учесника препознаје, они одлучују да предузму радњу којом би стекли корист одређене врсте. Сам поступак корупције у ствари подразумева ниво директних учесника и ширег друштва. Већ је претпостављено да је коруптивна радња поступак, и задатак овог рада је анализа тог значења.

Шире окружење на различите начине може бити ангажовано у коруптивној радњи, и то зависи од тога на који начин се они према корупцији односе. Контекст ширег друштвеног окружења и његов значај постају јасни уколико посматрамо коруптивни акт као радњу у којој ствари функционишу по принципу аналогije са ситуацијом која је у теорији игара позната као „затвореникова дилема”. Укратко, затвореникова дилема бави се стратегијом понашања две стране, где свака страна треба да донесе одлуку о томе да ли ће сарађивати или ће да саботира. Свака одлука носи ризик и примамљива је због добити коју може да донесе, али је важно урачунати понашање друге стране. Претпоставка је да међу учесницима

не постоји могућност договора. Постоји неколико опција у шеми корупције (Табела 1).

	Онај чија је улога да даје мито (корумптор) бира да учествује у корупцији	Корумптор бира да не учествује у корупцији
Онај чија је улога да прима мито (корумпирани) бира да учествује у корупцији	Опција А	Опција Б
Корумпирани бира да не учествује у корупцији	Опција В	Опција Г

Табела 1. Опције у ситуацији корупције

Опција А је могућност у којој обе стране бирају сарадњу. Уколико корумптор иницира поступак, то значи да је он понудио мито и да га је друга страна прихватила, чиме је постала корумпирани. Уколико корумпирани (потенцијално) иницира корупцију, на тај начин што тражи мито и корумптор пристаје да га да, чиме се корупција успешно реализује и корумпирани дословно постаје корумпирани. Перфидност и степен транспарентности нуђења и тражења мита најалост ангажују све расположиве потенцијале интелекта и креативности актера. У опцији А обе стране су задовољне уколико се поступак корупције не открије и одлука о сарадњи доживљава се као међусобна помоћ у обостраном интересу. Штета услед неморалног и нечасног понашања, које је у основи корумптивног поступка као престапа, не угрожава перцепцију ове сарадање као међусобне помоћи.

Опција Б је варијанта у којој корумпирани бира сарадњу, док корумптор не пристаје. То значи или да је (потенцијално) корумпирани тражио мито, а да је корумптор одбио да га да и на тај начин није хтео да прихвати улогу корумптора, или да је корумптор одлучио да не учествује у „игри“ корупције знајући о чему се ради. Корумптор није ни дошао у ситуацију да директно одбије да да мито. Целокупан терет кривице и осуде је у овој опцији на страни корумпираног, осим уколико мотив одбијања да се да мито лежи у неком прорачуну о неисплативости или несигурности доласка до циља, а не у одбијању на основу чисто моралног разлога.

У опцији В корумптор бира сарадњу, а (потенцијално) корумпирани бира да не учествује у корупцији и тако не постаје дословно корумпирани. Тако се „игра“ корупције не реализује пошто постаје јасно да не постоји други „играч“, тј. због чињенице да не постоји спремност друге стране да понесе улогу корумпираног. Овде је целокупан терет кривице и осуде на страни онога који нуди мито и који на тај начин покушава да регуларну праксу скрене на ток корупције и правила која ту важе. Уколико мотиви корумпираног да одбије мито нису проистекли из чисто моралних разлога, већ уколико он ствара компетитивност међу понуђачима мита с циљем да добије што више, онда постоји обострана кривица.

Опција Г је опција у којој обе стране бирају да не учествују у корупцији. Одлука може бити чисто морално мотивисана, што је идеал којем би требало тежити. То значи да је корупција препозната као пракса која је нечасна и принципијелно погрешна, без обзира на могућа побољшања у положају обе стране. У одсуству таквог мотива одлука о несарадњи и неучествовању може да буде резултат заједничке процене прагматичког карактера, која се тиче високог степена ризика или неке врсте неисплаћивости. Овде имамо посла са одређеним самеравањем, за разлику од одбијања на основу моралног мотива. Одлука о несарадњи обе стране такође може бити резултат појединачних одлука за које се испоставило да коинцидирају.

Аналогија са затворениковом дилемом не може у свим околностима да буде потпуна, јер у одређеним сценаријима праксу корупције учесници реализују на основу директне међусобне комуникације и договора, што није у складу са полазном претпоставком која одређује оквир за „затвореникову дилему”. Напоменимо још и то да је најпожељнија опција Г, и то у варијанти чисто моралне мотивације. Уколико узимамо у обзир етичке стандарде, онда поменута варијанта опције Г свакако представља Нешов еквилибријум.

Коруптивна радња као поступак

Поступак је предмет моралне анализе и то је радња коју слободно и намерно бирамо. Претпоставка тог избора је знање о релевантним карактеристикама алтернатива. Још је Аристотелова замисао била да само вољне радње могу да буду предмет похвале или покуде, да у њима једино долазе до изражаја врлине и пороци. Када је реч о подмићивању, претпоставка етичке анализе је то да су и прималац и давалац мита одлучили слободно и у знању да у томе учествују. Њихова радња је вољна радња, то је поступак.

Због чега је корупција морално лоша? Намером да се подмити, жеља је да се обезбеди бољи положај од оног који нам тренутно припада. Одлучујући се да примимо мито, користимо то што смо у прилици да о судбини људи или организација одлучимо на различите начине, па свој интерес везујемо за једну од алтернатива. Претпоставка је да можемо да одлучимо на различите начине, а да лични интерес мотивише превагу ка одређеној алтернативи. Не постоји или се заташкава објективни разлог који би иначе, без интервенције у виду мита, једнозначно и коначно пресудио у корист одређене опције. Уколико се обавља у корупцији, одлучивање добија другачије обресе, а карактер рационалности при одлучивању битно се мења, па се редослед преференција трансформише. Постоје две ранг-листе приоритета: једна, која би настала у условима када изостаје подмићивање (А), и друга, коју формира ситуација подмићивања (Б). Уколико А и Б радикално одступају, тада је лични интерес учесника у корупцији такође радикално утицао на једнакост иницијалних шанси, и ради се о предмету изузетне моралне осуде. Тиме је друштво остало без

равноправности и једнаког поштовања, што су основе на којима почивају сва људска права. У таквој ситуацији долази до обесмишљавања заслуге, која је релевантна јер доводи одлучивања између два кандидата до избора једног, пре него неког другог. Уколико су одступања ланца Б у односу на ланац А незнатна, то се може разложити барем на два случаја.

У првом случају одступање је такво да битно мења положај једног појединца, прибављајући му тако прилику која му иначе не припада. Овај случај мотивисан је митом различитог карактера, било да се ради о новцу или релацијама које су оптерећене специфичним садржајем, какве су, рецимо, родбинске или пријатељске везе. Овде мито дефинишемо као продају „нечега што се не продаје или се не може продавати” [Babić 2002: 63]. Такође нарушавамо једнакост иницијалних шанси, принцип заслуге и основне хумане вредности. Ово је принципијелан морални прекршај јер, Кантовим језиком говорећи, сматрамо да *He ÷огмићуј!* представља апсолутну дужност.

У другом случају одступања ланца Б у односу на ланац А могу бити незнатна, тако да не мења положај ни једног појединца на ранг-листи, већ су то одступања у референтним вредностима на основу којих формирамо ранг-листу. Она су ирелевантна, јер не доводе до промене положаја кандидата. Корупција овде служи да спречи промену ранг-листе. Мито се даје како би се уклонило искушење примаоца мита да промени редослед, уколико неко за то понуди мито. Давалац мита хоће да се осигура да ће положај, који би му иначе припао, заиста успети да заузме. Ова потреба да се осигура положај заснована је на претпоставци да је давање мита иначе уобичајена пракса, и да уздржавање од примања и давања мита треба додатно мотивисати. Чини се да је највећи изазов за етичку анализу баш ова ситуација. У сваком опису ситуације у којој до корупције долази веома је важно да најпре јасно одвојимо улоге примаоца и даваоца мита.

Прималац и давалац мита

Најпре, уочавамо да асиметрија положаја примаоца и даваоца мита јесте највидљивија у ситуацији када не долази до промене ранг-листе. Уколико би то био једини параметар за оцену моралне исправности, онда не бисмо имали основ за моралну осуду. Али то није случај.

У основи, ова ситуација показује да је у улози примаоца мита заложена афирмација подмићивања као праксе, као средства доласка до циља. Ту постаје очигледно да корупције не би било да нема примаоца. Коруптивна радња је оптерећена неизвесношћу: давалац мита најпре процењује да ли је то средство које се примењује и на који начин, јер га, уколико се одлучи да то средство изабере, занима успех. Не постоји јасна гаранција успеха. Дешава се да се надметање настави и да се за исту ствар тражи поновно давање мита, уколико то околности дозволе. Неизвесност варира у зависности од степена опасности које носи разоткривање или степена спремност друштва да се одупре корупцији. Уколико ова спремност изостаје, законска казна се доживљава као обична формалност, а представа о

моралној неисправности нестaje, с лакоћом са којом се мито преформулише у провизију.

Почетак подмићивања јесте сазнање о спремности примаоца да прими мито. То ипак значи да подмићивање почиње у свести даваоца мита, јер он врши ту врсту процене и он уводи ту димензију као потенцијално доступну. Елемент преваре, који је заложен у корупцији, улази у игру са том проценом. Међутим, у ситуацији у којој корумптор даје мито како би добио нешто што му иначе припада, може се десити да фактичка превара, мимо општег амбијента преваре у коме се то дешава, јесте потпуно на страни примаоца мита. Прималац мита „улаже себе, свој морални интегритет, на један начин на који давалац мита не чини” [Babić 2002: 63].

Морални интегритет значи да смо спремни да и снажне ванморалне интересе жртвујемо из моралних разлога. Корупција је типичан пример одсуства моралног интегритета, јер се ту дешава нешто потпуно супротно моралном интегритету. Ту се, посредством преваре, кришом и уз додатна тумачења, користи положај како би се нарушио поредак заснован на праведности. Огољено, крше се дужности које овај положај, изворно и без додатних тумачења, доноси, тј. положај се злоупотребљава. Дакле, врши се уступак нечему што се да продавати и са чим се може трговати, а пренебрегава се захтев онога са чим се не може трговати. Због тога и кажемо да се ради о одсуству моралног интегритета, јер, да није тако, морали бисмо тврдити да је морални интегритет могуће продати.

Давалац мита препознаје одсуство моралног интегритета код примаоца мита. Он покушава да кокетира са бескомпромисношћу моралног захтева, и то доводи до кулминације у тренутку одлуке да пристане на давање мита. Он прихвата правила једне игре која постоји на основу спремности примаоца мита да мито прими. Уколико не би прихватио, та игра не би престала да постоји. Дакле, према полазној претпоставци, неко други би искористио прилику која му иницијално не припада, него би припадала оном који одустаје од читавог оквира. Тако бисмо имали промену ранг-листе и већа померања у правцу неправде. Уколико ипак одлучи да следи правила наметнуте игре, давалац мита добија оно што му иначе следује у околностима у којима су доступна само легитимна средства. Морална неисправност даваоца мита у тој ситуацији би се пре могла назвати слабошћу коју анализа датих околности оправдава, а то је слабост да се одупре укорењеној неправди. Очекивати промену таквог стања значило би очекивати од даваоца да буде морални херој. Да ли је заиста у амбијенту системске корупције захтев да се корупцији одупре акт моралног хероизма? Ево неких разлога у прилог томе.

Чини се да је много лакше примаоцу мита да задржи свој интегритет и не подлегне искушењу неког ванморалног интереса, него даваоцу мита да у наметнутим околностима одузме себи прилику да добије оно што му иначе припада. Обично постоји ланац остваривања притиска како би се дискредитовао захтев моралне исправности. Тај ланац може бити на страни примаоца мита, при чему долази до поделе мита или компензације преко других услуга. Такође, прималац мита може активно да преузме

улогу и да не чека процену потенцијалног примаоца. Прималац може да изнуђује мито, и да своју потребу представи као потребу даваоца мита. Он предлаже један други угао гледања, на начин уцене, и ту се моћ разумано злоупотребљава. Даваоцу, нуждом, постаје јасно да је потребно да подмићује и како би задржао оно што има, само зато што му припада ниже место у друштвеној лествици. Са становишта етичке анализе, овде се не ради о добровољним радњама, већ се ради о принуди, која мења карактер одлучивања. Да ли је и у којој мери давалац мита тада учесник или сведок догађаја? И у екстремним околностима, у граничним егзистенцијалним ситуацијама, каква је рат, постоји могућност слободног избора којом се воља може одупрети принуди уколико постоји јасан приоритет.

Не њогмићуј! као морална дужност

У досадашњој анализи појединих аспеката корупције, на нивоу индивидуалног поступања, били смо склони тврдњи да *Не њогмићуј!* треба да буде апсолутна дужност. Остаје да појаснимо шта то значи и у ком смислу говоримо о апсолутној дужности. Како бисмо тај приказ олакшали, изабраћемо проблематику пословне праксе и етичку анализу која се на њу односи. Нарочито ћемо се осврнути на разматрања Нормана Боувија (Norman Bowie), којима је указано на предности примене Кантове етичке концепције у пословној етици.

Ступајући на тло анализе моралне исправности, ми ступамо на тло дужности и моралног закона. Испред свих дужности је дужност да се поштује морални закон. То је због тога што смо ми слободни и тако смо у могућности да бирамо поступак који ћемо учинити, уз могућност да изаберемо и нешто што је лоше. У свету у коме би сви лагали и у коме нико не би одржао обећање била би обесмишљена комуникација. Због тога су то примери савршених, апсолутних дужности. Њих детектујемо процесом логичке универзализације: контрадикторно би било хтети да сви лажу, и то на логичком нивоу. Када је реч о несавршеним дужностима, а пример за такву дужност је помоћ другоме у невољи, оне пролазе тест логичке универзализације. Контрадикција се јавља на практичком нивоу, јер ми можемо и да помогнемо и да не помогнемо, а у томе и јесте смисао слободе и тежина моралне одлуке. За савршене дужности важи захтев апсолутне забране (Не лажи!), док је захтев несавршене дужности исказан афирмативно (Помози другоме у невољи!).

Када је реч о бизнису, Боуви као савршене дужности предлаже забрану лагања, преваре и занемаривања поверења, док је несавршена дужност пружање смисленог рада [Bowie 1999: 38]. Поменуте савршене дужности такве су јер представљају минимум који омогућава постојање пословне праксе. Основ за такву тврдњу је вредност универзалног поштовања, која нас спречава да људе третирамо као ствари. Људи имају достојанство, због слободе и одговорности које су им својствене. У том смислу, присила и превара представљају директан атак на нашу аутономију, јер онемогућавају

избор који бисмо иначе направили, да није било преваре и присиле [Bowie 1999: 48–49]. Вођени личним интересом, људи се одричу онога што чини основ њихове природе као моралних бића. То се не дешава уколико постоји свест о томе да је основна дужност, испред свих других дужности, дужност поштовања моралног закона. „Слободна воља која жељу ставља испред моралности жртвује своју слободу ни за шта” [Korsgaard 1996: 167].

Проблему корупције можемо приписати исти морални статус као превари и присили. Постоји, дакле, изричита забрана корупције и *Не њогмићуј!* је савршена дужност. Допустити изузетак значило би обесмислити читав низ друштвених пракси. Прекршимо ли ову дужност ми нисмо просто направили један од прекршаја, ми смо дискредитовали морални оквир и поништили смо приоритет дужности да се поштује морални закон.

ЗАКЉУЧАК

Општа клима савременог друштва обележена је борбом за интерес. Такав амбијент се одражава на карактер одлучивања, које, готово искључиво, следи парадигму инструменталности, тј. води се интересом. То погодује корупцији, као једном од начина да се до задовољења интереса дође.

Предуслов подмићивања је свест да постоји спремност за такав поступак. Када давалац мита то препозна (уколико није реч о изнуђивању), на њему је да одлучи да ли ће остварити нешто што је до тада била могућност. Давањем мита остварује се подмићивање. Осујетити подмићивање значило би укинати поузданост веровању у то да ће сакривање преваре утицати на исправност поступка.

Између даваоца и примаоца мита формира се специфичан однос. Они интуитивно осећају да припадају оквиру у коме су нелегитимна средства дозвољена и разматрају их по ефикасности, а не према њиховој исправности. Међу њима постоји однос поверења због заједничког учења у превари, која захтева тајност. Поверење је осигурано обостраним осећајем да се од друге стране зависи.

Међутим, највећи проблем је изостанак јавне осуде, због тога што корупција постаје све присутније средство доласка до циља. Људи су на корупцију навикли, и већином су поводом тога апатични, свесни своје немоћи. Механизми у рукама државе постају формални оквир који се не поштује, закони и одлуке судова се не спроводе. Уз то, нема кажњавања оних који јавно изигравају државу и њене службе, јер држава често учествује у корупцији. Некажњени постају хероји и васпитни узор. У прилог томе говоре подаци поновљених истраживања ТНС Медиум Галуп-а (2009, 2010, 2012), према којима око 90% људи у Србији сматра да је корупција код нас уобичајена.

У контексту моралне осуде корупције, важно је истаћи индивидуалну димензију, и са тим у вези етичке анализе као полазишта стратегије која би могла имати изгледе на успех. Таква стратегија треба да покуша да

артикулише и да се суочи са узроцима многих друштвених аномалија, а не само корупције. Полазиште тог трагања је чињеница да то што је нека пракса прихваћена, не значи да је она прихватљива, тј. исправна. Присутност корупције сведочи о прећутном консензусу људи који је настао услед слабости и одсуства моралног интегритета, али не сведочи о томе да је то пракса која ће икада постати оправдана. Ради се о принуди која је уперена против основних вредности људског друштва. Решавање проблема мора да укључи оживљавање тих вредности, јер принуда, колико год упорна и по последицама драстична била, не ствара право. Сликовито говорећи, то што нам се чини да у диктатури нема корупције, то само значи да нисмо довољно упућени у њен карактер. У нацистичкој Немачкој корупција није била доступна чуварима концентрационих логора, али нацистичком врху јесте [Антонић и др. 2001: 20]. Дакле, и централизована, и потекла из превеликих овлашћења човека попут Геринга, корупција у основи јесте индивидуални чин, морално неисправан поступак.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Драгомир и др. (2001). *Коруџиџија у Србији*. Београд: Центар за либерално-демократске студије.
- Bowie, Norman (1999). *Business Ethics*. Oxford UK: Blackwell Publishers Ltd.
- Korsgaard, Christine (1996). *Creating the Kingdom of Ends*. New York: Cambridge University Press.
- Stojiljković, Zoran (2013). Politička корупција и слаба држава. *Filozofija i друштво*, XXIV(1): 135–159. [DOI: 10.2298/FID1301135S]
- Vuković, Slobodan (2007). *Tranzicija i корупција*. Београд: Филип Вишњић.
- Zindović, Ilija i Vladan Stanković (2012). 'Legalizovani' облици корупције у Србији – аномична стања друштвене ентропије. *Sociološki pregled*, 46(1): 17–34. [DOI: 10.5937/socpreg1201017Z]
- Nye, Joseph (1967). Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis. *The American Political Science Review*, 61(2): 417–427. [DOI:10.2307/1953254]

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Babić, Jovan (2002). *Uvod u poslovnu etiku*. Prag: Virtus- Software Localization, Translations, Electronic Publishing [http://www.virtus.cz]. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/318726151_Uvod_u_poslovnu_etiku. Приступљено: 10. 12. 2020.
- Zakon о Аџенџији за борбу против корупције (2008, 2010). *Službeni glasnik Republike Srbije* 97/2008; 53/2010. Доступно на: http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/zakoni_pdf/Zakon%20o%20Aџенџији%20za%20borbu%20protiv%20korupcije.pdf. Приступљено: 26. 11. 2020.

THE MORAL CONDEMNATION OF CORRUPTION

by

KATARINA MAJSTOROVIĆ

Faculty of Business Economics and Entrepreneurship
Mitropolita Petra 8, Belgrade, Serbia
katarina77majstor@gmail.com

SUMMARY: The definition of corruption, as well as the set of problems that corruption raises, are fundamentally changing due to the different angle from which we perceive it. Usually we cite sociological, legal, economic, political, psychological, ethical as the most common dimensions of this general social problem. This phenomenon is represented by the elementary definition of corruption as an abuse of public office for personal interest. At the heart of this phenomenon is a conflict between the general interest and the self-interest, in circumstances where the priority of self-interest is illegitimate. In this paper, we have provided the background of the most significant causes and consequences of corruption, emphasizing the possible problems with legal mechanisms. Corruption is a criminal offense and thus subject to legal regulation. This regulation is not sufficient to eradicate corruption. Corruption today is devastating and threatens the functioning of the society as a regulated system. We provided an analysis of this process and pointed out its ethical dimensions. The aim of the paper is to highlight the importance of the anti-corruption standpoint as an absolute duty. If every individual adopted *Do Not Bribe!*, on a personal level, as a perfect duty, corruption would stand no chance. Therefore, we should decentralize attention from the legal and other dimensions to the ethical dimension of the problem of corruption. We have shown in the paper that a clear decision not to participate in corruption due to its moral wrong is a necessary condition if it aims at weakening entrenched bribery practices. That decision is the matter of moral integrity. The conclusion is that any social anti-corruption strategy must start from the analysis of corruption as an action which is subject to ethical analysis.

KEYWORDS: corruption, bribe, moral action, moral integrity, perfect duty

МАКРОЕКОНОМСКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА У КРИЗИ ИЗАЗВАНОЈ ПАНДЕМИЈОМ

МАРКО Г. МАЛОВИЋ

Едуколс универзитет

Факултет пословне економије

Војводе Путника 87, Сремска Каменица, Србија

profmarkomalovic@gmail.com

САЖЕТАК: Над Србијом и светом надвија се вишеслојна и по свој прилици далеко најтежа економска криза у колективном памћењу. Економска и здравствена криза тесно су испреплетане и потхрањују једна другу у специфичној врсти економске и етичке нагодбе. Послуживши се алгебарским контурама нове, макроекономске верзије времешних епидемиолошких модела, у овом раду синтетисано је низ робусних макроекономских импликација пандемијом изнуђених јавних политика. Након што је показано због чега су заговорници епидемиолошког неолиберализма и спонтаног прокужавања у озбиљној заблуди, изнети су аргументи и против одабране стратегије борбе са корона вирусом каква се спроводи(ла) у Републици Србији. Осим корективних препорука у погледу управљања епидемијом, у раду је понуђена и анализа макропруденцијалне и антикризне политике малих отворених привреда попут Србије у контексту економско-финансијске кризе која тек узима маха.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: макроекономска верзија SIR модела, импликације одабране јавне политике за здравствену и финансијску кризу, мере пруденцијалне и антикризне политике, Србија

JEL класификација: E65, E70, F38, G01, H12, I18

It is not the fall that kills you, it is the sudden stop at the end

Douglas Adams

Tardiora sunt remedia quam mala

Tacitus

Над Србијом и светом надвија се вишеслојна и по прилици далеко најтежа економска криза у колективном памћењу. По први пут у новијој привредној историји, та криза је у макроекономском смислу изазвана, бар наизглед, посве егзогено, изван уобичајеног колотока привредног живота и дежурних финансијских криваца, избијањем пандемијом вируса COVID-19 чији је изазивач нарочит сој још увек недовољно проучен. SARS-COV-2 веома је подмукао¹ и по много чему необичан једноланчани РНК вирус из корона породице, 96% сличан једном нађеном код слепих мишева [Чокић 2020]. Поврх тога, део генома овог вируса потиче од вируса HIV, а као да то не изазива довољно подозрења, неколико вирусолога и генетичара и са Истока и са Запада потврдило је гостујући у медијима да су низ нуклеотида и тзв. Е-протеин (коверта протеин) у корона вирусу који напада човека 100% идентични онима са корона вируса из шишмиша (што је како поменути тврде еволутивно-генетички немогуће уколико је вирус са животиње на човека прешао слободно у природи). Било како било, непосредан изазивач кризе је здравствене а не економске природе.

Међутим, након те почетне датости, економска и здравствена криза тесно су испреплетене и потхрањују једна другу у специфичној врсти економске и етичке нагодбе досад незабележених пропорција. Према подацима Светске здравствене организације (WHO), у тренутку писања овог текста, у свету је (*lege artis*) заражено скоро 3 милиона људи, уз биланс од преко 200.000 умрлих и једва 840.000 опорављених.² Према засад расположивим информацијама, смртност од ове болести износи око 2% и уколико одговарајуће епидемиолошке мере изостану, њоме би се могла инфицирати око половина светске популације, па би укупна смртност могла бити безмало 80 милиона људи [Wyplosz 2020]. Будући да се око 52% светског становништва (преко 4 милијарде људи) налази у својеврсном карантину, губитак реалног БДП, под условом да ванредна стања и полицијски час не потрају дуже од једног квартала и да узвитавање епидемије током лета и јесени не доживи репризу, по прелиминарним пројекцијама ићи ће од 5 до 15 процентних поена.³

У описаним већ драматичним и још увек неизвесним околностима, намеће се питање како изгледа оптимална јавна политика у малој отвореној привреди и какве макроекономске импликације произлазе из задатог друштвеног проблема при спровођењу можебити субоптимално одабране јавне политике или субоптималне реакције становништва на примењене мере у јавном интересу? Да ли смо као појединци и као друштво довољно

¹ Иако је период инкубације 5–7 дана, код неких људи инкубација траје и 10-ак, а чини се и да многи инфекцију носе посве асимптоматски чиме значајно убрзавају њено ширење [Anderson et al. 2020].

² Зарад актуелности рада, треба рећи да је број заражених у међувремену премашио 13 милиона људи и надаље осетно расте. Прецизније: [Wolrdmeter – Coronavirus].

³ У међувремену, други талас пандемије већ се десио. Такође, нове пројекције ММФ-а о паду од 4,9% за светску привреду у целини, видети на: [International Monetary Fund], као и ажуриране процене Европске комисије које најављују већи пад Еврозоне од 8,7% [European Commission], указују да су бојазни и подсећање на могући песимистични сценарио биле оправдане.

свесни испреплетености и повратног утицаја економских и здравствених чинилаца током пандемије, те економске и етичке нагодбе у односу између здравствене и финансијске кризе које напоредо окивају свет? С тим на уму, у раду ће бити приказан костур економске верзије тзв. SIR⁴ епидемиолошких модела кризне динамике; изоловаће се макроекономске импликације одабране палете јавних политика наспрам епидемијом изазване кризе, као и макроекономске импликације недовољне дисциплине становништва током пандемије; и дати неколико оцена и препорука у смислу оптималне макропруденцијалне и кризне економске политике, током и нарочито након попуштања епидемије, а ради избегавања или умањења последица кризе по животе, људски и финансијски капитал, те обим привредне активности у земљама попут Србије. У последњем, петом делу, биће изведени закључци.

МАКРОЕКОНОМСКИ МОДЕЛ КРИЗЕ ИЗАЗВАНЕ ПАНДЕМИЈОМ

Модел ширења епидемије развили су још 1920-их Кермак и Мекендрик [Kermack and McKendrick 1927]⁵, вероватно потакнути стравичном ценом коју је човечанство платило разбуктавањем Шпанске грознице 1918–1920, када је у два-три таласа овај грип однео преко 39 милиона живота. По много чему, данашња пандемија може се упоредити само са Шпанском грозницом, али ће економска криза изазвана короном бити много тежа, због далеко израженије глобализованости (и тиме међузависности) светске привреде, као и због натпросечно већег учешћа услуга у савременој структури економије, које су нарочито погођене ванредним мерама и карантиним.

Савремене верзије модела ширења епидемије, попут Аткисонове [Atkeson 2020] и Стокове [Stock 2020] верзије, веома су сличне базичној SIR методологији из пера Кермака и Мекендрика (1927), у смислу да експлоатишу у основи Марковљев уланчан модел кретања броја подложних (S), инфицираних (I) и опорављених или умрлих (R) житеља посматраног жаришта. Са макроекономског становишта, међутим, главни недостатак ове класе модела је то што су сва три агрегата дефинисана прилично егзогено, тако да ни трошкови борбе против заразе ни разорна економско-финансијска криза коју ова или она противепидемијска политика модификује, практично не утичу на ток пандемије нити на укупну економску цену која ће се на крају крајева платити. Први који су то уочили и унапредили SIR методологију ради уклањања поменутог недостатка, јесу Перингс и сар. [Perrings et al. 2014] и, недавно, тројица аутора Ајхенбаум, Ребело и Трабант [Eichenbaum et al. 2020] као родоначелници макроекономског модела пандемијом изазване кризе у оквиру којег су експлицитно постављене логичке интеракције између економских одлука различитих

⁴ Susceptible, Infectious, Recovered.

⁵ Они су и сами умногоме експлоатисали дотадашњи научни рад Хилде Хадсон и Роналда Роса.

скупина привредних агената и тежине кризе. Пошто предвиђамо да ће се пробоји економске науке у разумевању и управљању пандемијом изазваним привредним кризама надаље правити управо на интелектуалним тековинама ових радова, приказаћемо основе споменутих интеракција *passim* се ослањајући углавном на скорашњи Ајхенбаумов, Ребелов и Трабантов [2020] допринос уз повремене алтернатије и одступања од њиховог модела.

Почетак епидемије кроз националну призму малих отворених привреда почиње импортованим случајевима, тако што фракција ε подложних повратника из иностранства у земљу улази заражена:

$$I_0 = \varepsilon S^M \quad (1)$$

Како све важније агрегате нормализујемо у јединици, почетни број подложних грађана бива:

$$S_0 = I - I_0 \quad (2)$$

У општем случају, репрезентативни агент максимизира есконтвану функцију корисности потрошње и уложеног рада $U = \sum_{t=0}^{\infty} \beta^t (c_t, l_t)$ подложну буџетском ограничењу које жељену и принудну потрошњу (екстра-опорезивање еквивалентно интензитету сузбијања заразе)⁶ изједначава са укупном најамнином и додатним фискалним трансферима који стижу до резидената. Услов првог реда за репрезентативног агента тиме скицира управо оно што стандардни SIR модели апстрахују: међузависност размера и трошкова кризе на једној и радног учинка те платежно способне тражње, на другој страни:

$$(1 + \theta)c_t = \frac{w_t}{x l_t} \quad (3)$$

Дакле, од нових варијабли, екстра-порез представља апроксимацију интензитета сузбијања епидемије путем мера јавне политике (физичко дистанцирање и сл.), x је коефицијент осетљивости функције корисности на обим уложеног рада, а w је надница.

Агрегат састављен из континуума фирми активних у посматраној привреди уз затечену технологију A и радну снагу L остварује производњу расположиву за конзумацију $C_t = A L_t$, у циљу максимизације профита $\Pi_t = A L_t - w_t L_t$. Најзад, поједностављено владино буџетско ограничење гласи $\theta_t c_t = \Delta G_t$, док у равнотежи збир појединачних радних ангажовања одговара укупној радној снази, а збир појединачних потрошњи укупној расположивој понуди: $l_t = L_t$; $c_t = C_t - X_t + M_t$.

⁶ Перингс и сар. [2014] овај агрегат θ (коефицијент прунудне потрошње) разлажу на трошкове сузбијања неесенцијалних контаката, трошкове општих профилактичких мера, те трошкове сузбијања последица одлука о друштвеном мешању. Стопа потенцијално ризичних контаката кроз потрошњу, на послу или додатним друштвеним мешањем, обрнуто је пропорционална степену аверзије према ризику инфицирања [Aadland et al. 2013].

Ајхенбаум, Ребело и Трабант [2020], слично Перингсу и сар. [2014], дефинишу прираст новозаражених као суму три могућа начина инфицирања: приликом куповине, на радном месту и неким трећим видом (посета лекару/стоматологу, партијање и провод, здравствено небезбедна окупљања верника, *йрим. ауи.*). Сваком од могућих начина придружена је одговарајућа вероватноћа, тако да је $p_{I_t} = \Delta I_t$:

$$\Delta I_t = p_{S1} c^S I_t C_t^I + p_{S2} I^S I_t L_t^I + p_{S3} S_t I_t \quad (4)$$

Надаље, сходно Марковљевој природи SIR модела, динамике популационих агрегата итеративно зависе једне од других:

$$S_{t+1} = S_t + \Delta N_t - \Delta I_t \quad (5)$$

$$I_{t+1} = \Delta I_t + p_{O_t} I_t \quad (6)$$

$$R_{t+1} = R_t + p_{R_t} I_t \quad (7)$$

$$D_{t+1} = D_t + p_{D_t} I_t \quad (8)$$

Притом, вероватноћа леталитета теже оболелих по претпоставци се нелинеарно повећава са (пре)оптерећењем здравственог система [Eichenbaum et al. 2020; Gourinchas 2020], али и природном еволутивном мутацијом поступно посустаје, с протоком времена, јер леталнији сојеви вируса који убијају домаћина и сами брзо завршавају живот:

$$p_{D_t} = p_{D0} + k I_t^2 - kt \quad (9)$$

$$p_{O_t} + p_{D_t} + p_{R_t} = 1 \quad (10)$$

На крају, кретање популације добијамо тако што на претходно стање додамо природни прираштај становништва:

$$N_{t+1} = N_t + \Delta N_t - D_t = S_{t+1} + I_{t+1} + R_{t+1} \quad (11)$$

Из угла благостања, ситуација се мења утолико што се утилитет репрезентативног агента рачва у три понешто различите релације у зависности од тога да ли посматрана јединка припада табору подложних, заражених или опорављених. Одступања, разуме се, настају у есконтованим, потоњим сабирцима утилитета који: 1) у случају подложних зависе од распореда густине вероватноће да у наредном временском инкременту останете здрави или се пак инфицирате; 2) у случају заражених да у наредној итерацији останете болесни или оздравите; односно 3) ако сте прездравили да вам се болест не поврати. Ово је важно и стога што радни учинак инфицираних није на једнаком нивоу као радни потенцијал здравих агената, па ажурирано буџетско ограничење репрезентативног агента гласи [Ајхенбаум-Ребело-Трабант, 2020]:

$$(1 + \theta) c_t = w_t \varphi_t l_t + \Delta G_t; \quad \varphi_t = 1 \propto I^S, I^R \wedge 0 \leq \varphi_t < 1 \propto I^I \quad (12)$$

Будући да секвенца кризе иде од → здравствене кризе која оштећује и паралише → реалну сферу привреде а ова заузврат потенцијално угрожава → финансијску индустрију, многи су аутори давали процене базичног показатеља репродукције болести, који представља број новоинфицираних којима ће вирус пренети почетно заражени појединац. Међутим, с обзиром на то да се и стопа трансмисије временом мења у зависности од владиних мера и дисциплинованости (одговорности) становништва земље, значај ове статистике на ваља преценити. У описаној методологији, до показатеља репродукције заразе дошло би се следећом формулом:

$$\rho_t = \Delta I_t / (I_t \rho_{0t}) \quad (13)$$

Дакле, ендеогенизујући динамику епидемије и размере кризе нашом склоношћу ризичној куповини, ризичном понашању на раду, као и генералној недисциплини у поштовању мера и опремљеношћу и перформансама здравственог система, дозвољавамо могућност дубље рецесије у зависности од тржишне перцепције ендеогенизоване стопе смртности и појаве (аутономног или скривљеног) другог таласа епидемије.

Иако за прецизнију калибрацију овако оптимизованог проблема (из визуре три класе привредних агената и саме државе) у Републици Србији (бар обичним грађанима) још увек недостаје информација и података,⁷ могуће је уочити неколике прилично јасне и држимо важне макроекономске импликације.

МАКРОЕКОНОМСКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ

Након избијања пандемије, погрешни потези владе и ирационално понашање привредних агената са статусом економске екстерналије, могу краткорочно смањити, односно повећати, респективно, трошкове мера сузбијања заразе, али ће (ре)акције и једних и других имати вишеструко веће и дуже последице по укупан демографски и финансијски цех кризе. Недовољни или погрешно усмерени фискални издаци данас, проузроковаће знатно веће штете у људским животима и размерама финансијске кризе сутра, када уграђена тржишна очекивања (рационална или не) неприхватљиво високе смртности од заразе (у рецимо кохорти средовечних) задрже и понуду радне снаге и платежно способну тражњу испод потребног минимума. Већи фискални издаци данас, због недисциплине или себичности/неувиђавности репрезентативног агента, значиће не само већу вероватноћу ширења заразе и веће трошкове њеног сузбијања док она траје, него и оштрије опорезивање сутра ради нивелације интертемпоралног буџетског ограничења државе.

⁷ И даље не знамо са сигурношћу колико је заиста инфицираних, колика је стопа смртности и сл. Да бисмо могли да закључујемо о основном скупу помоћу статистике великих бројева, ваљало би, на пример, у односу на број становника Србије имати око 140.000 тестираних, што ни издалека нисмо имали у тренутку закључења овог текста.

Притом, строжије и дуже карантинско-рестриктивне мере у сфери јавног здравља сачувале би више живота и подигле изгледност коначног искорењивања заразе, али продубљују рецесију и подразумевају скоро несношљиве финансијско-економске последице по већину појединаца и целину привреде. Нажалост, није могуће истовремено заравнити епидемијску криву и криву пада привредне активности [Gourinchas 2020]. Ово не значи да заговарамо биокономски дарвинизам, те неодложан и непромишљен пуни повратак привредној и животној активности, што се економистима често спочитава.⁸ Напротив, сматрамо да излазак из ванредног стања мора бити фазан и брижљиво испланиран, само истичемо да драконска привредна цена продуженог карантина може спонтано изазвати економске агенте да га спонтано погазе и напусте.⁹

Такође, треба подвући да карантин и полицијски час сами по себи не чувају животе нити нужно снижавају број инфицираних ако карантином купљено време не искористимо за фундаменталну промену властитих образаца понашања, било да смо здравствено-болнички систем, креатори јавне политике, било да смо продавци или потрошачи. Колико год да траје карантин и колико год ригорозан био, уколико се након његовог укидања стопа трансмисије настави по старом, односно показатељ репродукције заразе и стопа морталитета инфицираних не опадну, имаћемо наставак пандемије обновљеном жестином [Chikina and Pegden 2020].

Најзад, будући да политику стихијског стицања колективног имунитета уз никакве или веома благе мере друштвеног дистанцирања, сматрамо медицински неодговорном и социјално-политички неприхватљивом, о чему доста упечатљиво сведоче почетни примери Уједињеног Краљевства, Шведске, па и САД, на какве различите модалитете јавних политика желимо скренути пажњу? Уистину, опоруност одабране јавне политике у пандемијом изазваној кризи зависи од тога каквом се медицинском одговору можемо надати. Према Ајхенбауму, Трабанту и Ребелу [2020], ако је у изгледу ефикасна терапија, она ће снизити леталитет заразе и повећати проценат подложних који ће (више) ризиковати побољевање (осим најстаријих и озбиљно болесних не и смртни исход) растућом потрошњом и растућим радним ангажовањем, што ублажава терет кризе и призива

⁸ Заправо, поменути биокономски дарвинизам усрдније су заговарали поједини шведски, немачки и британски епидемиолози него економисти. Економисти који и даље сматрају да није требало уводити мере физичког дистанцирања, резонују слично. Сток [2020], који теоријски доказује како различите јавне политике (с блажим, осредњим и драстичним мерама друштвеног дистанцирања) могу на крају баладе резултовати истом стопом трансмисије вируса (укључујући и асимптоматске инфекције), али ће испоставити драстично различиту економску цену, па испада опортуно изабрати јавну политику која најмање омета привредну активност. Истомишљеници и он, међутим, превиђају да иста кумулативна стопа трансмисије не имплицира једнаку стопу смртности, не значи истоветну популациону структуру заражених, нити једнаке трошкове лечења и опетерећења здравственог система било у јединици времена, било у тоталу. Ово између осталог и стога што вирус временом закономерно слаби, а клиничко знање о њему се повећава.

⁹ Овде констатујемо да нас је у међувремену непоштовање ове препоруке (пребрзо и готово потпуно напуштање предострожних мера у мају и јуну) скупо коштало, те да су многи економски агенти услед збуњености сигналимa или из пркоса због недоследности препорука Кризног штаба продужили или започели здравствено небезбедно понашање.

У или У путању опоравка виталних привредних параметара. Уколико је пак у изгледу вакцина, подложни се у целини и пуном капацитету могу *ex post* (након вакцинације) вратити нормалној привредној и животној активности, али већ зараженима вакцина не значи ништа! Ово је економски и медицински прихватљива диференца, али је према нашој анализи динамички неконзистентна: не само због тога што вакцина није и изгледу, него зато што би мале отворене привреде биле на репу реда за њено прибављање, а и само вакцинисање би потрајало.

У ситуацији када вакцина није у непосредном изгледу, много је важније, и са становишта спасавања живота и са становишта умањења економске штете, уложити у разумне количине епидемиолошких маски, седамдесетопроцентног етанола и у масовно тестирање укључујући и оно на антитела, којим би се омогућио бар минимално контролисан процес рада и повратак на посао у пуном капацитету оних који су стекли имунитет а да то не знају. Такође је потребно ношење маски и употребу дезинфекционих средстава прогласити обавезним на јавним местима а непоштовање ових предострожности законски кажњивим и током, а поготову након укидања ванредног стања. Ова инвестиција чини се нудила је, и даље нуди, очигледније и веће користи за гро становништва и привреду у целини од фиксације куповином прескупих респиратора.

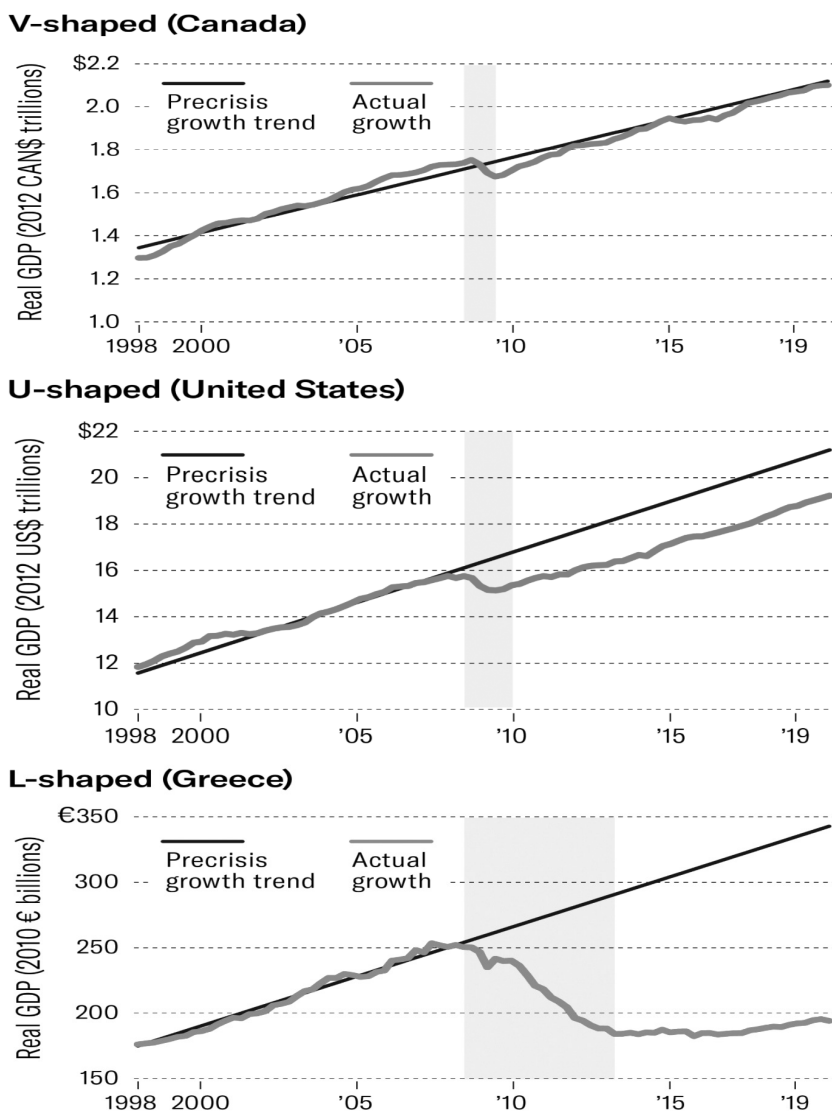
То не значи да није било потребно прибавити одређен број апарата за механичку вентилацију, већ значи да тежиште ни медицинске нити економско-финансијске битке са пандемијом нису и ни у једном сценарију неће бити респиратори, већ помоћна медицинска средства подељена становништву како би се купило време за проналазак, клиничко испитивање и масовну производњу, било медијаката било вакцине ефикасних против COVID-19.¹⁰ У супротном, стратегија изласка из карантина за малу отворену привреду своди се на хазардну парадигму глиненог голуба, а Република Србија, примера ради, тренутно делује прилично неприпремљена за излазак (који већина популације усрдно прижељкује). Из перспективе малих отворених привреда, дакле, треба „играти” на догледно изнајажење терапије а не на вакцину – у том случају тврд и одвећ растегнут „бункер” нема смисла, док кратак има уколико поред привременог успоравања заразе послужи припреми одрживе излазне стратегије.

Притом, кредибилна излазна стратегије је тим значајнија што скоро све симулације спроведене било епидемиолошком било макроекономском анализом [Anderson et al. 2020; Cochrane 2020a; Chang and Velasco 2020], предвиђају други талас пандемије на јесен или у зиму, чега нас може поштедети само еволутивна мутација вируса, која слаби услед интереса вируса да смањи властиту леталност, као и осетљивости његове липидне

¹⁰ Напокон, по недавном признању самог министра здравља, Република Србија ни у једном тренутку није пришла ни близу ангажовању нити половине а камоли око 400 респиратора који су били на располагању на самом почетку ванредног стања, пре но што се различитим довијањем у иностранству потрошило 370 милиона евра, у мањој мери на помоћна медицинска средства, а лавовским уделом за куповину наводно свега хиљаду респиратора, од којих многи ни до данас нису стигли на територију Републике Србије.

мембране на појачано зрачење.¹¹ Надаље, од тога да ли ће другог чина пандемије бити и тржишне перцепције смртности, зависиће тежина кризе и вероватна путања виталних параметара привреде V, U или L облика (Слика 1).

Слика 1. Карактеристичне путање привредне активности током прошле кризе

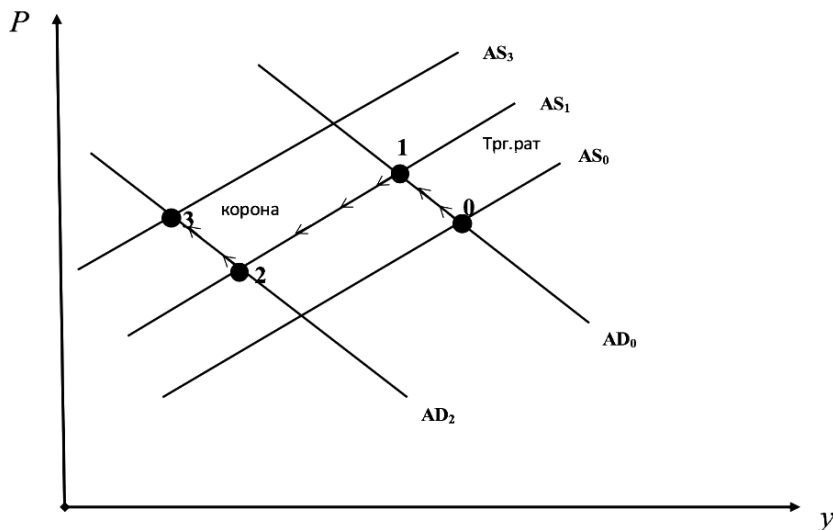
Извор: [Carlsson et al. 2020]

¹¹ Липидна мембрана корона вируса износи 60–40 нанометара, са резонантном фреквенцијом на граници X и UV зрака.

МАКРОПРУДЕНЦИЈАЛНА ПОЛИТИКА И УПРАВЉАЊЕ КРИЗОМ

Најпре, није све почело овом пандемијом. У здравственој сфери, низ студија случаја и научних радова годинама су упозоравали стручну јавност на вероватност избијања SARS/MERS-у сличних вирусних епидемија ширих размера. У економском смислу, наилазак кризе јасно се видео још од септембра 2019. а кључни чиниоци светске привреде кумовали су њеном лошем финансијско-економском имунитету уочи избијања пандемије (поново рекордан ниво спољних дугова у свету, незапамћен трговински рат између НР Кине и САД, Брегзит, несугласице земаља главних извозница нафте, трвења унутар ЕУ око решавања мигрантске кризе и читав талас деглобализације настао на бази побројаних структурних промена). Кроз оптику AS-AD модела на Слици 2, светска привреда сасечена је рафалом наизменичних шокова на страни понуде и тражње, при чему се прва контракција AS збила свакако пре избијања пандемије (из тачке 0 у 1), захваљујући распрострањеној парализи међународне трговине након узајамних протекционистичких мера САД и Кине и увлачења њихових савезница у трговински рат. Ово је несумњиво искомпликовало, успорило па и прекинуло неке од глобалних ланаца снабдевања, онемогућило инострану тражњу и на крају изнудило смањење производње две кључне привреде на планети. Корона вирус потпуно је паралисао агрегатну тражњу и готово елиминисао прекограничну размену, што је изазвало и осетну translацију AD криве наниже и улево, тиме додатно декуражирајући и светску производњу (Слика 2. Транзиција из тачке 1 у 2 и 3).

Слика 2. Дешавање уочи и током пандемије кроз призму AS-AD модела

Извор: Белешка аутора

У Србији, након (привременог) сузбијања епидемије, почетни пакет мера (јаче експанзивне фискалне и благо експанзивне монетарне) је начелно коректан, али ће морати да се коригује у ходу у вези са појединим секторским детаљима, будући да нису све делатности погођене кризом једнако, да је за пар мера било боље да нису ни донете, те да ће поједине мере подршке бити мање-више неспроводиве или чак изигране у пракси. Предострожна политика требало би да након заустављања заразе интензивира инструменте: а) контроле банака и напосредног усклађивања пласмана Агенције за осигурање депозита, б) додатне монетарне експанзије ако и када производња (може да) увећаним капацитетом отпочне, в) девизног курса (депресијација националне валуте) и г) специфичне секторске природе како би се што пре санирала финансијска криза и минимизирао предстојећи пораст задуживања у иностранству. Априлске пројекције Бретонвудских близанаца баратају благонаклоним сценаријима скраћеног (мање од квартала) и једнократног карантина (без другог таласа), узимајући у обзир и то да Република Србија не зависи толико од покиданих глобалних ланаца производње и снабдевања, те да се не ослања превише на туризам и транспорт у структури БДП. Само у тим „идеалним” околностима могли смо очекивати годишњу стопу раста БДП у још увек неизвесном распону између -2,7 и 1% (сада је извеснији гори сценарио са могућим падом и до -3%), јавни дуг на 63–64% БДП, буџетски дефицит од око 6–8% (сада извесно бар 8%) и платно-билансни на нивоу прошлогодишњег (или нешто нижи од прошлогодишњег, услед вероватно снажног пада увоза). Наравно, пуно зависи од тога како ће ЕУ урадити свој „домаћи задатак” и колика ће бити њена увозна тражња¹² за нашим добрима у трећем кварталу 2020. године. Пошто Србија почетак лета није дочекала у пандемијском затишју, није више реалистично очекивати да се индустријска производња опорави по „V” путањи, док ће теже погођене услуге (осим информатичког сектора донекле) свакако имати још спорији и непотпун L опоравак [Mann 2020]. Верујемо да ће привремен пад цена нафте и других примарних производа наштетити односима размене монокултурних привреда и земљама чији су они замашан део БДП, али ће сама по себи привремено погодovati нето увозницима нафте и берзанских роба и потрошњи. Пораст или пад неизвесности на финансијским тржиштима и у пословним релацијама уопште, имаће кључну реч у санирању или ширењу кризе ликвидности [Mann 2020]. Међутим, можда поучени примером из претходне међународне финансијске кризе, када су, након што је потцењена финансијска актива променила власнике, цене акција брзо скочиле у старе висине, овога пута пад цена вредносних хартија засад није био толико драматичан [Rogoff 2020]. Поврх тога, ни брза монетарна инјекција убризгана широм света, свакако није одмогла. Иако се монетарном политиком, књишки посматрано, не одговара на негативан шок на страни агрегатне понуде, у кризи изазваној пандемијом танка је граница између шокова на страни понуде и тражње, будући да једни друге

¹² Увозна тражња ЕУ приметно слаби још од краја лета 2019.

подстичу и оснажују. Уосталом, било какво да је порекло шока, маргинални производ капитала пада на нулу. Стога, у одсуству осигурања за случај обуставе привредне активности или предострожне штедње (коју, по правилу, немају мала и средња предузећа), обарање каматних стопа и мораторијум на дугове исправни су потези монетарних власти [Cochrane 2020b]. У сфери индустријске производње, нарочито уколико није оптерећена покиданим ланцем снабдевања и пласмана, није нелогично очекивати брз опоравак активности, производњу за залихе и закаснеле поруџбине и по потреби прековремени рад у циљу надокнаде пропуштене производње. Таквим предузећима и гранама потребни су само разумни зајмови који би били јамчени будућим аутопутем [Cochrane 2020b]. Нажалост, таквих предузећа је мало међу малим и средњим а поготову у сфери услуга, па је даља монетарна експанзија уз издашније селективне фискалне уступке упутна када се епидемија стави под контролу.

За сада, мале отворене привреде широм света, па и привреда у Србији, умирене су масивним државним стимулансом. Да имамо посла са неком од „баштенских сорти” међународне финансијске кризе, с каквим смо се сусретали у ближој прошлости, овакав стимуланс био би довољан да искупи „многе грехе” и на страни понуде и на страни тражње [Rogoff 2020]. Пошто није тако, на кратак рок, ипак, вероватно највише зависи од смера и обима међународног кретања капитала, предострожних мера и антикризних потеза власти у Србији. Економско-финансијске кризе овог обухвата и интензитета по правилу најјаче ударају са временском задршком, када глобално сагледавање штете, лезија неликвидности и вероватних стечаја, произведу изненадне застоје у приливу прекограничног капитала, а потом и лавину одлива инокапитала и свеколики бег капитала из земаља које нису нужно биле највише погођене кризом.¹³ Не би био први пут да се овдашње власти бусају срећним околностима да нас је криза мимоишла, како смо једва „опрљени” њоме у поређењу с другима, те да је криза заправо одлична шанса за најбржи могући раст, па нас потом горко и задуго демантују финансијска слегања тла, где попут земљотреса далеко више штете направе они потреси са накнадним и плићим епицентром од иницијалног.

Контрола међународног кретања капитала добродошла је и уистину незаобилазна из бар два разлога. Прво, у малим отвореним привредама девизни курс игра осетљиву и вишеструку ролу – између функције макроекономског ветроказа, фактора платно-билансног уравнотежења и екстерне дужничке омче. Стога, он не може и не сме у целини да преузме улогу кочничара и кротитеља кризе [Benigno et al. 2016].¹⁴ Друго, апсорпција и савладавање кризе, манипулацијом девизним курсем у отвореној при-

¹³ Штавише, прелиминарни подаци сугеришу да се из многих земаља у развоју већ од краја јануара одлива капитал у иностранство и то у чак неколико пута већим износима него током раније међународне финансијске кризе из 2008.

¹⁴ У том смислу, индикативни су напори НБС да курс по сваку цену држи стабилним, иако је то у првој половини 2020. у нето изразу коштало преко милијарду евра, на основу података централне банке [Народна банка Србије]. Очито засад нема спремности да се допусти пре или касније неминовна депрецијација динара.

вреди, изискује озбиљну и потанко испланирану међународну координацију, која је, трговинским ратом САД и Кине, Брегзитом и не најмање важно избијањем пандемије, на неодређено време суспендована („свако за себе”). Сходно томе, уз непоуздан курсни инструмент и преоптерећену фискалну политику, контрола капитала се намеће као логична и комплементарна мера предострожне политике [Blanchard 2016].

Кабалеро и Симсек [Caballero and Simsek 2016] доказују да у случају великих међународних турбуленција, када страни инвеститори журно и панично продају своје улоге на тржиштима у настајању, било зато што им услед кризе и иначе падају цене било зато што морају надокнадити губитке претрпљене другде и ребалансирати портфолио, ти приливи капитала (за привреду домаћина непоуздани) беже из земље. Али зато капитал радника на привременом или сталном раду у иностранству улази у земљу да надомести иностранци одлив. У случају малих отворених привреда попут Србије, нето ефекат ће зависити не само од односа одбеглог капитала и смањених дознака из дијаспоре, на једној, и приливног капитала домаћих повратника, на другој страни, него и од релативне снаге аверзије и склоности ка финансијском ризику економских агената приликом одабира дестинације и улагања.

Иако Србија не бележи нагли раст сектора неразмењивих добара у односу на међународно размењиви блок добара, што је била карактеристика ранијих изненадних застоја [Tornell and Westermann 2002], проблем изненадног застоја у приливу или наглог прекограничног одлива капитала, ако до њега дође, у случају Србије имао би теоријски очекивану увертуру у времену пре пандемије и финансијске кризе: извесну економску експанзију, растући дефицит текућег рачуна, кредитни бум и апресијацију реалног девизног курса. Дакако, и сама финансијска криза подстакнута замашнијим одливом капитала скоро сигурно би следила фишеровску дужничко-дефлациону спиралу [Bianchi and Mendoza 2020]. Разуме се, као мера предострожне политике, оптимална контрола капитала требало би да буде на улазу (ограничење појединих прилива што портфолио што директне провенијенције). Као мера антикризне политике, можда ће привремено изискивати и класичне Тобинове таксе. Стога, кад је реч о дозирању и тајмингу, пак, Шмит-Грое и Урибе [Schmitt-Grohé and Uribe 2017] демонстрирали су како због монетарних екстерналија које производи фишеровска девалвација колатерала у малим отвореним привредама, заправо изгледа оптимално ублажити рестрикције међународном кретању капитала током узлета, а построжити их током рецесија, што је у јасној контрадикцији са досадашњим антицикличним карактером оперативне примене Тобинових такси.

ЗАКЉУЧАК

Послуживши се алгебарским контурама нове, макроекономске верзије познатих епидемиолошких модела, у овом раду синтетисали смо низ робусних макроекономских импликација пандемијом изнуђених јавних

политика код нас и у свету. Иновативност макроекономских верзија епидемиолошких модела огледа се у препознавању и експлицитном моделирању преференција и активности различитих привредних чинилаца (влада, предузећа и појединаца), као кључних фактора коначне тежине, дужине трајања и цене, како здравствене, тако и финансијске кризе.

Након што је показано због чега су заговорници спонтаног прокуживања у великој заблуди, презентовани су и аргументовани против одабране стратегије борбе против пандемије каква се спроводи у Републици Србији. У међувремену су се појавиле експерименталне вакцине али је њихова ефикасност дискутабилна, много је важније, и медицински и економски, уложити у разумне количине заштитних средстава и масовно тестирање, којим би се омогућио контролисан процес рада и повратак на посао за оне који су савладали вирус а да то не знају. Такође, било би потребно прогласити обавезним ношење маски и употребу дезинфекционих средстава на јавним местима а непоштовање ових предострожности законски санкционисати и током а нарочито након укидања ванредног стања. Оваква политика чини се, нудила је, и даље нуди очигледније и веће користи од фиксације куповином прескупих респиратора, на којој се базирала стратегија Републике Србије. Из перспективе малих отворених привреда, наиме, треба „играти” на догледно изналагање терапије а не на вакцину. У том случају тврд и одвећ растегнут „бункер” нема смисла, док кратак има само уколико поред привременог успоравања заразе послужи припреми мандаторне излазне стратегије.

Стога постоји бојазан да је одабрана јавна политика у Србији, упркос засад солидним резултатима, ипак промашила суштину и да ћемо прилично неприпремљени дочекати крај ванредног стања. Ако га прекинемо управљачки неодговорни или јавности некредибилни, те логистички и/или културолошки неприпремљени, имаћемо други налет заразе и нови формалан или фактички карантин са вишегодишњом финансијском кризом...

Када је реч о антикризним мерама, иницијално разуман низ потеза и уграђених механизма вапи за секторским корекцијама, детаљу и развоју ситуације саображеним прилагођавањем. Иако је у раду објашњено зашто ова криза и није створена посве егзогено, већ су и неки полит-економски догађаји поставили мизансцен за њен долазак, специфичност и обухват пандемијом посејане финансијске кризе учиниће да њени краткорочни исходи углавном зависе од смера и интензитета покренутог међународног кретања капитала. Зато, уместо нумеричког кибицовања динамике производње, незапослености, јавног дуга, те платно-билансних и буџетских дефицита у Србији током наредног периода, нешто већа пажња посвећена је мерама контроле прекограничног кретања капитала. У том смислу, уколико дође до изненадног застоја у приливу капитала, у ситуацији када је фискална политика оптерећена до максимума, мале отворене привреде могу и треба да посегну за допунском, али дозираном монетарном експанзијом и манипулацијом девизним курсем. Уколико, пак, дође до масивнијег одлива и бега капитала, због фишеровске девалвације колатерала за мале отворене привреде постаје оптимално да се

појачају рестрикције кретању капитала током рецесије, што је у контрадикцији са досадашњим антицикличним карактером оперативне примене Тобинових такси у нас.

На концу, по избијању пандемије и међународне финансијске кризе пете генерације, и свет и Србија осванули су у новој стварности која ће, сва је прилика, потрајати. Док у потпуности не буду сузбијене, било би хазардерски потценити их.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Aadland, David; David Finoff, Kevin Huang (2013). Syphilis Cycles. *The BE Journal of Economic Analysis & Policy*, XIV, 14: 297–348.
- Anderson, Roy; Hans Heesterbeek, Don Klitgenberg, Deirdre Hollingsworth (2020). How will Country-based Mitigation Measures influence the Course of the COVID-19 Epidemic? *The Lancet*, 395 (10228): 931–934. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30567-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30567-5).
- Cochrane, John (2020b). Corona Virus Monetary Policy. In: Baldwin, Richard & Di Mauro, Beatrice Weder, *Economics in Time of COVID-19*, London: VoxEU & CEPR, 105–108.
- Kermack, William Ogilvy and Anderson Gray McKendrick (1927). A Contribution to the Mathematical Theory of Epidemics. *Proceedings of the Royal Society of London, Series A*, 115(772): 700–721.
- Mann, Catherine L. (2020). Real and Financial Lenses to assess the Economic Consequences of COVID-19. In: Baldwin, Richard & Di Mauro, Beatrice Weder, *Economics in Time of COVID-19*, London: VoxEU & CEPR, 81–86.
- Perrings Charles; Carlos Castillo-Chavez, Gerardo Chowell, Peter Daszak, Eli P. Fenichel, David Finnoff, Richard D. Horan, Marm A. Kilpatrick, Ann P. Kinzig, Nicolai V. Kuminoff, Simon Levin, Benjamin Morin, Katherine F. Smith, Michael Springborn (2014). Merging Economics and Epidemiology to Improve the Prediction and Management of Infectious Disease. *Ecohealth*, XI, 4: 464–475.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ:

- Народна банка Србије (2020). Доступно на: https://www.nbs.rs/sr_RS/index/. Приступљено: 15. 10. 2020.
- Чокић, Владан П. (2020): Болест коронавируса 2019 (Coronavirus disease 2019: COVID-19), Институт за медицинска истраживања и МАСА. Доступно на: <http://sld.org.rs/dotAsset/78770.pdf>. Приступљено: 20. 7. 2020.
- Atkeson, Andrew G. (2020). What will be the Economic Impact of COVID-19 in the US? Rough Estimates of Disease Scenarios. NBER Working Paper #26867, Cambridge, MA. Dostupno na: <https://www.minneapolisfed.org/research/staff-reports/what-will-be-the-economic-impact-of-covid-19-in-the-us-rough-estimates-of-disease-scenarios>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Benigno, Gianluca; Huigang Chen, Christopher Otrok, Alessandro Rebucci, Eric R. Young (2016). Optimal Capital Controls and Real Exchange Rate Policies: A Pecuniary Externality Perspective. NBER Working Paper #22224, Cambridge, MA, may 2016. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w22224.pdf>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Bianchi, Javier and Enrique Mendoza (2020). A Fisherian Approach to Financial Crises: Lessons from the Sudden Stops Literature. NBER Working Paper #26915, Cambridge, MA. March 2020. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w26915.pdf>. Dostupno na: 20. 7. 2020.

- Blanchard, Olivier (2016). Currency Wars, Coordination and Capital Controls. NBER Working Paper #22388, Cambridge, MA, July 2016. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w22388.pdf>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Caballero, Ricardo J. and Alp Simsek (2016/2019). A Model of Fickle Capital Flows and Retrenchment., NBER Working Paper #22751, Cambridge, MA, October 2016, Revised July 2019. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w22751.pdf>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Carlsson-Szlezak, Philipp; Martin Reeves, Paul Swarz (2020). Understanding the Economic Shock from Coronavirus. Harvard Business Review. Dostupno na: <https://hbr.org/2020/03/understanding-the-economic-shock-of-coronavirus>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Chang, Roberto and Andres Velasco (2020). Economic Policy Incentives to preserve Lives and Livelihoods. NBER Working Paper #27020, Cambridge, MA. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w27020.pdf>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Chikina, Maria and Wesley Pegden (2020). A Call to Honesty in Pandemic Modelling. The Medium, Science Section. 30. Mart 2020. Dostupno na: <https://medium.com/@wpegden/a-call-to-honesty-in-pandemic-modeling-5c156686a64b>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Cochrane, John (2020a). Whack-a-mole: The Long Run Virus. The Grumpy Economist. April 4, 2020. Dostupno na: <https://johnhcochrane.blogspot.com/2020/04/whack-mole-long-run-virus.html>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Eichenbaum, Martin S.; Sergio Rebelo and Mathias Trabandt (2020). The Macroeconomics of Epidemics. NBER Working Paper #26882, Cambridge, MA. March 2020, Revised April 2020. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w26882.pdf>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- European Commission (2020). Dostupno na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_20_1290. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Gourinchas, Pierre-Olivier (2020). Flattening the Pandemic and Recession Curves. University of California at Berkeley. March 13, 2020. Dostupno na: https://clausen.berkeley.edu/wp-content/uploads/2020/03/COVID_2b.pdf. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- International Monetary Fund (2020). Dostupno na: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJune2020>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Rogoff, Kenneth (2020). Mapping the COVID-19 Recession. Project Syndicate, apr 7, 2020. Dostupno na: <https://www.project-syndicate.org/commentary/mapping-covid19-global-recession-worst-in-150-years-by-kenneth-rogoff-2020-04?barrier=accesspaylog>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Schmitt-Grohé, Stephanie and Martin Uribe (2017). Is Optimal Capital-Control Policy Countercyclical in Open-Economy Models with Collateral Constraints? NBER Working Paper #22481, Cambridge, MA. August 2016, Revised June 2017. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w22481.pdf>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Stock, James H. (2020). Data Gaps and the Policy Response to the novel Corona Virus. NBER Working Paper #26902, Cambridge, MA. March 2020. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w26902.pdf>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Tornell, Aaron and Frank Westermann (2002). Boom-Bust Cycles in Middle Income Countries: Facts and Explanation. IMF Staff Papers, September 2002. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w9219.pdf>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Worldmeter – Coronavirus (2020). Dostupno na: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>. Pristupljeno: 20. 7. 2020.
- Wyplosz, Charles (2020). The Good Thing about Corona Virus. In: R. Baldwin and B. Weder di Mauro (eds), *Economics in the Time of COVID-19*, CEPR Press, London. Dostupno na: <https://voxeu.org/content/economics-time-covid-19>. Pristupljeno: 20.7.2020.

MACROECONOMIC IMPLICATIONS OF PUBLIC POLICIES
IN THE PANDEMIC-BORNE CRISIS

by

MARKO G. MALOVIĆ
Educons University
Faculty of Business Economics
Vojvode Putnika 87, Sremska Kamenica, Srbija
profmarkomalovic@gmail.com

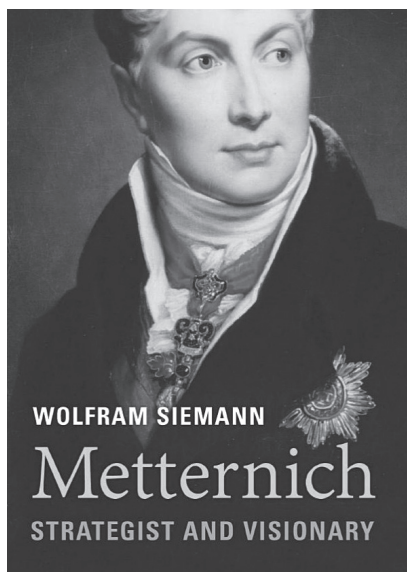
SUMMARY: Serbia and the world are facing the largest health-cum-financial crisis in the living memory. By utilizing the novel class of macroeconomic SIR models, we demonstrate that neither its origin nor its transmission is fully exogenous, but crucially depends on the complicated interaction of governments, firms and individuals' economic behavior. Hence, COVID-19 epidemics and provoked public health response exhibit profound economic and financial consequences that may well be mutually reinforcing. Paper dismisses neoliberal approach to pandemics, but also criticizes Serbian public policy as palliative and erroneously obsessed with amassing life-support machines. In fact, we argue that small open economies should focus on providing obligatory epidemiological gear and disinfectants to their population for public use while awaiting more effective medical treatment, especially after quarantines get called off. In terms of macroprudential policy and measures aimed at mitigating the economic crisis, even though reasonable at the onset, they would have to be fine-tuned and more sector specific as pandemics subsides. Instead of numerical guesswork with regards to the key macroeconomic stats, we inspected Serbian constellation in terms of likely growth trajectories without and with the second wave of contagion. From purely macroeconomic perspective, much depends upon the size and probability of capital flow reversals which so often additionally worsen the initial financial havoc. Thus, on top of conventional policy instruments, capital controls should play a greater role and must be deployed counter-intuitively to ongoing practice.

KEYWORDS: Macroeconomic SIR model, Public-Policy implications for health and financial crises, Macroprudential and crisis measures, Serbia

JEL CLASSIFICATIONS: E65, E70, F38, G01, H12, I18

КЛЕМЕНС ФОН МЕТЕРНИХ: СТРАТЕГ, НЕ И ВИЗИОНАР

(Wolfram Siemann, *Metternich: Strategist and Visionary*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass – London, Engl. 2019, translator: Daniel Steuer, 900 pag.) [превод с немачког на енглески:
Даниел Штојер]

Свака држава мора да поседује стратегију, ма колико спонтано настајућу и рудиментарну, да би опстала у хобзовском међународном систему. Велике силе, међутим, имају и сложеније изазове и веће ресурсе. Оне стога морају да развију велику *сипраиџију* за рат и мир, да би опстале у сталном надметању са својим супарницима за моћ, простор, поданике и ресурсе. То је важило у Месопотамији пре три миленијума, ништа мање него што важи у свету на прагу треће деценије 21. века.

Велика сипраиџија сажима визију снажне државе као целине, усклађује њене дугорочне циљеве са средствима и ценом њиховог

остварења. Независно од идеолошки условљене реторике, ово је основа стратешког планирања сваког војно-политичког центра моћи. Владајућа елита државе – ма које, ма када и ма где – не може да одговори изазовима инхерентно нестабилног система ако не поседује визију жељених исхода у функцији опстанка, безбедности и свеколиког јачања своје државне творевине. Три њена битна елемента јесу принципи дипломатије и ратовања; стратегија оптималног коришћења ресурса као основе војне моћи; и идеологија као интегрисани скуп веровања, културних симбола и вредности који даје смисао свакој политици.

Успешна велика стратегија предуслов је опстанка сваке велике државе. Њен развој и артикулацију често спутава природна тежња лидера да се на кризе реагује тек онда када избију. Квалитет *државниџија* успешне лидере наводи да антиципирају кризне сценарије и да припреме моделе одговора на њих. Држава може да следи успешну стратегију у једном рату, али не нужно и у следећем. Успешне државе, пак, кроз искуства многих ратова и генерација, уче се и успевају да реше квадратуру круга безбедног опстанка у оквирима ограниченог физичког простора и ресурса у њему.

Као што је Е. Ц. П. Тејлор констатовао у свом ремек-делу *Борба за њремоћ у Европи* (*The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*), премда појединци никад нису живели у природном стању како га је замислио Томас Хобс, „велике европске силе вазда су се у њему налазиле”. Ово је поготово важило за неједнако

развијене, етнички измешане и уставно-правно крајње сложене земље млађег огранка Хабзбурга. Њихови су се поседи крајем 18. века простирали од Ломбардије на југозападу до Трансилваније на истоку, од Галиције на северу до Јадрана на југу. Срце империје имало је унутрашње линије комуникација дуж Дунава и његових пловних притока, али рубне земље биле су вазда рањиве, поготову географски некомпактни поседи у Рајнској области и данашњој Белгији (*Belgium Austriacum*).

Изазови Аустрији, после њеног неуспешног посезања за хегемонијом у Тридесетогодишњем рату, били су малтене непрестани на некој од истурених тачака притиска дуж њених разуђених граница. После губитка Лорене 1733, а поготово после губитка Шлезиие 1742, статус Аустрије као велике силе изразито је зависио од пажљивог и претежно одбрамбеног усклађивања циљева и средстава.

Све до Наполеоновог успона, међутим, то балансирање није се одражавало у појединачним епизодама бриљантног државништва. На делу је био процес непрекидне примене стратешких искустава која су се накупила током деценија и која су плаћена крвљу и златом. Притом је артикулисана једна у целини дефанзивна велика стратегија. Она се ослањала на ланац тампон-зона које су раздвајале аустро-чешко језгро државе од старог непријатеља, Француске, ка западу, као и новог непријатеља, Пруске, ка северу. Са Русијом ка североистоку постојало је обострано корисно антитурско партнерство, док су југоисточне границе брањене војном границом од Јадрана до Карпата чију су окосницу чинили сељаци-војници православне вере.

Од кључног значаја за очување сложене мреже савезништава, клијената и одбрамбених појасева био је искусни дипломатски апарат и политичко и војно вођство које је имало високо развијен осећај за рангирање стратешких приоритета и прецизан тајминг у њиховом спровођењу. Међутим, у тренутку критичне слабости, који је наступио крајем прве деценије 19. века, ослонац на стандарну оперативну процедуру више није био довољан. Опстанак је захтевао врхунско државништво, спој интелигенције, интуиције и искуства. Ти су се квалитети стекли у личности Клеменса фон Метерниха. Он представља парадигматски пример правог човека на правом месту у правом часу. Дао је кључни допринос опстанку Хабзбуршке монархије

током критичних година Наполеонове надмоћи у Европи, од аустријског пораза 1809. до француског пораза у Русији 1812. и настанка нове, коначне антинаполеонске коалиције 1813.

Није претерано рећи да је Метернихова улога тих година представљала једну од најбриљантнијих епизода дефанзивне дипломатије високог ризика у светској историји. Мајстор проницања у карактер људи и сагледавања њихових слабости, а нарочито Наполеона и цара Александра I, он је омогућио да Аустрија одигра несразмерно значајну улогу у систему који је његовом заслугом створен на Бечком конгресу. Метерних је био стожер антинаполеонске коалиције која је нанела смртне ударце „том малом скоројевићу” (како га је описао), од Лајпцига у јесен 1813. до Ватерлоа у пролеће 1815, и која је потом обновила европски систем равнотеже снага. Испољио је знатан стратешки таленат при ударању темеља нове безбедносне структуре која је упркос свим изазовима Европи обезбедила скоро цео један век процвата, до лета 1914.

Угледни немачки историчар и професор минхенског универзитета Волфрам Зиман објавио је 2016. обимну биографију Метерниха на немачком. Она до сада није приказана српском читаоцу премда представља први свеобухватни подухват те врсте још од монументалне тротомне студије Хајниха фон Србика (*Metternich: Der Staatsmann und der Mensch*, 1925–1952). Зиман детаљно прати бриљантну каријеру Метерниха, који је као млад дипломата, потом министар спољних послова, а после 1821. године и канцелар Аустријског царства, испољио високо развијен осећај за стратешки тајминг и приоритизацију у остваривању државних циљева.

Зиманова упоредна тврдња да је Метерних такође био способан да антиципира развој драматичних збивања и да сходно томе усмерава своју политику, мање је убедљива. Он с правом истиче да је погрешно представити Метерниха као оличење црне реакције постнаполеонске Европе. Међутим, подједнако је неосновано тврдити, као што покушава Зиман, да је Метерних био „визионар”, на свој начин трагична личност чији су притајено реформистички и наизглед реакционарни али заправо антипопулистички, постнационални ставови били испред свог времена.

У уводном поглављу Зиман прати неравномеран али упоран успон породице Метер-

них од краја средњег века до рођења каснијег принца у Кобленцу, рајнском граду под влашћу Хабзбурга, 15. маја 1773. Потом следе хронолошка поглавља све до краја његовог дугог живота у Бечу 1859. Целину заокружују три тематска поглавља која не следе хронолошки ток. Тичу се Метерниховог погледа на рат и мир, његових бројних љубавних веза са женама високог рода и образовања, као његових приватних пословних подухвата, смелих и лукративних премда не увек морално беспрекорних.

Метернихова биографија чији је аутор Зиман, после уводног поглавља неравномерно је у кључне периоде његовог живота. Период до његовог првог амбасадорског именованја 1801. на саксонском двору у Дрездену покривен је у нешто преко стотину страница. Темпо се затим успорава на петнаест страница по години, да би периоду од 1809–1815. било посвећено чак 36 страница по години. Изненађујућа је чињеница, међутим, да најдужи, политички значајан ако не и најзначајнији период Метерниха као канцелара аустријског царства (1821–1848) заслужује само пет-шест страница по години. Завршна деценија његовог живота, после одласка у избеглиштво 1848. и повратка у Беч 1851, крајње је површно обрађена. Она стога нападно одудара од, у целини, хармоничне структуре остатка књиге до почетка 1820-их.

У Метерниховој младости посебно је значајан тренутак када је током студија у Стразбуру дошао у непосредан контакт с догађајем који ће означити епоху у којој је живео. То је била Француска револуција, чији је рушилачки жар из прве руке деветнаестогодишњи Клеменс искусио у престоници Алзаса. У тај крвави пир, како сазнајемо од Зимана, директно је био укључен један од Метернихових академских ментора, до те мере да је лично потписивао смртне пресуде.

Међутим, ученик није подлегао поманном рефрену *Марселезе*. Фанатизам разуларене масе је у младом рајнском Немцу изазвао грозу и гађење, што га је навело да напусти Стразбур и студије настави у Мајнцу. Потом, после турнеје по Енглеској и Шкотској која је на Клеменса оставила доживотно снажан утисак, прешао је у очеву резиденцију у Бриселу. Са 23 године већ је био формиран човек, богато ожењен, доживотно усмерен на ред, рад и мир, на безбедни просперитет под беневолентном управом аристократије и под

влашћу наднационалне, аутократске али очинске круне.

Метернихова дипломатска каријера после Дрездена довела га је у Берлин, а критичне 1809. године налазио се на положају аустријског амбасадора у Паризу. У француској престоници имао је прилике да изблиза посматра Наполеона и његово окружење. Већ после првог разговора са самокрунисаним царем, Метерних га је сагледао као корзиканског скоројевића коме недостаје осећај друштвеног и културног самопоуздања, ма колика била његова тренутна војна премоћ. Зиман минучиозно прати Метернихову еволуцију од знатно тежљивог аутсајдера по доласку у Париз до партнера Наполеона у преговорима о брачној вези двеју владалачких кућа, а на крају и заклетог непријатеља Бонапарте који није био спреман да прихвати икакав разуман компромис.

Њихов вишесатни разговор јуна 1813. у Дрездену драматични је врхунац књиге. Наполеон није слутио колико је тај тренутак био пресудан за његову судбину. Својом уобичајеном бахатошћу која више није била прилагођена ресурсима – попут Хитлера после Стаљинграда – Наполеон је претио, викао, био је чак вулгарно непристојан: Метерниху је на питање о цени његових ратова одбрусио да му се дефецира на милион људских живота. Ова епизода поткрепљена је Метерниховим својеручним записом у његовој приватној заоставштини у Прагу, који Зиман објављује по први пут и који баца поразно светло на личност Бонапарте. Знатно улажена верзија тог разговора била је претходно објављена у ауторизованој форми Метернихових сећања. Хабзбуршки министар је тада коначно сагледао Наполеона као патетичну али злокобну фигуру, непоправљиву препреку европском миру. Тај је дан утврдио у аустријском државнику спознају да рањену звер треба докрајчити по сваку цену. Уследио је наставак последње коалиције, пораз Наполеона код Лајпцига а потом и у самој Француској.

Зиманово дело је импресивно. Његова традиционална „немачка биографија“ нуди обиље нових детаља, пре свега захваљујући ауторовом раду на архивском материјалу у Прагу који претходни биографи нису користили. За њега Метерних је фасцинантна личност, независно од достигнућа и политичког наслеђа. Пред нама је империјални гроф унапређен у принца који више воли пасторални

живот од градског, али који је био пионир индустријског развоја на свом имању у Чешкој; реакционар фиксиран на „тишину” који се дивно енглеском уставу; колебљиви и на крају неуспешни реформатор једне крхке мултинационалне империје; отац и муж који је искусио многе личне трагедије и истовремени љубитељ (углавном туђих) жена.

У закључном поглављу Зиман нажалост губи критичку дистанцу у односу на свог јунака и покушава да га представи као погрешно схваћену, чак трагичну личност. Он читаоцу представља богат дијапазон европске политичке сцене и унутрашњих аустријских збивања од пада Бастиље до револуционарне 1848. године. Зиман напушта традиционалну матрицу немачке историографије утолико што мањи акценат ставља на парадигму националних држава као кључних актера. Притом он истиче Метернихову улогу номинално „немачког” политичара који је гајио дубоко неповерење према пангерманској идеји и који јој није био наклон већ од почетка буђења романтичног национализма међу Немцима под Наполеоновом доминацијом па све до краја живота.

Метерних је сагледао потенцијалну моћ национализма и наслутио је опасности од уздицања *Нације* на пиједестал основе политичког деловања и извора идентитета (*Volk, Blut und Boden, Volksgemeinschaft*, etc). Метернихова визија адекватног места за народе Хабзбуршке монархије у најбољем случају опустала је тежњу за ограниченом аутономијом муниципалних органа којима руководе племићи. Сматрао је, штавише, да је расцепкана Немачка управо онаква каква треба да буде: да је стабилнија и срећнија са мноштвом краљевина, кнежевина и бискупија, обједињених царинском унијом, него што би била под једним државно-правним оквиром.

Принцип самоопредељења народа, артикулисан у последњој деценији његовог живота, за Метерниха би представљао анатему. Његово одбијање, међутим, да допусти могућност извесних уступака духу времена одисало је тврдоглавошћу – никако не „визионарством” – у епохи бујања *рисорђиментиа* у Италији и сродних покрета у Мађарској, Пољској, Рајнској области, Фландрији...

Зиман баца светло на до сада слабо познат аспект Метерниха као царског канцелара: на његов нестабилан положај у бечкој елити. Рођен у Кобленцу, образован у Стразбуру и

Мајнцу, стасао у Бриселу, власник имања у Чешкој и Рајнској области, Метерних никада није био признати пуноправни инсајдер у царској престоници, у естаблишменту заснованом на старости лоза престоничког племства. Аутор нас упознаје са до сада непознатим препрекама које су чиниле Метернихов положај несразмерним његовом политичком и финансијском успону. Чак је и Метернихов давно заборављени чешки супарник, министар финансија Франц Антон фон Коловрат, био у стању да спутава његове планове и на крају да допринесе његовом паду. Коловрат није био „либерал” али јесте био чешки националиста. Привид његовог тријумфа над Метернихом 1848. само је био увод у касније деценије чешких пораза.

Пикантну новину представља Зиманов богато документован осврт на Метернихове односе са женама. Са једном од њих, супругом руско-грузијског генерала Багратиона – херојски страдалог на Бородину – добио је ванбрачну ћерку док је у Дрездену био посланик код саксонског краља. Потом је са две даме, такође удате, поред повремених интимних односа одржавао дугогодишњу обимну кореспонденцију. Метерних се појављује као последњи од аристократских љубавника високог стила 18. века. Већ током друге половине његовог дугог живота, међутим, буржоазија је почела да намеће своје стриктне погледе на односе мушкараца и жена који су доминирали викторијанском епохом. Такође на личном нивоу, ма колико Зиман покушавао да свог јунака оправда и да га прикаже као жртву злобе завидника и интрига, јасно произлази да је Метерних био склон да своје огромне трошкове у државној служби не правда детаљним рачунима и да избегава плаћање пореза кад год је то било могуће.

Важан парадокс Метерниховог идеолошког профила, који Зиман детаљно прати, тиче се његовог ентузијазма за Енглеску, за њене друштвене норме, политичке институције и традиције. Та је фасцинираност почела првом посетом 1794. и наставила се до позних година Метерниховог живота, када је нашао уточиште у Брајтону после принудног одласка из Беча 1848. „Када не бих био то што сам”, млади Метерних је записао после своје прве посете, „волео бих да сам Енглез. Ако не бих могао бити ни једно ни друго, радије не бих постојао”. Он је прихватио ставове конзервативних виговаца оличених у

Едмонду Берку, са чијом се критиком Француске револуције свесрдно слагао. У исто време, Метернихово одбијање да допусти примену идеја британског либерализма у Централној Европи било је засновано на његовом уверењу да немачка нација није способна да такве институције прихвати и одговорно примењује.

Зиман упорно покушава да помири Метерниха као промотера цензуре штампе и тајне полиције, као и аутора злогласних Карлсбадских декрета из 1819, са Метернихом англофилним космополитом. У том подухвату аутор покушава да га прикаже као визионара који би био спреман да прихвати либералнији систем у хабзбуршком царству и у немачким земљама, али нажалост обичан народ није био спреман за тако велику одговорност. Стварни Метерних, међутим, био је опседнут тежњом ка миру (*Ruhe*), спокоју аутократског апсолутизма који почива на четири стуба: на лојалној војсци, ефикасној бирократији, уходаном полицијском апарату и послушној римокатоличкој хијерархији. Далеко од тога да је тежио постепеним реформама и прихватању неминовности новог духа времена, његов систем је постајао све стриктнији како су пролазиле године. Није постојала слободна штампа, нити аутономија универзитета; није било законодавних скупштина, нити судова са поротом. Метернихов модел био је фаталистички тврдокоран, пре него визионарски.

„Мој живот се задесио у грозна времена”, Метерних је писао 1820. „Дошао сам на овај свет или прерано или прекасно. Да сам рођен раније уживао бих време пре револуције, да сам се родио касније градио бих нешто ново. Данас пак, морам да посветим свој живот да подупирем ову црвоточну грађевину. Требало је да се родим 1900-те године и да имам цео двадесети век пред собом”.

Овај цитат додатно указује да Метерних није био „визионар”. Да је рођен око 1900. године видео би колапс хабзбуршког царства у Великом рату и његов распад сходно националном принципу којег се гнушао – а био би премлад да утиче на исход. Искусио би међуратну дезоријентисаност коју је описао Штефан Цвајг, потом нацистички аншлус и седам година касније освајање разрушеног и гладног Беча од стране Црвене армије. После 1918, чак ни он не би био способан да створи нову димну завесу која би прикрила слабост

Аустрије, као што је успешно учинио после пораза 1809. У свом веку од 85 година, пред крај би видео успон бриселске анти-Европе и почетак мигрантског цунамија који је претворио делове Немачке и Аустрије у мини-Анадолију. Био би сведок колапса друштвених норми и хришћанске вере, на обе стране Рајне, северно и јужно од Алпа, свуда. Боље му је што је живео кад је живео.

Зиманов необјашњиво згуснут третман друге половине Метерниховог живота (само петина књиге, стране 518–745 енглеског издања) значајан је пре свега зато што баца ново светло на Метернихове ставове према „немачком питању” у три деценије које су претходиле револуционарној 1848. Његова одбојност према јакобинском култу националне државе, заједници крви која маршира ка славном самоиспуњењу, може да делује политички коректно и „савремено” у овим постмодерним временима. Зиману треба признати да не тежи експлицитно да прикаже Метерниха као претечу некаквих „европских интеграција” по шаблону Брисела, иако је наговештај присутан. Метерних се из Зимановог опуса појављује као култивисана личност која би била ужаснута вредносним поставкама и праксом бриселског Левијатана.

На крају дуге каријере, марта 1848. године, Метерниха су поразиле удружене снаге национализма и буржоаског либерализма. Његов отпор тим снагама био је стоички и безнадежан. Када је био принуђен на оставку, он је резигнирано констатовао: „Ја више нисам нико и ништа. Више немам шта да урадим нити о чему да дискутујем”. Истински визионар, међутим, видео би црне облаке пре него што је почела олуја: могли су се назрети годинама раније. Визионар би покушао да снаге које су мотивисале револуционаре из 1848. барем ублажи, ако не и доведе под контролу. Пруски канцелар Ото фон Бизмарк у том подухвату успео је бриљантно, како пре тако и после уједињења 1870, градећи осећај немачког јединства који није био ни либерално-романтичан ни антидинастичан.

Чињеница да је Бизмарково наслеђе урушено од стране његових недораслих наследника мањи је грех од Метерниховог промашаја да реформише хабзбуршку црвоточну грађевину далеко пре катастрофе 1848. Њено касније опадање, сходно Аузглајху 1867, у асиметричну конфедерацију коју су стално раздирали све смелији захтеви мађарских

магната у Транслајтанији, а Чеха и других мањина у аустријским земљама, довело је до тога да је Двојна монархија изгубила статус дефакто велике силе далеко пре Сарајевског атентата.

Волфрам Зиман је у овој биографији Метернихова достигнућа презентовао с трудом и мноштвом непознатих детаља. Зиманов опус представља нову, после Хајнриха фон Србика, најважнију етапу у истраживању Метерниховог живота, и његове политичке и дипломатске каријере. Кисинџерова монографија о улози Метерниха и Кастерлија у креирању постнаполеонског система из 1957. године солидна је студија политичких околности тог периода, али није „биографија“.) Зиманова књига свеједно није коначна реч. У односу на, широј читалачкој публици, далеко познатије и за истраживаче „уносније“ личности попут Наполеона, Хитлера или Стаљина, принц Клеманс фон Метерних својим „шапатам“ често много више саопштава свакој новој мислећој генерацији.

За разлику од харизматичних зликоваца своје и касније епохе, Метерних остаје оли-

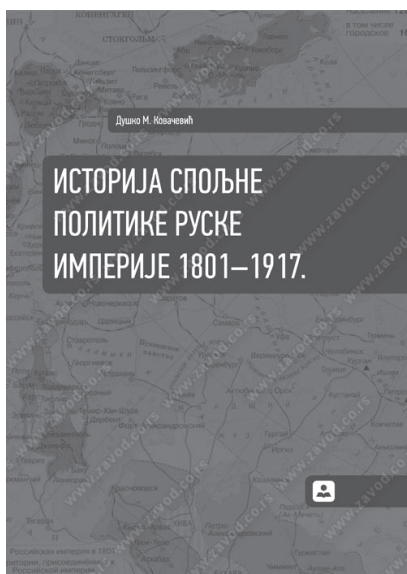
чење једне пристојне Европе која је с успехом опстајала у добром делу прве половине 19. века. Није била узбудљива, него је тежила да успостави ред и смисао на измученом континенту, баченом у кошмарни вртлог крвопролића од Бастиље до Ватерлоа. У оквиру свог талента, вредносног оквира и темперамента, тај импозантни принц, учинио је највише што је могао. Желео је смирени поредак без потреса, без непотребних хекатомби и бола које нам вековима доносе *Grandeur, Drang nach Osten, Священная война!*

„По плодовима ћеш их познати“, каже *Јеванђеље њо Мајџеји*. Европа је после Бечког конгреса имала скоро век мира (Кримски, Пруско-француски и други ратови те епохе били су ограничени оружани сукоби за ограничене циљеве). Тај век јој је пружио 99 година невероватног научног, техничког и културног процвата. Клеменс фон Метерних је таквом исходу пружио већи допринос од ма које друге личности своје епохе.

Срђа Трифковић
 Универзитет у Сасексу
 Фалмер, Велика Британија
 s.trifkovic@spnbl.org

КАПИТАЛНА ИСТОРИОГРАФСКА СИНТЕЗА

(Душко М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, Завод за уџбенике, Београд 2019, 623 стр.)

Душко М. Ковачевић, професор Опште историје новог века на Филозофском факултету у Новом Саду, један је од малобројних српских историчара који, упоредо са српском историјом, истражује и различите теме европске историје 19. и 20. столећа. Као резултат његовог вишедеценијског бављења историјом Русије и логичан наставак претходних истраживања представљених у монографијама посвећеним српско-руским односима у раздобљу од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана (2003), односно, Русији у међународним односима током друге половине 19. века (2012), настала је и велика синтеза историје спољне политике Руске империје током „дугог 19. века“.

Предмету истраживања професор Ковачевић приступио је са становишта дипломатске

историје и историје међународних односа што је одредило и карактеристичан метод који је применио у експликацији догађаја, појава и процеса који представљају тежиште његове анализе. Оно што свакако ваља истаћи јесте да је монографија изузетно амбициозно постављена, и у хронолошком и у просторном погледу. Ово посебно будући да обухвата више од пуног столећа руске и европске историје (од почетка 19. века све до урушавања и пропасти Руске империје у пожару Првог светског рата и бољшевичке револуције 1917), као и да предмет ауторове анализе представља спољна политика Руске империје не само у Европи (што је нетрето случај у радовима ове врсте), него и на Блиском, Средњем и Далеком истоку.

Широко постављени хронолошки и просторни оквири рада приморали су аутора да изврши селекцију готово непрегледне историјске фактографије како би указао на оне историјске појаве и процесе који су пресудно утицали на обликовање руске спољне политике. Имајући у виду карактер политичког система Руског царства обележеног самодржављем, аутор је у средиште свог разматрања поставио руске императоре као личности које су пресудно утицале на обликовање и усмеравање главних праваца руске спољне политике у поменутом раздобљу, као и њихове блиске сараднике (највише дипломатске и војне званичнике) који су спроводили императорску политику. Упркос томе, аутор није пропустио да укључи у разматрање не само опште политичке, војне и економске, него и друштвене и идејне чиниоце који су вршили одлучујући утицај на обликовање спољнополитичких концепција самодржавних владара. Важно је, такође, напоменути и да је аутор спољну политику Руске империје

сагледао у широком контексту међусобних односа „европског концерта” (великих европских сила) који је, највећим делом, одређивао међународне односе у 19. веку док је у случају Далеког истока, у своја разматрања укључио односе Руске империје са Кином, Јапаном и Сједињеним Америчким Државама.

Аутор је текст структурирао у три хронолошки заокружене целине унутар којих је распоредио садржину у укупно 18 јасно омеђених и проблемски постављених поглавља. У првом делу „Од смрти Павла I до Кримског рата 1801–1856.” (стр. 21–239) аутор је приказао спољну политику Руске империје током раздобља које су обележили ратови против француске хегемоније на европском континенту, Бечки конгрес, рестаурација „старог режима” и супротстављање новим револуционарним потресима посредством „Свете алијансе”, поновно отварање Источног питања подстакнуто српским и грчким устанцима, Револуција 1830. и, нарочито, Револуција 1848, Кримски рат и, коначно, пенетрација Руског царства у подручје Средње Азије и Далеког истока.

У другој целини под називом „Од Париског мира до савеза са Француском 1856–1894.” (стр. 243–388) аутор је приказао изазове са којима се суочила руска спољна политика током шездесетих (Пољски устанак, немачки и италијански ратови за национално уједињење) и седамдесетих–осамдесетих година 19. века (Велика источна криза, 1875–1878). У поменутом контексту он је значајну пажњу посветио и стварању Троједарског савеза (савез Русије, Немачке и Аустроугарске), као и његовим унутрашњим противречностима које су средином осамдесетих година усмериле руску спољну политику ка тражењу споразума са француском Трећом републиком. Упоредо са приказом европске димензије руске спољне политике, аутор је истакао и њене најважније циљеве и правце деловања на Кавказу, Средњој Азији и Далеком истоку као и односе са Сједињеним Америчким Државама (продаја Аљаске).

Трећа целина „Од ступања на престо Николе II до краја Руске империје 1894–1917.” (стр. 391–609) посвећена је спољној политици Русије на прелому 19. и 20. века која је коинцидирала с раздобљем владавине последњег руског императора Николе II. И iscrпно приказавши водеће чиниоце које су одређивали међународне односе у поменутом раз-

добљу (борба за колонијалну поделу света, тежње Немачког рајха за „место под сунцем”, стварање европског система савезништва), аутор је нарочиту пажњу посветио руској пенетрацији на Далеком истоку и Руско-јапанском рату 1904–1905. године. Указавши на последице које је пораз у рату имао по њен друштвено-политички развој али и њен статус велике силе, аутор је детаљно анализирао улогу Русије у међународним односима обележеним супарништвом између двају војно-политичких блокова – Антанте и Тројног савеза. Константиње напетости у њиховим односима узроковали су низ међународних криза – од Прве мароканске кризе (1905/06), преко Анексионе кризе (1908/09) и Друге мароканске кризе (1911) закључно са балканским ратовима (1912/13), који су обележили међународне односе током деценије која је претходила избијању Првог светског рата. Разматрајући држање Русије током Јулске кризе 1914. као и њену спољну политику у темељно промењеним условима током прве две године светског рата, аутор је своју анализу завршио са Фебруарском револуцијом и абдикацијом императора Николе II 1917. године које, уједно, представља и завршетак једне епохе.

Аутор је своје закључке засновао на релевантним историјским изворима. Осим архивских извора које је прикупио истражујући у неколико наврата у руским архивима током деведесетих година прошлог века, он се првенствено служио руским зборницима докумената као и најважнијим колекцијама немачких, британских и француских дипломатских докумената који представљају историјске изворе првог реда. Коришћење мноштва наративних извора – мемоара, дневника, аутобиографија те преписке водећих руских државника – умногоме је допринело живописности његовог излагања. Када је реч о историографској литератури, аутор је критички вредновао готово сву научну литературу која се односи на тему овога рада која, осим оне на руском језику, укључује и најважнија остварења светске историографије.

Осим тога, потребно је истаћи још и следеће чињенице. Аутор је на синтетичан начин, у виду заокружене научне монографије, приказао главне токове руске спољне политике током раздобља од почетка 19. века до пропасти Руског царства 1917. године. Исполјивши несвакидашњу ерудицију (савладавши огроман број историјских извора и историографске

литературе), аутор је унутар контекста међународних односа успео да прикаже оне историјске чиниоце који су одсудно одређивале спољну политику Руске империје у наведеном периоду. Нарочиту пажњу заслужује и ауторов изванредан смисао за историјску синтезу – резултате свога истраживања предочио је у виду логички чврсто структурисаног и језички беспрекорно написаног научног дела, које употпуњује изразиту празнину у постојећој литератури посвећеној овој теми. Ово посебно имајући у виду да су српски историчари најчешће истраживали поједине сегменте из историје руско-српских односа, док је историја руске спољне политике измицала њиховим интересовањима те, све до сада, она није монографски обрађена у српској историографији. Стога је потребно нагласити да је реч о првом целовитом приказу руске спољ-

не политике током „дугог 19. века” написаном на српском језику који синтетизује резултате ауторовог вишедеценијског истраживања историје Руског царства и његове улоге у међународним односима. Ова капитална историографска публикација, осим што плени својим запањујућим фактографским богатством, несумњиво ће да послужи као поуздан и научно утемељен водич свима онима који истражују не само историју спољне политике Руске империје већ и међународне односе у 19. веку. С обзиром на пријемчивост језика којим је написана, она ће свакако пронаћи пут и до ширег круга српских читалаца традиционално заинтересованих за историју Русије. Коначно, реч је о несвакидашњем остварењу српске историографије које представља круну истраживачких настојања професора Душка М. Ковачевића и, уједно, његов *magnum opus*.

Михаел Анџоловић
 Педагошки факултет у Сомбору
 Универзитет у Новом Саду
 anatolovic.michael@gmail.com

ПРВА КЊИГА О СТРУЧНИМ ШКОЛАМА У БЕЛОЈ ЦРКВИ

[Озрен М. Радосављевић, *Стручне школе у Белој Цркви (1944–1999)*, Народна библиотека, Бела Црква 2019, 150 стр.]

Књига је део трилогије историчара Озрена Радосављевића рођеног у Црвеној Цркви 1953. године. Тема којом се Радосављевић бави до данас је мало обрађивана у домаћој историографији. Како је сам аутор навео у поговору (стр. 149–150), књига представља само једно поглавље позамашног дела *Стручне школе у Белој Цркви 1884–1999*, обима око 400 страна куцаног текста, формата А4, које је написао и припремио за штампу још 2001. године. Књигу је, дакле, аутор припремио за публикавање на основу сачуване копије рукописа из 2001. године, али без икаквих прилога и неких већих преправки и дорада основног текста, будући да су оригиналне фотографије, документа и остали илустративни материјали нестали заједно са ориги-

налним рукописом. С обзиром да дело том приликом није публиковано, из још увек неразумљивих разлога остало је да се чекају нека боља времена. У међувремену је нестало највећи део монографије, са свим прилозима (оригиналне фотографије, документа и планови), а који се својим садржајем тичу стручног образовања у Белој Цркви у поратном периоду (1944–1999).

У ово дело Радосављевић је уложио својевремено обиман истраживачки труд, обавивши истраживања у Историјском архиву у Белој Цркви и архиви Средње техничке школе „Сава Мунђан” у Белој Цркви. Књига се састоји из шест делова, различитих по обиму и концепцији, и бави се токовима настанка и развоја различитих стручних школа у споменутом раздобљу. У првом поглављу аутор је обрадио историју Државне индустријско-занатске школе (1944–1948), која је имала статус државне ниже стручне школе у трогодишњем трајању. Након тога доносе се подаци о Државној трговачкој академији (1946–1947). Срески народни одбор у Белој Цркви донео је одлуку о укидању месне Потпуне мешовите гимназије, чиме је Бела Црква остала без своје једине средње школе. Ништа бољу судбину није доживела ни Трговачка академија, која је из Беле Цркве премештена у Кикинду до 1947. године. Радосављевић, даље, прилаже податке о једногодишњој Домаћичкој школи (1953–1954), као и о Женској стручној школи (1954–1957), које су имале велики број слабих штићеница из тадашњих дечијих домова, које нису могле да продуже своје школовање због нерешеног статуса обе школе у друштву.

Истраживања Озрена М. Радосављевића предочавају да је у послератној Белој Цркви

основано још неколико стручних продужних школа. Оне су као периодичне школе у привреди у двогодишњем и трогодишњем трајању, намењене образовању стручних кадрова у привреди. То су: Стручна школа за ученике у индустрији и занатству (1944–1955), Периодична школа ученика у привреди (1950–1968) и Школа за КВ и ВКВ раднике (1968–1977). Све поменуте школе имале су своје збирке, кабинете, библиотеке и наставно особље. Одељењски разреди били су формиран, како наводи Радосављевић, према струкама, од којих су најбројнија била одељења металске, прехранбене, грађевинске и кожарске струке. За ученике који су по завичајности били изван Беле Цркве били су формиран Домови ученика у привреди интернатског типа. У осамнаест година постојања поменутих школа њих је завршило више од 6.000 ученика.

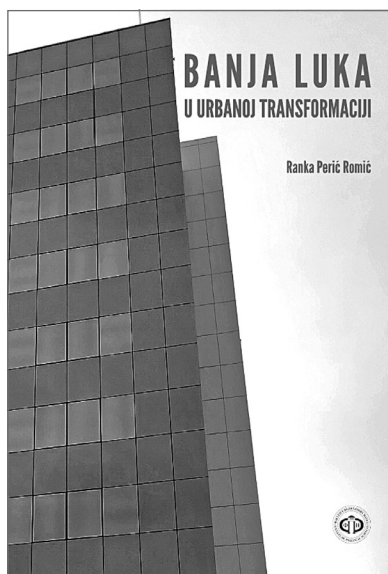
Историјом развоја Средњошколског центра, односно данашње Техничке школе „Сава Мунђан” (1988–1999), која садржи детаљан опис смерова-занимања, табеларне приказе броја одељења и ученика, активности, директора, наставног кадра, административног и помоћног особља, завршава се интегрални део текста. У шестом поглављу књиге приложен је списак наставног и помоћног особља стручних школа у Белој Цркви од 1944. до 1999. године, као и извори и литература.

Дело Озрена М. Радосављевића сврстава се у ред ретких публикација у АП Војводини које су обрађивале развојне токове стручних занатских школа. Иако се књига публикује без икаквих прилога, то свакако не умањује њену документарну вредност и значај за завичајну повесницу.

Живан Ицићванић
Бела Црква
zivanistvanic@gmail.com

УРБАНА ЛИЦА И НАЛИЧЈА „КРАЈИШКЕ ЉЕПОТИЦЕ”

(Ranka Perić Romić, *Banja Luka u urbanoj transformaciji*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka 2018, 128 стр.)

Деценијама уназад, Бања Лука у оквиру јавног дискурса следи за један од најљепших и најуређенијих градова у Босни и Херцеговини, али и у региону. „Град зеленила”, „град паркова”, „крајишка љепотица”, само су неке од метафора помоћу којих су њени становници и многобројни посјетиоци сажимали властите утиске о поменутом граду. Насупрот наведеним дискурзивним представама, научна монографија *Бања Лука у urbanoj трансформацији* српске социолошкиње Ранке Перич Ромић, ванредне професорице на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци, нашој академској јавности и ширем читањелству нуди савремен критички осврт на досадашње специфичности урбаног развоја Бање Луке. У том контексту, башти-

нећи научно-истраживачку традицију урбане социологије, као и сродних (интер)дисциплинарних области, кроз четири поглавља, ауторка нас упознаје са сложеним сплетом историјских, политичких, економских, културних, архитектонско-грађевинских, и других друштвених фактора, који су пресудно утицали и/или утичу на формирање урбаног простора и идентитета Бање Луке.

У оквиру првог поглавља, под називом „Увид у настанак и развој Бање Луке”, ауторка се првенствено фокусира на дескрипцију и анализу најпрепознатљивијих урбаних обиљежја Бање Луке која су наста(ј)ла током периода угарске, отоманске и аустроугарске владавине над поменутом простором. При томе, посебна пажња је посвећена представљању инфраструктурних, јавних и приватних објеката изграђених за вријеме аустроугарске владавине, које ауторка истовремено идентификује као прве зачетке планске градње на поменутом простору (стр. 11) и актуелна субстантивна обиљежја урбаног идентитета Бање Луке (стр. 13).

Друго поглавље монографије, „Бања Лука у периоду социјализма”, ауторка је концепирала као компаративну и критичку анализу општих и специфичних обиљежја урбаног развоја Бање Луке у оквиру социјалистичког система друштвеног самоуправљања. На општем нивоу ауторка утврђује да је урбани развој Бање Луке током социјалистичког периода у суштинском смислу обиљежен феноменом подурбанизованости, који карактеришу „мањи прилив становништва него што је достигнути степен индустријског развоја” и „несразмјер индустријског наспрам стамбеног и инфраструктурног улагања” (стр. 15), тј. да није одступао од препознатљивих обра-

заца урбаног развоја типичних за друге социјалистичке градове. Наведени увид ауторка конкретизује кроз разматрање обиљежја урбаног планирања и стамбене политике по којима се Бања Лука у већој или мањој мјери разликовала од других градова у СФР Југославији (стр. 24–39). У том смислу, ауторка утврђује и детаљно представља три специфична периода у урбаном развоју Бање Луке:

1) период од 1952. до 1969. године, тј. од усвајања *Генералној урбанистичкој плану* до катастрофалног земљотреса, обиљежен нижим квалитетом градње, изградњом првих стамбених насеља (нпр. Ханишта и Мејдана), формирањем актуелног центра града и експанзијом изградње једноспратних породичних зграда;

2) период од 1969. до 1975. године, тј. од земљотреса до доношења *Урбанистичкој плану*, обиљежен санацијом последица земљотреса, вишим квалитетом градње, експанзијом изградње блоковских насеља са адекватним пратећим садржајима (нпр. насеље Борик);

3) период од 1975. године до распада СФР Југославије, обиљежен имплементацијом многих правних прописа и регулатива, односно даљом експанзијом станоградње.

Поред наведеног, у оквиру овог поглавља ауторка на примјеру града Бање Луке потенцијалног читаоца упознаје и са противрјечностима планског и нормативног спровођења стамбене политике у доба социјализма (стр. 35–39).

У трећем поглављу, под називом „Актери урбаних промјена у процесима постсоцијалистичке трансформације Бање Луке“, ауторка истраживачки фокус постепено преусмјерава са прошлих на актуелне урбане процесе. Сходно томе, а по узору на аналитички модел швајцарског социолога Мишела Басана (Michel Bassand), ауторка урбане промјене карактеристичне за постсоцијалистичку трансформацију Бање Луке настоји објаснити на основу (узајамно условљеног) дјеловања економских актера, политичких актера, стручњака и грађана. Кроз општа разматрања и конкретне примјере ауторка утврђује да сваку од претходно наведених група карактерише специфичан однос према урбаном простору и/или идентитету Бање Луке. Економски актери, претежно грађевински инвеститори, превасходно теже ка остваривању профита, па врло често злоупотребљавају недостатак

одговарајућих правних и урбанистичких регулација, односно дјелују против општег добра и мишљења стручњака. У одређеним случајевима, најчешће ради „узурпације зелених површина и претварања истих у велика градилишта“ (стр. 43), али и незаконито присвајања других јавних површина и/или објеката, поједини економски актери своје личне интересе настоје остварити преко корумпираних политичара и/или правосудних структура. Ауторка као такве примјере наводи случајеве везане за земљиште Пољопривредне школе, изградњу пословног објекта фирме „Гранд трејд“ код Медицинске електронике, итд. Анализу дјеловања политичких актера ауторка фокусира на учестале измјене регулационих планова на простору Бање Луке. Према њеном мишљењу, учесталост наведених измјена не мора бити лоша сама по себи, али конкретни примјери указују да до њих најчешће долази да би се омогућила реализација личних интереса инвеститора, а не ради квалитативног унапређења урбаног простора (стр. 45). Насупрот томе, ауторка указује и на неке позитивне одлуке локалних власти (нпр. заустављање изградње шопинг центра „City Mall“ у најужем центру града), односно на практичне импликације и несугласице везане за „утицај политичке моћи у простору“ Бање Луке (нпр. изградњу Административног центра Владе Републике Српске) (стр. 46–50). Надовезујући се на претходно речено, ауторка истиче да је дјеловање стручњака, попут урбаних планера и архитеката, у великој мјери (пред)одређено маргинализацијом њихових професионалних компетенција/струковних удружења од стране економских и политичких актера. У основи тог процеса налази се (ин)директан притисак политичких актера на „аутономију у стручном одлучивању“ (стр. 52), тј. све већи број стручњака који више уважавају политичку подобност него професионалну етику. Према ауторкином мишљењу, пресудну улогу у маргинализацији стручњака имала је приватизација Урбанистичког завода Бања Лука (2002–2011), тј. њом условљена појава приватних пројектантских фирми. Поред тога, као индикатор маргинализације стручњака ауторка наводи и непостојање важећег урбанистичког плана за територију града Бање Луке (стр. 53–54). Учешће грађана у креирању урбаног простора Бање Луке ауторка оцјењује као незадовољавајуће. При томе, она наводи и низ

разлога који су doвели do таквог стања (попут губитка повјерења у властите могућности, придржавање образаца понашања наслјеђених из социјализма, дискрепанције између могућности за политичко дјеловање и свакодневне борбе за преживљавање). Такође, ауторка истиче да је партиципација грађана у претходно наведеном контексту далеко израженија кроз дјеловање одређених неформалних група и грађанских иницијатива, него кроз (про)активно учешће у изради планске документације, тј. кроз форму јавних увида и расправа (стр. 54–58).

У оквиру четвртог поглавља монографије, под називом „Урбана трансформација Бање Луке“, ауторка обрађује теме које се односе на пропаст индустријског сектора, конверзију изграђеног простора, социопросторну редистрибуцију становништва, простор и квалитет становања, (не)легалну приватизацију градског земљишта, трансформације јавних простора у приватизоване просторе потрошње, рехабилитацију и реконструкцију урбаног средишта, (високу) пословну градњу, као и стварање пословно-административног средишта у Бањој Луци. Овом приликом укратко ћемо се осврнути на дијелове четвртог поглавља, јер сматрамо да они представљају најзначајнији допринос фонду социолошких (са)знања о актуелним урбаним процесима на простору Бање Луке. Из те перспективе нарочито је занимљиво кратко потпоглавље у којем ауторка описује конверзију комплекса бивше касарне „Врбас“ у Кампус Универзитета у Бањој Луци, односно предвиђа будуће обрасце центрификације у урбаном простору Бање Луке (стр. 70–72). Ауторка је нарочито критична према актуелним процесима трансформације јавних простора у приватизоване просторе потрошње. Разрађујући Веберову концепцију „не-мјеста“ (Melvin Webber), тј. тежњу да се урбани простори учине сврсисходним искључиво кроз „допринос рационализацији расположивог времена уз могућност остваривања профита“ (стр. 91), она у том контексту представља изградњу многобројних тржних центара, али и комерцијализацију и обесмишљавање социјализирајуће функције типичних јавних простора као што су популарна градска шеталишта (нпр. „Господске улице“). Кроз многе примјере ауторка нас упознаје и са специфичностима и/или противрјечностима везаним за рехабилитацију и реконструкцију урбаног средишта Бање

Луке (нпр. тврђаве Кастел, парка „Петар Кочић“, Храма Христа Спаситеља, Ферхат-пашине џамије, итд). Према њеним ријечима, наведени процеси урбане трансформације још од деведесетих година прошлог вијека крећу се „у правцу ревитализације јавних простора са акцентом на модернизацију истих кроз конкурсом одабрана идејна рјешења“ (стр. 101). Анализирајући објекте високе градње карактеристичне за урбани простор Бање Луке ауторка закључује да они претежно имају пословну намјену (нпр. банке, осигуравајућа друштва, управно-административне дјелатности, итд). У том контексту, она примјећује и одређене негативне тенденције до којих доводи неконтролисана висока градња – у првом реду нарушавање квалитета живота становника (нпр. кроз појачану фреквенцију саобраћаја, загађење, квалитет међуљудских односа, итд), али и нарушавање идентитета и функционалности урбаног простора (нпр. његове слојевитости, аутентичности и/или расположивости, итд). И поред тога, ауторка начелно сматра да је у Бањој Луци још увијек могуће постићи контролу високе градње, али да нарочито пажњу треба обратити на „контекст простора у коме се планира градња пословних објеката“ (стр. 108).

Књига која је пред нама има вишеструк значај за развој урбане социологије и сродних дисциплина у Босни и Херцеговини, али и региону. У првом реду њен допринос постојећем фонду научног (са)знања огледа се у њеним теоријским дOMETИМА, тј. ауторкином настојању да се што прецизније позиционира унутар актуелних расправа о општим карактеристикама процеса урбане трансформације постсоцијалистичких градова. Нарочито бисмо издвојили ауторкину интенцију да перманентно указује на сличности и разлике између урбаних промјена карактеристичних за постјугословенске, односно градове из других постсоцијалистичких држава. У том контексту, посебан допринос поменутих расправама представља и то што је ауторка наведене теоријске дистинкције конкретизовала на примјеру једног мањег постсоцијалистичког града. С озбиром на чињеницу да су досадашња истраживања о урбаној трансформацији постјугословенских градова углавном била усмјерена ка већим градовима (попут Београда и Загреба), сматрамо да би ова монографија могла да послужи као хеуристички модел за реализацију сличних истра-

живања. Поред наведених научних доприноса значај ове монографије огледа се и у њеним практичним импликацијама. При томе првенствено реферисемо на ауторкино настојање да урбану социологију не разумијева искључиво као академску, него и као примењену област истраживања. Суштина поменутог приступа оличена је у досљедном критичком односу према предмету истраживања, што је ауторки омогућило да поред строго дескриптивних, понуди и многе прескриптивне увиде везане за могућност унапређења

актуелних урбаних политика, тј. урбаног идентитета Бање Луке. Истакнимо и то да је монографија написана јасним и разумљивим језиком, односно да је богато опремљена фотографијама урбаног простора Бање Луке (30 фотографија које је снимила сама ауторка). На основу свега наведеног, књигу топло препоручујемо нашој научној заједници, студентима урбане социологије, архитектуре и других сродних дисциплина, као и креаторима урбаних политика на постјугословенским просторима.

Далибор Савић
Факултет политичких наука
Универзитет у Бањој Луци
dalibor.savic@fpn.unibl.org

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

НЕНАД БОЖОВИЋ (Краљево, 1985). Доцент на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 2008, мастерирао 2010. и докторирао 2018. (*Књи́а њосћања 2,46 – 3, 24 у свейлу акадске лийерайуре*) на ПБФ УБг. Од 2018. директор Библијског института ПБФ. Од 2010–2013. боравио на истраживачком програму на КТФ УР. Алумниста фондације Конрад Аденауер. Област истраживања: Стари завет, библистика, исагогика, егзегеза.

Важније књиге: *Европа и хришћанске вредности – њујеви библијске рецејције*, Београд 2020. (уредник).

ИВАНА Р. ГЛИГОРИЈЕВИЋ (Земун, 1982). Доцент на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала (Група за арапски језик и књижевност), магистрирала 2009. (*Reči stranog porekla u savremenom arapskom jeziku*) и докторирала 2013. (*Компјутерска терминологија и арапском језику*) на ФилФ УБг. Учествовала је на неколико међународних научних конференција и објавила више научних и стручних радова из области лексикологије, примењене лингвистике и социолингвистике.

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА (Никшић, 1970). Редовни професор на Факултету политичких наука.

Дипломирао (1995), магистрирао 1999. (*Пићање њовијесноа код Марћина Хајгејера*) и докторирао 2003. (*Онилооцки смисао Плајтонове њосћавке идеје*) на Одељењу за филозофију ФФ УБг. Боравио на студијским усавршавањима на универзитетима у Тибингену, Базелу и Чикагу. Био је стипендиста DAAD и Сасакава фондације. Објавио преко 50 научних радова на српском, немачком и енглеском језику у земљи и иностранству. Поља истраживања: античка и модерна филозофија, херменеутика, феноменологија, политичка теорија, међународни односи, културне студије.

Важније књиге: *Идеје и начела. Исћраживање Плајтонове онилооције*, Нови Сад – Ср. Карловци 2005; *Биће и судбина. Хајгејерово мишљење између узорности и временитости*, Београд 2009; *Будућности сћраха и наде. Један философски олед о долазећем времену*, Бања Лука 2011; *Филозофија ањажовања*, Београд 2014; *Ното Махитис: елементи филозофије сћорћа*, Београд 2018; *Срћски њућ: искусћа разабирања исћиноликости у недоба дубоке смућње*, Београд 2018.

КАТАРИНА МАЈСТОРОВИЋ (Чачак, 1977). Доцент на Високој школи за пословну економију и предузетништво у Београду.

Дипломирала 2003. (*Intersubjektivnost – izazov savremenom materijalizmu*), докторирала (*Moralni integritet u poslovnoj etici*) на ФФ УБг. Области научног интересовања: етика, епистемологија, филозофија права, филозофија духа, политичка филозофија.

Важније књиге: *Metodologija naučnog istraživanja*, Beograd 2020. (коаутор).

МАРКО Г. МАЛОВИЋ (1975). Редовни професор међународних финансија и економске теорије на Факултету пословне економије на Едуконс универзитету.

Дипломирао 1997, магистрирао 2002. (*Strategijska analiza upravljanja spoljnim dugom*) и докторирао 2004. (*Međunarodne finansijske krize: teorija i politika*) на ЕФ УБг. Област научног истраживања: међународне финансије, макроекономија отворене привреде, европска економска интеграција и глобално банкарство.

Важније књиге: *Međunarodne finansijske krize: teorija i politika*, Београд 2006; *Teorija novca i monetarna politika u maloj otvorenoj privredi*, Београд 2014; *Međunarodno finansiranje i prekogranična ulaganja*, Београд 2016; *The state and the market in economic development : in pursuit of millennium development goals*, Brisbane 2017. (koautor).

БИЈАНА ЛЈ. МАНДИЋ (Соколац, Република Српска, Босна и Херцеговина, 1973). Ванредни професор на Катедри за музичку теорију и педагогију Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу.

Дипломирала (1997) и магистрала 2000. (*Уџбеничка лиџераџура насџаве џевања у основним школама Краљевине Јуџославије од 1918–1941. џодине*) на ФМУ УБг. Докторирала на ПФФ УБг 2007. (*Насџава и меџодика насџаве срџској народној црквеној џојања у џериоду од 1918–1941. џодине*). Своја научна интересовања усмерила је на историју развоја српске музичке педагогије у основним и богословским школама остварујући на специфичан начин синтезу двеју методика – општег музичког образовања и религијске наставе са црквеном уметношћу.

Важније књиге: *Differentia specifica џредмеџа музичка кулџура у основним школама Краљевине Јуџославије*, Крагујевац 2019.

ЗОРАН Д. СИМОНОВИЋ (Ниш, 1970). Научни сарадник у Институту за економику пољопривреде у Београду.

Дипломирао је 2000. на ПФ УНи, магистрирао 2003. на ЕФ УНи на смеру Теорија и политика привредног развоја (*Сисџем џржџиџа факџора џроизводње у Визанџији као џлобални оквир џривреде средњовековне Србије*). Докторирао је 2014. на ФМ МТУ у Зајечару (*Савремене концепџи уџрављања аџраром Србије у условима џранзиције*). Запослен је у ИЕП у Београду (од 2004). Бави се комплексним приступом аграру, и посебним интересовањем за економске односе са историјског и савременог аспекта.

Важније књиге: *Визанџија и Србија, економски односи и уџицаји*, Ниш 2003; *Економска џолиџика Визанџије*, Ниш 2007; *Уџрављање аџраром Србије у џранзицији*, Београд 2014; *Свеџ Визанџије, конџекџи џре и џосле Геџонике, социолоџки, економски и џравни асџекџи*, Косовска Митровица 2016 (коаутор); *Геџоника, енциклоџеџија џољоџривреде*, Београд 2019. (коаутор).

АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ (1960). Стручни саветник Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао (1987), магистрирао 1991. (*Беоџрад у 17. веку џрема џурским докуменџиима конџа Марсилџија*) и докторирао 1999. (*Турска и Хиландар у XVI и XVII веку*) на Одељењу историје на ФФ УБг. Доцент (од 2000) и ванредни професор (2006–2017) на ФФ УБг (Одељење за историју). Члан је Уредништва ЗМСИ, ХЗ и ГТБ, члан УО Музеја града Београда (2000–2005), члан Одбора за посебна издања АС (1995–1998), члан Хиландарског одбора САНУ (од 1999), члан Управног директората Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes (СIEРО).

Област интересовања: општа историја новог века, историја Балкана 15–19. века, историја Османског царства 15–19. века.

Важније књиге: *Свети Гора и Хиландар у Османском царству: (XV–XVII век)*, Београд 2000; *Из приватној живој хришћана у Османском царству*, Београд 2017.

НИКОЛА В. ЂУРЧИЋ (1981). Научни сарадник Института за економику пољопривреде.

Основне студије економије завршио је на ЕФ УПр где је дипломирао на студијском програму Предузетништво и маркетинг. Мастерирао на УнСг. Докторирао 2017. на ФПМЕФ УПА у Новом Саду (*Фактори конкурентности и тржишно учешће организације као претпоставка пословног успеха*). Прво наставно звање стекао на ВШПЕП, где је изабран у звање асистента. Потом био доцент на ФМ у Ср. Карловцима. Тренутно је научни сарадник у ИЕП у Београду, у сектору за научно-истраживачки рад. Бави се комплексним приступом маркетингу. Његов истраживачки опус обухвата актуелне теме о тржишном учешћу, факторе конкурентности, маркетинг у агробизнису, маркетинг услуга. Члан је ДЕ „Економика” и СУМ „Sema”.

Важније књиге: *Пословни успех савремене организације*, Београд 2018.

СКРАЋЕНИЦЕ

АС	Архив Србије
ВШПЕП	Висока школа за пословну економију и предузетништво
ГГБ	<i>Годишњак рада Београда</i>
ДААД	Deutscher Akademischer Austauschdienst (Немачка служба за академску размену)
ДЕ	Друштво економиста
ЕФ	Економски факултет
ЗМСИ	<i>Зборник Мајнице српске за историју</i>
ИЕП	Институт за економику пољопривреде
КТФ	Католички теолошки факултет
МТУ	Мегатренд универзитет
ПБФ	Православни богословски факултет
ПФ	Правни факултет
САНУ	Српска академија наука и уметности
СУМ	Српско удружење за маркетинг
УБг	Универзитет у Београду
УНи	Универзитет у Нишу
УнСг	Универзитет Сингидунум
УПА	Универзитет Привредна академија
УПр	Универзитет у Приштини
УР	Универзитет у Регенсбургу
ФилФ	Филолошки факултет
ФМ	Факултет за менаџмент
ФМУ	Факултет музичке уметности
ФПМЕФ	Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије
ХЗ	<i>Хиландарски зборник</i>

*Био-библиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић*

Матица српска

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs ; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 176. (4/2020) свеску 15. децембра 2020.

За издавача: Проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћручни сарадник Одељења и секретар Уреднишћива: Владимир М. Николић

Лекћор: Ивана Ђелић

Корекћор: Владимир М. Николић

Лекћор резимеа на енглеском језику: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање је завршено 2020. године

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије